

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Hárdi István: A beszéd és a mentálhigiéné

May István: Dugonics nyelvszemléletének módosulása
1788 és 1805 között

Nagy L. János: Fekete lyukak?

Kovács Éva: A századforduló novellisztikájának sajátos mestere: Csáth Géza

Szabó Zoltán: Bródy Sándor: Az ezüst kecske

Bíró Zoltán: „Párbeszéd” a családban

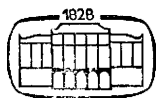
Guttmann Miklós: A mondat szerkezeti sajátosságok változása általános iskolai tanulók fogalmazásaiban

Bellyei László: Kunoss Judit: Fogalmazástanítás az alsó tagozatban

Kiss Jenő: A nyelvjárási szólások és közmondások vizsgálatáról

Zilahy Lajos: Az *i*-zés állapota (bomlása) a mai nyelvjárási beszédben

A. Molnár Ferenc: Szélhámos

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Éder Zoltán</i> : A tudománytörténet fényében	1
<i>Hárdi István</i> : A beszéd és a mentálhigiénié	21
<i>May István</i> : Dugonics nyelvszemléletének módosulása 1788 és 1805 között	35
<i>Nagy L. János</i> : Fekete lyukak?	45

Íróink nyelve

<i>Kovács Éva</i> : A századforduló novellisztikájának sajátos mestere: Csáth Géza ...	48
<i>Szabó Zoltán</i> : Bródy Sándor: Az ezüst kecske	57

Nyelv és iskola

<i>Bíró Zoltán</i> : „Párbeszéd” a családban	72
<i>Guttman Miklós</i> : A mondat szerkezeti sajátosságok változása általános iskolai tanulók fogalmazásaiban	81
<i>Bellyei László</i> : Kunoss Judit: Fogalmazástanítás az alsó tagozatban	88

Nyelvjárásaink

<i>Kiss Jenő</i> : A nyelvjárási szólások és közmondások vizsgálatáról	92
<i>Zilahy Lajos</i> : Az <i>i</i> -zés állapota (bomlása) a mai nyelvjárási beszédben	97

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>A. Molnár Ferenc</i> : Szélhámos	110
---	-----

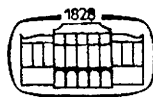
Imre Samu

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI
BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
LŐRINCZE LAJOS

CX. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1986

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1986-BAN

Ábrahám Imre
 Bakos József
 Balogh Lajos
 Balogh László
 Bán Ervin
 Bellyei László
 Bencze Bernadett
 Bencze Lóránt
 Benkő László
 Bernáth Béla
 Berényi Zsuzsanna Ágnes
 Bíró Zoltán
 Boros Edit
 Büky László
 Danielisz Endre
 Dávid Ágnes
 Décsy Gyula
 Deme László
 Dömötör Adrienne
 Dömötör Ákos
 Éder Zoltán
 Elekfi László
 K. Fábrián Ilona

Fábrián Pál
 B. Fejes Katalin
 Fülöp Lajos
 Füredi Mihály
 Galgóczi László
 I. Gallasy Magdolna
 Guttmann Miklós
 Hamalainen, Eila
 Hárdi István
 Heltainé Nagy Erzsébet
 Herczeg Gyula
 Horváth Iván
 Horváth Lajos
 Horváth Mária
 Huszár Ágnes
 Kálmán Béla
 Kálmán László
 Kemény Gábor
 Kiss Jenő
 Kiss Lajos
 Klaudy Kinga
 Koczóhné Járny Erzsébet
 Kontra Miklós

Kovács Éva
 Kovalovszky Miklós
 Kozma Gábor
 Lakó György
 Lőrincze Lajos
 May István
 A. Molnár Ferenc
 Nagy L. János
 Pléh Csaba
 Pongrácz Zsuzsa
 Raisz Rózsa
 Reuter Camillo
 Róka Jolán
 Saarinen, Satu
 J. Soltész Katalin
 Szabó József
 Szabó Zoltán
 Szende Tamás
 Sziklai Lászlóné
 Szili Szabolcsné
 Tóth István
 Zilahy Lajos

**A Magyar Nyelvőr 1986. évi, 110. évfolyamának tartalomjegyzéke,
szó- és tárgymutatója**

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Ábrahám Imre: Ábrahám-tól Ábrányig</i>	507
<i>Bakos József: A felkiáltójelek poétikája</i>	183
<i>Balogh Lajos: Szabó József: A mondat szerkesztés nyelvészociológiai vizsgálata a nagykönyvi nyelvjárásban (Ismertetés)</i>	377
<i>Balogh László: Kerél volt-e a Kereel?</i>	355
<i>Bán Ervin: Nyelvi „idegenségünk” és idegennyelv-tudásunk</i>	298
<i>A magyar tárgyas ragozás és az idegen nyelvi névmáshasználat kontrasztív kapcsolatának szerepe a nyelvtanulásban</i>	458
<i>Bellyei László: Kunoss Judit: Fogalmazástanítás az alsó tagozatban (Ismertetés)</i>	88
<i>Bencze Bernadett: Közmondásgyűjtemény egy 1823-ból való tankönyvben</i>	305
<i>Bencze Lóránt: A „hív magyarázat” eredete</i>	170
<i>Benkő László: Megjegyzések az érzelemkifejezés kérdéséhez</i>	346
<i>Bernáth Béla: A Mohácsi nóta</i>	227
<i>Berényi Zsuzsanna Ágnes: A matematikai nyelvészet kezdetei Magyarországon</i> ..	424
<i>Bíró Zoltán: „Párbeszéd” a családban</i>	72
<i>Boros Edit: A keresztnévadás divatja Ajkán a várossá alakulás első két évtize- dében</i>	149
<i>Büky László: A kötődik ige és a kötődés főnév használata a mai nyelvben</i>	137
<i>Gáspári László: A századvégi novella lirizálódásáról (Ismertetés)</i>	380
<i>Dánielisz Endre: Arany János ismeretlen levele</i>	265
<i>Dávid Ágnes: Az idéző mondat funkciója írói szövegekben</i>	332
<i>Décsy Gyula: Nagy gyakoriságú magyar nevek az Egyesült Államokban</i>	128
<i>Deme László: A tett és a tét</i>	257
<i>Dömötör Adrienne: A XVII. századi mondatalkotásról</i>	475
<i>Dömötör Ákos: A szöveggyűlés napjainkban</i>	256
<i>Éder Zoltán: A tudománytörténet fényében (Szabó T. Attila nyolcvanadik születés- napjára)</i>	1
<i>Elekfi László: Megjegyzések egy metrikai kezdeményezéshez</i>	201
<i>Kecskés András—Szilágyi Péter—Szuromi Lajos: Kis magyar verstan (Ismer- tetés)</i>	357
<i>K. Fábian Ilona: Szövegmutatvány Kisszékely nyelvjárásából</i>	312
<i>Fábian Pál: Kiegészítés</i>	128
<i>B. Fejes Katalin: Dobóné Berencsi Margit: A személyiségformálás lehetőségei az anyanyelvi órákon (Ismertetés)</i>	505
<i>Fülöp Lajos: Tóth Árpád és a Hajnali szerenád</i>	274
<i>Füredi Mihály: Asszociációs szótárak és módszerek</i>	368
<i>Galgóczi László: Káromol, káromkodik</i>	350
<i>I. Gallasy Magdolna: Új főiskolai jegyzetek a magyar nyelvről</i>	503
<i>Guttmann Miklós: A mondat szerkezeti sajátosságok változása általános iskolai tanu- lók fogalmazásaiban</i>	81
<i>Hamalainen, Eila: A finn nyelv tanítása külföldieknek Finnországban</i>	463
<i>Hárdi István: Beszéd és mentálhigiéne</i>	21
<i>Heltainé Nagy Erzsébet: Bíró Zoltán: Beszéd és környezet (Ismertetés)</i>	501
<i>Herczeg Gyula: A prózaíró Kosztolányi</i>	432
<i>Horváth Iván: Petrov obsitos megjegyzései a magyar nyelvről</i>	429
<i>Horváth Lajos: Típushibák a rádió nyelvhasználatában</i>	415
<i>Horváth Mária: A Napló dicsérete</i>	174
<i>Huszár Ágnes: Grundlagen der Sprachkultur (Ismertetés)</i>	125

Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról (Ismertetés)	233
Kálmán Béla: Az Európai Nyelvatlasz	111
Régi Magyar Glosszárium. Szerk.: Berrár Jolán és Károly Sándor. (Ismertetés)	229
Pesti János (szerk.): Baranya megye földrajzi nevei (Ismertetés)	373
Kálmán László: Egy hipotézis a lehetséges közvetlen összetevős szerkezetekről	212
Kemény Gábor: Szabó Zoltán (szerk.): Irodalomtudományi és stilsztikai tanulmányok (Ismertetés)	376
Érthetőség és érthetatlenség a költészetben—Sinkorán-Egyből	382
Elektra vagy Elektra?	507
Stop, de stoppol?	508
Kiss Jenő: A nyelvjárási szólások és közmondások vizsgálatáról	92
Kiss Lajos: Komárom megye földrajzi nevei (Ismertetés)	121
Kontra Miklós: Ferenc Fabricius-Kovács Bibliography (Ismertetés)	123
Magyar—szlovák helységnév-magyarázatok	489
Klaudy Kinga: Az idéző mondategység ígéről	214
Koczóhné Járny Erzsébet: Kányádi Sándor: Ló és lovas	293
Kontra Miklós: Az amerikai—magyar kétnyelvűség kutatásának áttekintése	237
Kovács Éva: A századforduló novellisztikájának sajátos mestere: Csáth Géza	48
Kovalovszky Miklós: Nyelvi divatok (Ismertetés)	118
Kozma Gábor: Nyelvjárási beszédhangok ajakartikulációs vizsgálata	467
Lakó György: Lotz János részessége a korabeli nyelvészeti intézmények munkájában	262
Lőrincze Lajos: Húsz év: tapasztalatok, tanulságok a nyelvi ismeretterjesztésben	385
May István: Dugonics nyelvszemléletének módosulása 1788 és 1805 között	35
A. Molnár Ferenc: Szélhámos	110
Nagy L. János: Fekete lyukak?	45
Pléh Csaba: A pszicholingvisztika tegnap és ma	320
Pongrácz Zsuzsa: Kassák Lajos képzőhasználat a Hirdetőszloppal című verses-kötetben	281
Raisz Rózsa: A kvantitatív módszer mondatstilisztikai alkalmazhatóságáról	161
Reuter Camillo: Élt-e a Zselicség tájnév?	223
Jurda és Leordis	499
Róka Jolán: Kiss, József, a publicista	449
Saarinén, Satu: A finn nyelv tanítása külföldieknek Finnországban	461
J. Soltész Katalin: Újabb állatnévvizsgálatok	129
Számneveink	401
Szabó József: A nagyközi nyelvjárás jövevényszavai	197
Nyíri Antal köszöntése 80. születésnapján	509
Szabó Zoltán: Bródy Sándor: Az ezüst kecske	57
Paul Schweiger: O introduce in semiotică—Puncte de cedere (Ismertetés) ..	234
Szende Tamás: Décsy Gyula: Hamburger for America and the World (Ismertetés) ..	127
Sziklai Lászlóné: Terpeszkednek vagy körülírnak?	268
Szili Szabolcsné: Vizsgálható-e a szövegbefogadás mértéke?	190
Tóth István: „Az igazat mondd, ne csak a valódit”	225
Zilahy Lajos: Az i-zés állapota (bomlása) a mai nyelvjárási beszédben	97
■	
Nyelvművelés 1—47, 129—169, 257—273, 385—431	
Íróink nyelve 48—71, 170—189, 274—297, 432—457	
Nyelv és iskola 72—91, 190—196, 298—311, 458—466	
Nyelvjárásaink 92—109, 197—200, 312—319, 467—474	
Szó- és szólésmagyarázatok 110, 223—228, 350—356, 489—500	
Szemle 111—127, 229—255, 357—381, 501—506	
A Nyelvőr postája 128, 256, 382—384, 507—508	
A nyelvtudomány műhelyéből 201—222, 320—349, 475—488	
A Nyelvőr hírei 509—510	

SZÓMUTATÓ

Ez a Mutató a következő cikkek szavait nem vagy csak részben tartalmazza: May István: Dugonics nyelvszemléletének módosulása 1788 és 1805 között (35); Szabó Zoltán: Bródy Sándor: Az ezüst kecske (57); Kovalovszky Miklós: Nyelvi divatok (Ismeretetés) (118); Szabó József: A nagykönyvi nyelvjárás jövevényszavai (197); Pongrácz Zsuzsa: Kassák Lajos képzőhasználat a Hirdetőszozlappal című verseskötetben (281); J. Soltész Katalin: Számneveink (401).

A Ábrahám > Ábrány 507 álhezítáció 422 álladalom 'állam' 39 átképzeléses (előadás) 448	hunglish (az amerikai magyarak angolja) 247 hangsúly/illogikus ~, kioltó ~ 419	Mohács/ több is veszett ~nál 227 mohácsi nőta 227 Magyarfalu 492 magyog (észak-amerikai magyar nyelv) 242 matematika 424 megharcolhatni 479 Mezőpatak 492 milliárdmododik ~ milliárdodik 404 Monyhád 493 Moraván 493
B belső (beszélgetés) 448	I igaz ~ valódi/, „Az igazat mondd, ne csak a valódit” 255 igevivő 212 illogikus hangsúly 419 implicit (tárgy) 459 Ipolynyitra hn. 491	N Nándrás hn. 493 Nemessány 494 Nixinger/ < Nixon × Kissinger/ 256
D deklináció 300 Donány hn. 490 Divéktemes hn. 489 Dugonics újtásai: írrok, tanácsnok, titkárnok 38—39 Dugonics elvonásai: béke—bék, gyökér—gyök 38—39 Dugonics szóösszetételei: dér—fagy, eb—nyelvű, sajt—kukac 40	J jurda 'fokhagyma' (rom.) 499	Ö összevihatni 479
E egyből 384 Elektra ~ Élektra 507 emfázis 206	K kapcsolóelem (konnektor, embrayeur) 333 Karkóc hn. 491 káromkodik, káromol 350 káromszó 'káromkodás' 350 Kasza hn. 491 Kellemes hn. 491 Kerél (Kereel) hn. 355 Kereplye hn. 492 kioltó hangsúly 419 Kisszékely 312 kocsi 43 körte 116 körültró (szerkezet) 269 kötődik, ~ és 137 közéleti közlőpróza 417	P Poltár hn. 494 Pozsonyborostyánkő 494 Práznóc hn. 495 prozódia 205, artikulációs ~ 206, mondat ~ 205, szótag ~ 205 pszicholingvisztika 320
F függő beszéd/szabad ~ ~ 448	L leurda ~ leorda ~ leoarda 'hegyi fokhagyma' 499	R rahedli 402 Ratnóc hn. 495 Ratvaj hn. 495 rávesz/ rá lehet vehetni 479 redundanciátűrő (képesség) 423 Runya hn. 496
G genus 301 Gortvakisfalud hn. 490	M megtromfol 'győzedelmes-kedik vkin' 38	S Selpőc hn. 496 sinkorán/ < fr. chien courant 'vadász' 383
H hamupipőkéz (Simaianépnyelvből) 39 harmadjél (számnév) 402, 404		

sinkorantázik ~ *sinku-*
rantázik 'kopókkal va-
 dászik' 383
stop 'állj' 508
stopperóra 508
stoppol 508
stoppos 508, *autó~* 508

SZ

számár (< lat. *summa-*
rius-currus) 43
számnév/ félhatározott ~
 403, *félhatározatlan* ~
 403, *főnévi sor~ és tő~*
 407, *kihalt ~ (tömény,*
monnó) 401
Székely (hn. a középkori
 Tolnában) 312
szélhámós 110
szemiotizáció 78

Szénavár 496
Szeptencújjalu hn. 497
színfőnevek 440

T

tanácsnok 39
Telepóc hn. 497
Temes 489
teremtette 430
terjengős (kifejezések) 269
terpeszkedő (kifejezések)
 269
Tesmag hn. 497
tömény 'kihalt számnév'
 497

U

Udva hn. 497

V

vegyülékszó 256
Véhéc hn. 498
vicsege (< *viza* × *kecsege*)
 256
Virava hn. 498

Z

Zalaba hn. 498
Zétény 499
Zoltán < *Szultán* 43
Zselicség 223
Zselicségi Tájvédelmi Kör-
zet 223

TÁRGYMUTATÓ

- Adamikné Jászó Anna (szerk.): A magyar nyelv (főiskolai jegyzet) (Ismertetés) 503
 ajakartikulációs vizsgálat 467
 ALE (= Atlas Linguarum Europae, 'Európai Nyelvatlasz') 111
 állatnévvizsgálatok 129
 anya – gyermek viszony 25
 anyanyelv/ az ~ hete 399
 Apáczai Csere János 424
 Arany János ismeretlen levele 265
 asszociációs szótárak 368
- Balogh Lajos, Ördögh Ferenc (szerk.): Komárom megye földrajzi nevei (Ismertetés) 121
 Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról (Ismertetés) 233
 Berrár Jolán, Károly Sándor (szerk.): Régi Magyar Glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára) (Ismertetés) 229
 beszéd/ a betegek ~e 27
 beszédaktus-kutatás 330
 beszédbeli érettség 25
 Bíró Ágnes, Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): Nyelvi divatok (Ismertetés) 118
 Bíró Zoltán: Beszéd és környezet (Ismertetés) 501
- Csáth Géza novellisztikája 48
- délibábos szófejtés 44
 derivációs (levezetési) bonyolultság 323
 Dobóné Berencsi Margit: A személyiségformálás lehetőségei az anyanyelvi órákon (Ismertetés) 505
 Dugonics András/ ~ ~ archaizmusai 42, ~ ~ ~ és a helyesírás 41, ~ ~ nyelvszemlélete 35, ~ ~ szóalkotásai 38
- elnevezés/ magyar ~ek az Egyesült Államokban 127
 emotív funkció 346
 enjambement (Tóth Árpádnál) 278
 Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár 1
 Európai Nyelvatlasz 111
- Fabricsius-Kovács Ferenc 123
 felkiáltójelek poétikája 183
 felvilágosodás és nyelvművelés 258
 finn nyelv/ a ~ ~ tanítása külföldieknek 461
 Finn Nyelvészeti Intézet 462
 Finn Alkalmazott Nyelvészeti Egyesület 466
 fordítási torzulások 333
 földrajzi nevek 373
- Gáspári László: A századvégi novella lírizálásáról (Ismertetés) 380
- Glosszárium/ Régi Magyar ~ 229
 gyermeknyelv 331
 gyorsétel (pl. *hamburger*) 127
- Hangay Zoltán (szerk.): Magyar nyelvészeti szöveggyűjtemény (főiskolai jegyzet) (Ismertetés) 503
 hangkövetési (reakció)idő 329
 hangsúlyozás (a rádióban) 418
 hangszimbolika/ Csáth Géza és a zene 53–54
hiv: hiú 171
- idegennyelv-tudásunk 298
 idéző mondat/ az ~ ~ funkciója 332
 idéző mondat egység 214
 ikes személyragok/ nem ikes igék ~ ~ kal (Sárrét) 105
 írásképek poétikája (felkiáltójel) 183
 i-zés/ az ~ bomlása a mai nyelvjárási beszédben; a sárréti ~ 97
- Jung-módszer 30
 Justh Zsigmond: Napló (stílustörténeti méltatás) 174
- Kalmár György (1726–1781) 424
 Kányádi Sándor: Ló és lovas (stilisztikai elemzés) 293
 káromkodás 78, 119
 Kassák Lajos: Hirdetőszlappal képzőhasználat 281
 Kazinczy nagysága 261
 Kecskés András–Szilágyi Péter–Szuromi Lajos: Kis magyar verstan (Ismertetés) 357
 képzőhasználat/ Kassák Lajos ~a 281
 keresztnévdivat Ajkán 149
 kétnyelvűség/ amerikai–magyar ~ 237, az amerikai-magyar ~ bibliográfiája 251–255
 Kiss József publicisztikája 449
 Kisszékely nyelvjárása 313
 kódváltás/ magyar–angol ~ 246
 kommunikációs zárlatok a családban 72
 Kontra Miklós: Ferenc Fabricius-Kovács Bibliography (Ismertetés) 123
 kontrasztív morfológia 299
 Kosztolányi Dezső prózája 432
 körte/ a ~ szóföldrajza 116
 közmondásgyűjtemény 1823-ból 305
 Kunoss Judit: Fogalmazástanítás az alsó tagozatban (Ismertetés) 88
 kvantitatív vizsgálat 161
 kvantitatív stilisztika 163
- lélekelemzés 28
 lírizálódás 380
 Lotz János 262–265

- magyar nyelv/ a ~ ~ hete 385
magyogol/ észak-amerikai magyar nyelv 242–246
 matematikai nyelvészet Magyarországon 422
 Matematikai Műszótár (1834) 427
 megengedő kötőszók 233
 megértés/ a ~ mutatói 329
 megszólítás/ a betegek ~a 26
 mentálhigiéné és beszéd 21
 metrum/ a vers megvalósuló ~ainak vizsgálata 202
 mondatmegértés/ a ~ problémája 323
 mondatszerkesztés/ általános iskolai tanulók ~e 81
 nagykönyvi nyelvjárás/ a ~ ~ német, latin, cigány jövevényszavai 197–201
 nativizmus – empirizmus vita 331
 névesztétika 159
 nyelv/ a ~ emotív funkciója 346
 nyelvhasználati és társadalmi felelősség 389
 nyelvi divatok 118
 nyelvi ismeretterjesztés 385
 nyelvjárási hangképzés 467
 nyelvjárási szólas- és közmondáskutatás 92–97
 nyelvlélektan 321
 nyelvszociológiai vizsgálat 377
 Nyíri Antal köszöntése 509
 olasz hangsúly (illogikus hangsúlyozás a rádió nyelvhasználatában) 420
 összetevős szerkezetek 211
 ő-ző nyelvjárás (Dugonics András nyelvében) 40
 Pázmány Péter bibliai idézeteinek fordítása, forrása 170
 perceptuális stratégiák 325
 Pesti János (szerk.): Baranya megye földrajzi nevei (Ismertetés) 373
 pszichohigiéné 21
 pszicholingvisztikai kutatások 320
 pszichológiai kultúráltság 24
 propozicionális szemlélet 326
 rádió/ a ~ nyelvhasználata 415
 román elemek a magyar nyelvben 11
 Sajnovics János (1733–1785) 425
 Schweiger, Paul: O introdúcere in semioticã—Puncte de vedere (Ismertetés) 234
 statisztikai módszer a versolvasásban a hangzás és a metrumok minősítésére 202
 stilisztikai elemzés/ Bródy Sándor: Az ezüst kecske 57, Kányádi Sándor: Ló és lovas 293
 stilizáció, stílustechnika (Bródy Sándornál) 67
 stílus/ a pedagógus ~a 25, a Hét (Kiss József lapja) ~a 454
 sugallt jelentés 193
 Szabó József: A mondat szerkesztés nyelv-
 szociológiai vizsgálata a nagykönyvi
 nyelvjárásban (Ismertetés) 377
 Szabó T. Attila nyolcvanéves 1
 Szabó Zoltán (szerk.): Irodalomtudományi
 és stilisztikai tanulmányok 376
 számnév/ határozott ~, határozatlan ~,
 tő~, tört~, sor~ 402–403
 számneveink 401
 szembesítő szövegvizsgálat 332
 szerkesztettségi hiányosság 45
 szint/ a hangzási ~tól az extralingvisztikus ~ig 50
 szóasszociáció 370
 szóasszociációs módszer/ Jung-féle ~ ~ 30
 szociolingvisztika 501
 szófajstatisztika 279
 szófajfelismerés 329
 szóföldrajz/ európai ~ 113
 szógyakoriság 369–370
 szöveggyűlés (*doktourizmus* < doktor × turizmus, *columból* < Columbo × bővli, *citrancs* < citrom × narancs, *Bürokronézia* < bürokrácia × Melanézia/Polinézia, *keljfeljancsó* < keljfeljancsi × Jancsó Miklós, *Maozóleum* < Mao Csetung × mauzóleum, *kajándék* < kaján × ajándék, *papadokrácia* < Papadopoulos × demokrácia, *stagfláció* < stagnálás × infláció) 256
 szövegbefogadás (középiskolai szinten) 190
 szövegvizsgálat/ szembesítő ~ 332
 tárgyas ragozás 458
 tét 261
 tett 261
 tolvajnyelv/ a parlament nyelve Bródy Sándornál 66
 Tóth Árpád/ ~ ~ és a Hajnali szerenád 274, ~ ~ és az impresszionizmus 274
 változásvizsgálat 98
 verbalizálás 31
 verselemzés/ Keszthelyi Rezső: Hamu és hang 382
 vershangzás minősítése 202
 versrendszerek 357
 verstan 357
 Zrínyi Miklós mondat szerkesztése 475

Összeállította: P. Balázs János

MAGYAR NYELVŐR

110. ÉVFOLYAM * 1986. JANUÁR—MÁRCIUS * 1. SZÁM

A tudománytörténet fényében

*Szabó T. Attila
nyolcvanadik születésnapjára*

1. Szabó T. Attilának — a nagy magyar nyelvtudósok sorában — kivételes helyet biztosít már az a körülmény is, hogy híre túlszárnyalta a szakmai berkeket, neve ismertté lett — határainkon innen és túl — a művelt közönség szélesebb rétegei előtt. Ez pedig főműve, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár eddig megjelent köteteinek és e kötetek fogadtatásának köszönhető. Mindenkin, aki a Szótörténeti Tárnak akár csak az első kötetét kezébe vette, „ámulat vett erőt a mű enciklopedikus jellegét látván, sejthető arányait, a vállalkozásba fektetett szellemi és fizikai erőfeszítéseket latolgatván” (Páll Árpádnak a szerzővel 1982-ben folytatott beszélgetése bevezető szavaiból: VI. 430). A Szótörténeti Tár második kötetéről írott szemléjében Korompay Klára a

művet azoknak az alkotásoknak a sorába helyezte, melyekről „méltóképpen írni lehetetlen”, „melyek előtt elnémulunk”, s kibontakozó arányait és részleteit ezzel a találó hasonlattal érzékeltette: „olyan ez a mű, mint egy épülőfélben levő középkori katedrális, melynek méreteiről, belső arányairól, anyagának jellegéről már a legelső szint tökéletesen hű képet adott, de melynek monumentalitása s részleteinek pazar gazdagsága a figyelő közönség számára minden újabb szint elkészültével nyilvánvalóbbá válik” (MNy. 79 [1983.]: 217).

A Szótörténeti Tárnak eddig a következő kötetei láttak napvilágot:

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I. köt. A—C. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975. 1225+3 o.

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. II. köt. Cs—Elsz. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Szerkesztő-munkatársak Kósa Ferenc, Nagy Jenő, Vámszer Márta, Vigh Károly, Zsemlyei János. Uo. 1978. 1219+5 o.

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. III. köt. Elt—Felzs. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Szerkesztő-munkatársak B. Gergely Piroska, Kósa Ferenc, Zs. Maksay Mária, Nagy Jenő, Vámszer Márta, Vigh Károly, Zsemlyei János. Uo. 1982. 1162+2 o.

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. IV. köt. Fém—Ha. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Szerkesztő-munkatársak P. Dombi Erzsébet, B. Gergely Piroska, Kósa Ferenc, Zs. Maksay Mária, Nagy Jenő, Szabó Zsolt, Vámszer Márta, Vigh Károly, Zsemlyei János. Uo. 1984. 1300 o.

Ám az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár — amely a szerző által több mint félévszázadon át folytatott levéltári kutatások eredményeként kb. másfél millió nyelvi adalékon alapszik — s a vele párhuzamosan gyűjtött, hozzávetőlegesen mintegy 600 000 történeti adalékot magában foglaló kéziratos Erdélyi Magyar Helynévtörténeti Adattár életművének csupán egyik részét alkotja. A másik része, amely nem kevésbé jelentős, az 1929-től kezdve megjelenő tudományos és tudománynépszerűsítő írásainak szakadatlan sora.

Ezekből válogatta és adta közre a következő kötetek anyagát:

Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek I. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1970. 574 o.+1 o. mell. (arekép)

A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek II. Uo. 1971. 573 o.+2 o. mell. (térképvázlatok)

Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek III. Uo. 1972. 623 o.+6 o. mell. (fényképek)

Nép és nyelv. Válogatott tanulmányok, cikkek IV., Uo. 1980. 675 o.

Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek V. Uo. 1981. 629 o.+8 o. mell. (fakszimilék)

Tallózás a múltban. Válogatott cikkek, tanulmányok VI. Uo. 1985. 583 o.

Az egyes kötetek törzsanyagához mintaszerűen megszerkesztett filológiai apparátus csatlakozik (forrásjelzés-rövidítés, jegyzetek a tanulmányok-cikkek megjelenési helyének és idejének föltüntetésével stb.). Ezt a III. kötet végén az első három kötetre, a VI. kötet végén pedig a negyedik, ötödik, hatodik kötetre kiterjedő név- és tárgymutató, valamint szövegmutató egészíti ki. Ezenfelül a szerző szaktudományi és tudománynépszerűsítő közleményeinek könyvészetét, évről-évre közölve, 1929-től 1969-ig a III. kötetben, ennek kiegészítését és 1979-ig való folytatását az V. kötetben, az 1984-ig történő folytatását pedig a VI. kötetben kapjuk meg — felesége, Sz. Csáti Éva gondos összeállításában. (A továbbiakban a kötetekre a megfelelő római számmal és lapszámmal hivatkozunk.)

„A válogatásban egy nagy tudós életművének java kerül az olvasó kezébe” — állapította meg az első három kötetről Károly Sándor, majd így folytatta: „a tanulmányok így együttesen mutatják be igazán, a maga valóságában a tudós pályáját, mindennapos küzdelmét a nyelvi anyaggal és a felmerülő problémákkal, s így tud belőlük folyamatosan sugározni a nevelő erő mind a szakemberek, mind a fogékony nagyközönség felé. S így adnak egységes képet arról az összetett és sokoldalú ismeretanyagról, amely a nyelvészkedés határán túl az erdélyi művelődéstörténet, táj- és emberismeret területére vezet” (MNY. 70 [1974.]: 482—3). Károly Sándor szavai sokszorosan érvényesek a szerző tudományos és tudománynépszerűsítő cikkeinek immár hat kötetre terjedő válogatott gyűjteménye, mert ezek szervesen egészítik ki a Szótörténeti Tárban élénk táruló anyaggyűjtő és szerkesztői munkásságát, és így együtt megközelítően teljes képet nyújtanak eddigi életművéről.

Az életmű e két részének szoros összefüggését kívánván jellemezni, Korompay Klára hasonlatát továbbfolytatva azt mondhatjuk, hogy műveinek előttünk álló két sorozata olyan középkori katedrálisokra emlékeztet, mint amilyenek a római San Lorenzo bazilika vagy a canterbury székesegyház, vagyis amelyek két templomra tagozódnak, illetőleg valójában két templomból épültek egymásba. Mi most a Tár katedrálisáról a Tanulmányok székesegyházára fordítjuk tekintetünket, de olyan nézőpontot választunk, amelyről az innen oda eső sugarakban az előbbi épület szerkezete is jól látható.

Ez a nézőpont a tudománytörténet, amelynek fénye megvilágítja az életmű mindkét részét, a részeknek egymáshoz fűződő szoros kapcsolatát. Mégpedig magának a szerzőnek a tudománytörténeti munkássága, amely egyúttal hozzásegít bennünket ahhoz, hogy megkíséreljük körvonalazni az ő helyét a magyar nyelvtudomány és a magyar művelődés történetében. Ehhez az előttünk fekvő hat tanulmánykötet bőséges anyagot, megfelelő tájékozódási alapot, életének kereken nyolc évtizede pedig immár távlatot is nyújt.

A „Válogatott tanulmányok, cikkek” köteteibe nem kerültek bele, de a szerző tudománytörténeti munkásságának fontos részét alkotják az alábbi művei:

„Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai”. Kolozsvár, 1942. Az EME kiadása. 64 o. Kétszínnyomással védőborítékkal és címlappal, valamint 14 szövegközti képpel.

„A magyar helynévkutatás a XIX. században. Kolozsvár, 1944. 85 o. Különnyomat az Erdélyi Tudományos Intézet 1943. évi Évkönyvéből.

„Kriza János és a Vadrózsák nyelvjáráskutatásunkban”; Antal Árpád—Faragó József—Szabó T. Attila: „Kriza János”. Második, átdolgozott kiadás. Kolozsvár, 1971. Dacia Könyvkiadó, 177—232, román (262—4), német (269—70) és angol (274—6) nyelvű összefoglalóval.

„Az erdélyi magyar nyelvtudomány kérdései.” I. OK. 31, 1980. 3—29.

„Gyarmathi Sámuel nyelvtudományi munkássága a tudománytörténet távlatában. Emlékezés halála másfél százados évfordulóján”: „Nyelvészeti Tanulmányok”, szerk. B. Gergely Piroska. Bukarest, 1983. Kriterion Könyvkiadó, 178—202.

2. Szabó T. Attila munkáinak és munkásságának méltatói — amellet, hogy bámulattal adóznak hatalmas teljesítményeinek — egyöntetően hangsúlyozzák érdeklődésének sokrétűségét és tevékenységének sokfelé ágazó változatosságát. A l k o t ó t u d o m á n y o s t e v é k e n y s é g é n e k s o k r é t ű s é g é t Imre Samu kettős értelemben is értékeli. Egyrészt abban, hogy a magyar nyelvtudomány mellett büszkén vallhatja őt magáénak az irodalom-, a néprajz-, a történettudomány és a művelődéstörténet. Másrészt abban, hogy ez a sokszínűség érvényesül szorosan vett nyelvészeti munkásságában is (MNY.

72 [1976.]: 246). Ezen belül azután a méltatók több területet jelölnek meg, ahol a szerző kiemelkedőt alkotott. Legalább öt ilyen tudományágat tartanak számon, nevezetesen: a nyelvtörténetet (főképp a nyelvi forrásanyag gyűjtését, föltárását és értelmezését), a névtudományt (mind a helynév-, mind pedig a személynévgyűjtést), a nyelvjáráskutatást (és ennek keretében a történeti nyelvjáráskutatást), a nyelvművelést, valamint a nyelvészetből kiágazó, de annak körét meg is haladó néprajzi, település- és népiségtörténeti publikációit.

A Szótörténeti Tár köteteinek megjelenése óta a figyelem természetesen és joggal erőteljes mértékben szótörténeti kutatásaira és e kutatásoknak a nyelvtudományban való, meg a nyelvtudomány határain túllépő jelentőségére irányul. Természetesen és joggal, mondtuk, ezzel nemcsak a kötetek lenyűgöző hatására utalva, hanem azért is, mert a szerző maga is ezt a kutatási területet tartja életműve legfontosabb részének.

A fenti futólagos észrevételekből is kitűnhetett, hogy a Szabó T. Attila által művelt tudományágak közül a méltatók nem fordítottak kellő figyelmet tudománytörténeti munkásságára. Elég azonban átlapoznunk irodalmi tevékenységének könyvészetét, s nyomban szembeötlik, hogy ezt a diszciplínát is folyamatosan művelte, fontos adalékokkal öregbítette és jelentős eredményekkel gazdagította. Ám a szótörténeti, névtudományi, nyelvjárási, nyelvművelő, valamint művelődés- és népiségtörténeti stúdiumok mellett munkásságában a tudománytörténet az ancilla-szerepet tölti be, az előbbiek szolgálatában áll, és ilyen irányú tevékenységét is — magától értetődően — azok a feltételek, körülmények és célkitűzések szabják meg, amelyeknek jegyében egész életművét kialakította. Ezeket az alapokat kimunkáló eszméket kell tehát szemügyre vennünk, hogy tudománytörténeti törekvéseit megérthessük, és azokkal érdemben foglalkozhassunk.

3. A munkásságát meghatározó és motiváló alaptényezőről, egyben tevékenységének folyamatosan jellemző vonásáról a „Válogatott tanulmányok és cikkek” I. kötetének „Előljáró beszéd”-ében ekképp nyilatkozik: „engem kora-kezdettől tudatos, célkitűzésszerű határozottsággal elsősorban a szülőföld és közelebbről a mindenkor közvetlen földrajzi-társadalmi környezet jelenségei érdekelték és érdekelnék ma is” (I. 12. A kiemelés a szerzőtől származik). A célranézés abban a formában jelentkezett — folytatja —, „hogy egész munkásságom folyamán szinte kirekesztőleg csak olyan kérdések foglalkoztattak, amelyeknek megoldása egyben szűkebb földrajzi-nyelvi környezet népi-társadalmi múltjának és jelenének felderítése felé is újabb meg újabb lépések megtételét jelentette”. Innen van az, hogy — a Petőfi halála révén megszentelt és ezért jelképes értelművé magasodó Fehéregyházán történt születése után —, mint mondja, „főként a két neveltetési hely: Dés és Kolozsvár meg tanári működésem kezdeti szakaszának két állomása, Nagyenyed és Zilah, valamint e pontok környéke, később a kutatási térül választott Kalotaszeg, Közép-Erdély, a székelység és a moldvai csángóság nyelvi-népi, néprajzi és történeti jelenségei állottak munkásságomnak egész folyamán érdeklődésem középpontjában, úgy azonban, hogy a felvetődő kérdések megoldásában mindig tudatosan igyekeztem szélesebb körű táji-népi összefüggések, kapcsolatok szemmel tartásával vizsgálódni” (i. h. 123).

A szülőföld „szép határa” mellett, amely meghatározta kutatási területeit és életműve kereteit, annak tartalmára nézve nem kevésbé döntő befo-

lyású az a háttér, amely az Erdélyben élő magyarság újabb kori sorsából adódott. Életének első tizennégy éve után a világon való eszmélkedésének, majd pályája indulásának ideje lényegében egybeesik e népcsoport — amelynek soraiból jött — kisebbségi sorsának kezdetével; pályájának java része — egy rövid, néhány éves intervallumot leszámítva — ebben a közegben, ebből a helyzetből fakadó tudatosan vállalt küldetés jegyében zajlott le.

A tudomány szerepét és feladatát az erdélyi életben 1939-ben így összegezte: „a kisebbségi tudományos munkának különlegesen önmagunk, saját nemzeti valónk történeti és jelenlegi megismerésére kell irányulnia, úgy azonban, hogy ne szakítsuk ki önmagunkat az erdélyi élet egységéből, hanem egyrészt éppen a többi itt élő néppel való vonatkozásban mutassunk rá azokra a különleges anyagi és szellemi művelődés-jegyekre, amelyek az erdélyi magyarság sajátjai, másrészt pedig azokra az elemekre, amelyek az itt élő népek nemzeti műveltségével kapcsolópontokat képeznek” (VI. 47–8).

E programadó cikkel egybehangzóan, nagyjából ugyanebből az időből, a harmincas évek második feléből való az, a nyelvtudományi munka célkitűzéseit érintő felismerése, amelyet így foglalt szavakba: „Elutasíthatatlanul elvégzendő célkitűzésként kínálkoztak [...] olyan feladatok, amelyeket viszont csak a mi földrajzi-társadalmi környezetünkben lehetett és kellett elvégezni, másutt a föld kerekén sehol sem” (IV. 55. A szöveget a szerző ritkította).

Az erdélyi tudományos munkálkodásnak egy másik jellegzetességét, mégpedig gyakorlati feladatát s egyben eszmei célkitűzését tárja eléünk Csűry Bálintról, 1941-ben festett portréjában:

„Az erdélyi magyarság minden tudományművelőjének a továbbiakban [értsd: az osztályrészül jutott kisebbségi sorsban] egyszerre több ember munkáját kellett végeznie, és többféle, sokszor a szakterületétől távol eső feladatot kellett vállalnia. Az erdélyi tudományosságnak állandóan ügyelnie kellett arra a gyakorlati és egyben művelődéspolitikai követelményre, hogy meggyőzze az erdélyi magyarságot arról, hogy a tudás emeli fel és tartja meg a közösséget, és hogy viszont tudást önálló tudományművelés nélkül elképzelni sem lehet. E gondolat első munkásai közé tartozott Csűry Bálint is. [...] vállalnia kellett Csűrynek is ezt a sorsot, és a többi öntudatos, népe sorsáért felelősséget érző tudóssal együtt ideje java részét arra kellett fordítania, hogy tudománynépszerűsítő, nyelvművelő és más cikkeket meg sok-sok könyvismertetést írjon...” (VI. 466).

Mindezeknek tekintetbevételével és szem előtt tartásával kellett tehát az új helyzetben az erdélyi nyelvtudományi munkálatokat megtervezni. Ehhez azonban szükséges volt az előzmények számbavétele, annak ismerete, hogy egészében és részleteiben mire lehet építeni a további munkában. És éppen ennek során jelentkeztek olyan hiányok, amelyeknek pótlására elkerülhetetlen volt a tudománytörténet művelése. Ezzel kapcsolatban, Kőrösi Csoma Sándor indulásával foglalkozván, Szabó T. Attilának még 1979-ben is ilyen helyzetképet kellett festenie:

„Sajnálatos tény [...], hogy a magyarban a társadalomtudományok vizsgálatában feltűnő a tudománytörténeti vizsgálódás elhanyagolása, pangása. Ez a pangás és a nyomában jelentkező hiány a részletkérdések megoldásában és az egyes tudományterületek történetének összefoglalásában egyaránt jelentkezik. A társadalom és a művelődés nem egy múltbeli jelentős magyar

alakjának nincs tudománytörténeti távlatba állított, kritikai életrajza, és hiányzik munkásságának ilyen szempontú átfogó értékelése. Még ennél elevebben érezzük a hiányt, hogyha az egyes tudományterületek átfogó történeti értékelése érdekel. Ha pedig egy-egy olyan kiemelkedő személyiség, mint amilyen Kőrösi Csoma, a tudománytörténeti vizsgálódás fénykörébe került is, az élet- és jellemrajzok, a megemlékezések, az életmű-értékelések sokaságából nem egy a műkedvelőség szintjén alig-alig jutott túl. A valóságos adatok, a történeti tények a műről műre vándorló téves adalékokkal, kritikátlan következtetésekkel és fellegjáró képzelgésekkel összekeveredve akadályozzák a világos látást még oly esetekben is, amikor pedig az adatok gazdagságából módszeres kritikai vizsgálódással elválasztható az ocsú a tiszta szemtől és a valóság az ábrándok világától” (V. 338—9).

Ez a bírálóat még fokozottabban érvényes (illetőleg érvényes volt), a hiányok még kiáltóbban jelentkeztek az erdélyi tudományosság múltjának térképén. Éppen ezért az olyan tudományszervező kutatónak, mint amilyen Szabó T. Attila, aki szűkebb hazájában (de szülőföldje határain túlmutató érvénnyel és jelentőséggel) több tudományágat honosított meg és munkált ki: mind az egyes tudományterületek átfogó történeti összefoglalásában, mind a részletkérdések előzményeinek feltárásában, mind pedig az egyes alkotók kritikai értékelésében-méltatásában elkerülhetetlenül saját vizsgálódásaival kellett betöltenie a lakúnákat, és a tudománytörténet mind e három fontos műfajában folyamatosan kellett munkálkodnia. Így vált életművének szerves részévé s egyben, láthatólag, kedvelt diszciplinájává a tudománytörténet.

4. Az eddig elmondottak értelmében átfogó — mégpedig korszakokat átfogó — tudománytörténeti tanulmányai sorából „Az erdélyi magyar nyelvtudomány kérdései” (IV. 46—63) című kívánczik az élre, amelyben a XVI. századi kezdetektől napjainkig vázolja föl az erdélyi magyar nyelvtudomány történetét. Ez a történet két nagyobb korszakra oszlik: egyrészt a távolabbi és a közelebbi előzményekre, másrészt az impérium-változással kialakult törekvéseknek és munkálatoknak ugyancsak legalább két időszakára. A távolabbi előzmények Heltai Gáspártól, Misztótfalusi Kis Miklóstól meg Geleji Katona Istvántól Pápai Páriz Ferencen, Bod Péteren, Gyarmathi Sámuelen, Aranka Györgyön át egészen Kriza Jánosig tartanak, s a századokat átívelő korszak fő sajátága, hogy bár kiemelkedő egyéni teljesítmények születtek, de nem kapcsolódtak egymáshoz és nem alkottak folyamatos tevékenységet. Nem kevésbé jellegzetes a második időszak sem, vagyis a kolozsvári egyetem megnyitásától az egyetemnek a román állam által történt átvételéig, vagyis az 1872-től 1919-ig tartó félévszázad sem. Ebben az időben ugyanis olyan kiváló tudósegénységek váltják-követik egymást, mint Imre Sándor, Szinnyi József, Halász Ignác, Szilasi Móric, Zolnai Gyula, Gombocz Zoltán, akik azonban kolozsvári egyetemi tanárságuk idején, az egy Szinnyeit kivéve, semmi jelét nem adták a környező táj történeti vagy korabeli nyelvi kérdései iránt való érdeklődésüknek.

Ehhez az átfogó tanulmányhoz csatolható „A romániai magyar nyelvtudományi munkálatok két évtizede 1945—1965” (III. 96—115), továbbá „A nyelvtörténet új csapásain” című (III. 75—80), amely az erdélyi magyar nyelvtörténeti kutatások eredményeit mutatja be, s végül „A romániai fiatal magyar nyelvészek munkájáról” című (V. 46—51), amely az új nyelvész-nemzedékek, az utóbbi évtizedekben felnőtt munkatársak-utódok kutatási

területeiről és eredményeiről számol be. Mindezekhez járul még az egész kérdéskört nagyszabásúan betetőző, a kötetbe nem került tanulmányok sorában már említett, „Az erdélyi magyar nyelvtudomány kérdései” (1980.) című tanulmánya.

A már említett *a n c i l l a - s z e r e p* világosan megnyilvánul az erdélyi nyelvtudomány-történet fenti áttekintéséből, illetőleg a belőle levont tanulságokból. A tanulságokat ugyanis Szabó T. Attila az újabb kori erdélyi nyelvészeti munka megtervezésében-megszervezésében kora kezdettől fogva szem előtt tartotta. Erre a körülményre nemrégiben maga így mutatott rá: „Hiszen ha tudománytörténeti visszapiillantással nem állapítjuk meg már eleve is azt, hogy az erdélyi magyar tudományos igyekezetek múltjában századokra visszamenően voltak ugyan kiemelkedő csúcsok, voltak nagy nyelvészegyeniségek, sőt voltak tudománytörténeti szempontból ma is nagyra értékelhető teljesítmények, az égre törő csúcsok *m a g a s a n* ugyan de egyben *m a g á n y o - s a n* kiemelkedve, nem alkottak folyamatos láncolatot, a nagy egyéniségek tudományos eredményeit nem fűzhette össze határozott célok elérésére való folyamatos, megszakítatlan törekvés. Mindezt már a kezdet kezdetén, akkor, mikor a 30-as évek derekán az újabb erdélyi magyar nyelvtudományi munkálkodás megindításának terve felmerült, tudatosítani kellett ahhoz, hogy az akkor induló vállalkozás eredménnyel kecsegtessen” (V. 46).

Ilyenformán tehát a tudománytörténeti áttekintés és az ennek nyomán nyíló távlat segítette Szabó T. Attilát abban, hogy kialakítsa az új helyzetben az erdélyi nyelvtudományi munka célkitűzéseit. Egyrészt — mint már láthattuk — olyan feladatok kitűzését, amelyeket csak Erdélyben lehetett és kellett elvégezni (s amelyre ellenpéldát a kolozsvári egyetem első nyelvész-professzorai adtak). Másrészt olyan tudománynépszerűsítő munka állandó végzését, amelynek művelődéspolitikai célja az volt, hogy meggyőzze a magyarságot a tudásnak a közösség fenntartásában betöltött szerepéről (amelyre viszont a népe sorsáért felelősséget érző olyan tudósok, mint Csűry Bálint, nyújtottak jó példát). S végül annak felismerését, hogy — az egyénileg kiemelkedő, de elszigetelt teljesítmények helyett — szervezett együttműködésre, mindenekelőtt szakmailag jól felkészült tudományos munkásokra van szükség.

5. Mindezen felismerésekhez természetesen először is arra volt szükség, hogy maga Szabó T. Attila megtalálja *m u n k a t e r ü l e t e i t*, *h e l y é t* és *h i v a t á s á t* a kibontakozó erdélyi magyar tudományos életben. Ebben a vonatkozásban léptek be életébe azok a nagy alkotó egyéniségek, akiknek hatására fordult érdeklődése Erdély múltja és jelene felé. A történeti érdeklődést Kelemen Lajos ébresztette föl benne, a jelen valósága felé Csűry Bálint irányította őt. Kettejük jelentőségét „Elöljáró beszéd”-ében így jelölte meg: „A legállandóbb és munkásságomnak döntő irányt adó személyi hatást [...] a két nagy mesternek: Kelemen Lajosnak a levéltári kutatás bűvöletében és Csűry Bálintnak a népnyelv kitaró búvárlatában eltöltött puritán élete és nemes példája jelentette számomra. Az ő hatásuk nyomán fordult az ifjúkori nagyotakarások kezdeti tervtelen, balga csapongásában hanykódó életem határozottan a *n é p j e l e n k o r i é s m ű l t b e l i k é r d é s e i n e k v i z s g á l a t a* felé. Kelemen Lajos emberi-tudósi hatását a kérdések történeti változásaikban, időbeli folyamataikban való szemléletén, a kínzó önkritikai magatartás áthagyományozásán és — mindenekelőtt — egy életre szóló levél-

tári érdeklődésen kívül főként a helynévtörténet területén tett határozott, új irányulását lépések és a nyelv meg a népi élet történeti kérdései iránti kitartó, beható érdeklődés mutatja. Csúry Bálint személyes hatása nyelvészpályám kezdetén a nyelvjáráskutatás gyakorlati végzésének útján indított el és tartott rajta mindaddig, míg az időközben felnövekvő új nemzedékek nagyra hivatott és céltudatosan egyirányú érdeklődést mutató csoportjai a kérdéskör korszerű és kimagaslóan eredményes művelésével fölöslegessé nem tették a magam ilyen irányú további munkálkodását” (I. 10—1). A két mester iránt érzett tiszteletét és háláját — mint az alábbiakban még látni fogjuk — több, életüknek és munkásságuknak szentelt önálló írásban rótta le.

Ami mármost kibontakozó nyelvtudományi munkásságát illeti, annak első és legfontosabb tartománya a nyelvtörténet. Nyelvtörténészként fő feladatának azt tartotta, hogy minél szélesebb adatgyűjtés alapján új nyelvi anyagot tárjon fel. Ez a szemléletmód határozta meg a nyelvi anyag felhasználásában és feldolgozásában követett módszerét, amelyet maga így körvonalazott: „mindig arra törekedtem és arra törekszem, hogy a történeti és jelenkori adatok mentől gazdagabb sorozatát egybehordva, magukból az adalékokból szinte önként kerekedjék ki a magyarázat, a megfejtés, és ne a feltett, kikövetkeztetett nyelvi adatok ingoványából vezessen csuszamlós csapásokon át a bizonytalanságok kusza bozótjába az út” (I. 11).

A nyelvtörténeti kutatás további lehetőségeit és az e téren elvégzendő munka tervét vetette papírra „Az erdélyi magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti kutatás feladatai” című összefoglalásában (1955: III. 370—82), majd ennek nagyszabásúvá fejlesztett változata „Az erdélyi magyar nyelv- és nyelvjárástörténeti kutatás szempontjai és feladatai” címmel (1979/1984: VI. 411—29) került ki a szerző tolla alól. Ez utóbbiban a feladatok kijelölése előtt tudománytörténeti áttekintést nyújt, számba véve az e témában munkálkodó elődök nyomait, s a „nyomkeresés”-ben az XVIII. századig megy vissza, hogy Gyarmathi Sámuelben találja meg az erdélyi nyelv- és nyelvjárástörténeti vizsgálódások első munkását.

„A SzT tervezője évtizedek óta kutatómunkája legfőbb céljának a Tár egybegyűjtését és közrebocsátását tartja” (1979/1984: VI. 426) — a szerzőnek ez a nyilatkozata nem hagy kétséget afelől, hogy mit tart nemcsak nyelvtörténeti munkássága, hanem egész életműve legfontosabb részének. Mégis, ha a munka geneziséét vizsgáljuk, világossá válik előttünk, hogy a levéltári kutatás rendjén eleinte elsődleges célként a helynévgyűjtés szerepelt, s csak mint ennek kiegészítője merült föl a szótörténeti adalékok kijegyzése az átvizsgált levéltári anyagból. Ebben a vonatkozásban is hallgassuk meg őt magát:

„Amióta 1925 ősztől a néhai nagy levéltáros-tanár, Kelemen Lajos famulusaként egy életre szólóan a levéltári kutatás bűvkörébe estem, lassan-lassan alakulgatott bennem az a terv, hogy a kezemen megforduló levéltári darabok gazdag szótörténeti anyagát ne csak kutatásaim akkori elsődleges célja — a helynévtörténeti adalékok gyűjtése — szempontjából aknázzam ki, hanem rójak cédulákra minden olyan másrmilyen adalékot is, amely szótörténeti szempontból használhatónak mutatkozik” (II. 520—1).

Ami a kiindulópontot, a hely- és személynévtörténeti adalékok gyűjtését illeti, csak nemrégiben szólt Szabó T. Attila arról az ösztönző hatásról, amely Mályusz Elemér professzornak népiségtörténeti munkásságából „sugárzott” feléje: „Mályusznak »A népiség története« című

tanulmánya elzártágomban olyan népiségtörténeti elvekkel ismertetett meg, amelyeket a névtörténeti kutatásban — a változtatandók változtatásával — jól érvényesíthettem, illetőleg az ő elméleti felismeréseit a magam gyűjtötte anyag feldolgozása rendjén nemcsak alkalmazhattam, hanem az anyag adta lehetőségek határain belül tovább is fejleszthettem. Ilyenformán tehát a névtörténeti kutatásra készítő első történész-hatáshoz, amely engem Kelemen Lajos részéről ért, újabb történész-hatás, a Mályusz professzoré, csatlakozott és serkentett névtörténeti gyűjtő- és feldolgozó munkámban” (VI. 418—9). Nem itt a helye annak, hogy a vázolt hatást Szabó T. Attila munkásságában ezúttal nyomon kövessük; azt azonban a jövő vizsgálódás számára följegyezzük, hogy Mályusz Elemér említett tanulmánya a Szekfű Gyula szerkesztette „A magyar történetírás új útjai” című gyűjteményes kötetben 1931-ben látott napvilágot („A Magyar Szemle Könyvei” III. 237—68). Nincs terünk továbbá arra sem, hogy a szerzőnek a névkutatásban nyújtott teljesítményeit felsoroljuk, ezért, célunknak megfelelően, elsősorban azokat a közleményeit emeljük ki, amelyek tudománytörténeti érdekekkel bírnak. Ezek közül „A helynévgyűjtés jelentősége és módszere” címűt (III. 339—58) említjük elsőnek, amely eredetileg programadó előadásként a Magyar Nyelvtudományi Társaságban hangzott el, s ennek folyóiratában, a Magyar Nyelvben 1930-ban jelent meg, és amelyről maga annyit jegyzett meg, hogy „ennek a dolgozatnak a szerző tudományos munkásságát tekintve életterszerű jelentősége van” (II. 542), s amelyet már a kortárs tudósok alapvető jelentőségűnek ismertek fel, amikor Sámuel-Kölber-jutalommal tüntették ki (I. MNy. 32 [1936.]: 142), s amelyről ma egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a korszerű magyar helynévkutatás elindításában, szempontjainak és módszerének kidolgozásában, e tudományág hazai megalapozásában s későbbi felvirágzásában korszakalkotó szerepet játszott. A helynévtörténeti vizsgálatok kibontakozására talán még értekezésénél is ösztönzőbb és példamutatóbb lehetett gyűjtőtevékenysége, illetőleg ennek eredményeinek, olyan adattári anyagoknak folyamatos közzététele, mint: „Zilah helynévtörténeti adatai a XIV—XIX. században” (1936.); „Dés helynevei” (1937.); „A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei” (1945.); „A Dobokai völgy helynevei” (1945.); „A szolnok-dobokai Tőki völgy helynevei” (1945.); „Gyergyói helynevek a XVII—XIX. századból” (1940.). Példát adott továbbá egy településkörzet anyagának történeti szempontú gyűjteménye korszerű feldolgozására a „Kalotaszeg helynevei I. Adatok” (1942.) című vaskos, 500 oldal meghaladó, kötetében. Újat kezdeményező a „Kolozsvár települése a XIX. század végéig” (1946.) című, a belső terület helynévanyagának feldolgozásával készült településtörténeti tanulmánya. A személynevek történetébe is mélyen behatolt mind „A személynevek helyneveinkben” (1940.) című dolgozatával, mind pedig „A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században” (1968.) és „Marosvásárhelyi személynévanyag becejellegű elemei a XVII. század első felében” (1971.) című értekezéseivel.

Visszakanyarodva programhirdető értekezéséhez, megemlítjük még, hogy egyfelől ennek tudományepszerűsítő s egyben részletes gyakorlati tanácsokkal szolgáló változata a „Miért és hogyan gyűjtsünk helyneveket” című írása (1937/1970: IV. 251—75); s hogy másfelől ugyanennek III. fejezetéből fejlesztette ki „A magyar helynévkutatás a XIX. században” című, 1944-ben önállóan is megjelent, ugyancsak úttörő tudománytörténeti áttekintését, amelynek újabb adalékokkal való kiegészítése „A magyar helynévkutatás XIX. századi történetéhez” című közleménye (1950: V. 419—22). Végül saját történeti hely-

névgyűjtésének bámulatos gazdagságú eredményeiről számol be „Az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése” címmel (1955/1968: III. 359–69). Sajnálatos módon az összegyűjtött anyagnak itt javasolt közzétételére azóta sem kerülhetett sor.

6. Az eddigi eszmefuttatás során figyelemmel kísérhettük azt, hogy a Helynévtörténeti Adattár és a Szótörténeti Tár között szoros összefüggések vannak. Abban is, hogy az anyaggyűjtés azonos helyen készült, a szerző kedvenc munkahelyén, az általa „Paradicsom”-nak tekintett levéltári kutatószobákban.

A Szótörténeti Tár az a műve, amelynek jelentőségéről a legtöbben és a legtöbbször, a legsokoldalúbban és a legárgyaltabban szólnak a szakavatottak és a szakmán kívüli értők egyaránt. Ahelyett tehát, hogy az elmondottaknak valamilyen formában való ismételésebe bocsátkoznánk, ismét a szerzőnek — e művére vonatkozó — tudománytörténeti megnyilatkozásaira fordítjuk figyelmünket. Az idő múltával — s benne életünk előhaladtával — ugyanis tudománytörténetivé váltak azok az írásai, amelyekben az utóbbi három évtizedben időről időre előbb az anyaggyűjtés rendjén, majd a szerkesztés közben, végül a megvalósulás során lépésről lépésre tájékoztatott bennünket legfontosabb alkotásának alakulásáról.

Aki ismerni kívánja ezeket az állomásokat, egy tudós pálya mérőöldköveit és egy óriási vállalkozás műhelytitkait, a következő tanulmányokat olvassa el:

„Az erdélyi magyar oklevél-szótár műhelykérdései (1955: III. 383–95); Az Erdélyi Szótörténeti Tár szerkesztéséről” (1965/1967: III. 396–402); „Jegyzetek a Szótörténeti Tár *aki* szócikkéhez” (1966: III. 403–18); „Az Erdélyi Szótörténeti Tár szerkesztése közben” (1968: II. 520–43); „Mutatvány az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szócikkeiből” (1972: NYIrK. 16, 121–30); „Mutatvány egy erdélyi szótörténeti tár szócikkeiből” (1972: MNy. 68, 1–23); „Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár Előszava és Tájékoztatója” (1973: Korunk Évkönyv. 159–71. klny.-ban is; majd 1975: SzT. I.); „A nyelvi drágakövek bányásza. A szerző válaszol Beke György kérdéseire I.” (1975: V. 561–9); „A Szótörténeti Tár szerkesztési kérdéseire” (1976/1979: V. 528–33); „A Szótörténeti Tár szerkesztése közben” (1979: V. 534–57); „A Szótörténeti Tárról a marosvásárhelyi Kritériumnap megnyitóján” (1979: V. 558–60); „A nyelv a nép szolgálatában: Szabó T. Attila professzor válaszol Kántor Lajos kérdéseire” (1981: Tiszatáj XXXV/3: 19–24 és 1981: NyéK. 44. sz. 17–23); „A gazdag szóár ámuldozat el mindannyiunkat...” A szerző válaszol Páll Árpád kérdéseire” (1982: VI. 430–6).

A nagy mű további méltatása helyett összefoglalásul a Szótörténeti Tárról a legmagvasabb jellemzést idézzük, azt, amelyet Benkő Lóránd adott róla tanulmány méretű értékelésében: „Az a teljesítmény . . ., ami előttünk kitárul, nem a méltatók véleménye által lesz azzá, ami, hanem önmagában hordja, objektíven tartalmazza értékeit.” Ugyanis „a Tár jellegében annyira egyedi, előzményeihez annyira nem fogható, formájában és tartalmában annyira minden hasonló műfajú munkát túlhaladó, hogy teljesen külön elbírálást igényel” (MNy. 72 [1976.]: 40).

Végül pillantsunk be Szabó T. Attila műhelyébe, az ő „Paradicsom”-ába, „a levéltári elvonultság mozdulatlan, sápadt csendjébe”, ahol életének java részét töltötte, és amelynek varázsról ilyen vonzó, színes képet nyújtott nekünk, az avatatlanoknak és kívülről állóknak: „A levéltárakban a múlt népi-emberi életével és belőle különlegesen éppen a nyelv történeti változásaiával foglalkozva naponta érintkeztem és érintkezem ma is szellemi síkon a letűnt korok nemzedékeinek végtelen sorával. Mint szeszélyes gyorsasággal kerengő forgószínpad

fel- és elvillanó jelenéseinek egyetlen személyből álló, tetszésnyilvánításra nem kényszerülő, néma közönsége, a levéltári kutató a múlttá kövült, emlékezetté merevült, de a látó szem számára újra zajlóvá pezsdülő élet forgatagába lesekedik bele úgy, hogy körötte eltűnik a ma, és a múlt kavargó életének izgalmas, kandi szemlélése közben a szereplő személyek ajkán, tollán elámító, veretes nyelvi gazdagságban suttog, beszél, kiált felé a múlt. Hozzá, neki, ha — »van füle a hallásra« (I. 15).

Az erdélyi magyarság sajátos helyzetéből és az erdélyi nyelvi érintkezésekből fakadóan a magyar nyelv román elemeinek kutatása a kolozsvári egyetemen a nyelvtudományi feladatok sajátos, feltehetően kiemelt területét alkotja. 1958-ban az akkori kolozsvári magyar nyelvtudományi tanácsék tervébe iktatta a magyar nyelv román kölcsönszavainak monografikus feldolgozását. A magyar nyelv feudalizmuskori román elemeivel foglalkozó munkaközösség vezetése Szabó T. Attila feladata lett.

E feladat ellátása során keletkeztek alábbi, jórészt tudománytörténeti érdekű közleményei:

„A Pápai Páriz szótár kiadások magyar szókincsének román eredetű kölcsönszóanyaga” (1960/1968: I. 196—211); „Román eredetű kölcsönszavaink Gyarmathi Sámuel nyelvhasznításában” (1960/1968: I. 212—35); „A magyar szókincs feudalizmuskori román eredetű kölcsönelemei vizsgálatának tervmunkája” (1961: V. 411—8); „Előzetes jegyzetek román eredetű kölcsönszavaink középmagyar rétegéhez” (1961: I. 176—94); „Eredmények és hiányosságok a magyar szókincs román eredetű feudalizmuskori elemeinek vizsgálatában” (1962: I. 155—75); „Észrevételek a magyar szókincs román eredetű feudalizmuskori kölcsönszavainak vizsgálatához” (1965: III. 90—5); „Hol tartunk nyelvünk román eredetű feudalizmuskor kölcsönszavainak kutatásában?” (1969: IV. 14—8); „Kniezsa István szerepe a magyar szókincs román eredetű feudalizmuskori elemeinek vizsgálatában” (1965: III. 517—23); „A magyar szókészlet feudalizmuskori román eredetű kölcsönelemeinek kutatása” (1981: VI. 372—93); „A magyar szókészlet román elemeinek története” [Bakos Ferenc könyvének recenziója] (1982: VI. 266—71). Idegen nyelven jelentek meg az alábbiak: „A propos des mots d'origine roumaine dans le vocabulaire hongrois à l'époque du féodalisme.” (StudSlav. 12 [1966. 398—96]; „Hungarian Loanwords of Romanian Origin” (Hungarian Studies 1/1, 1985. 51—65).

A felsorolt tanulmányok közül szempontunkból kiemelkedik az „Eredmények és hiányosságok . . .” című, mert benne a szerző összefoglalja azokat a mozzanatokat — a XVIII. századtól kezdve a legutóbbi időkig —, amelyek a román kölcsönelemek vizsgálatával kapcsolatosak. „A magyar szókincs feudalizmuskori román eredetű kölcsönelemeinek tervmunkája” című cikk újabb keletű jegyzetéből (V. 593) pedig arról értesülünk, hogy a tervmunka befejezésének időbeli elhúzódása „azzal is magyarázható, hogy a kiadók jó ideig nem biztosítottak nyomdai teret az eredmények közzétételére”. Ugyanitt olvashatjuk, hogy a Kriterion Könyvkiadó 1979-ben távlati kiadói tervébe iktatta a munka kiadását; megjelenéséről azonban mindezekig (1985 végén) nincs hírünk.

7. Idéztük Szabó T. Attila vallomását arról, hogy érdeklődését a nép jelenkori nyelve és kultúrája iránt Csűry Bálint keltette fel, és indította el őt a nyelvjáráskutatás gyakorlati végzésének útján, hogy azután létrehozza a kolozsvári nyelvjáráskutató csoportot, és megalapozza a rendszeres erdélyi magyar nyelvföldrajzi kutatásokat. Azok az értékelések, amelyeket Csűry Bálint egyes műveiről még életében és azok az emlékezések, amelyeket Csűry Bálint pályájáról halála után írt, ma már a tudománytörténet régióiba emelkedtek.

Csúry Bálint „Szamosháti Szótár”-át értékelve (1936: V. 254—6), mint a magyar nyelvjáráskutatásban új korszakot nyitó művet méltatja. A szótár újdonságát a következőkben jelöli meg: „Csúryé az első olyan magyar tájnyelvi szótár, amely egy összefüggő nyelvjárásterület megközelítőleg teljes szó- és kifejezésanyagát nyújtja. Nem elégszik meg tehát csak a tájzavak és csak azon a vidéken élő nyelvalakok összegyűjtésével, hanem szótárába raktározza a Szamoshát minden szavát és kifejezését.” Emellett kiemeli a szótárnak saját határain túlmutató, a népiségismeretben betöltött jelentőségét: „De nem pusztán szótár ez a mű. Tulajdonképp izgalmas néplélektani tanulmányt olvasunk, hisz a hang- és alaktani jelenségeken túl és a mondat szerkesztés jellegzetességei mellett a közmondások, a népi hiedelmek, a falusi kedély gazdag világa szorong itt egy szótár merev kereteibe zsúfolva, és vágyik, onnan kitorve, élő része lenni a későbbi néplélektani kutatásnak.” Végül felhívja a figyelmet a népnyelvi kutatásoknak az erdélyi kisebbségi életben és művelődésben játszott szerepére: „Alapos eredményeiben komoly figyelmeztető kisebbségi életünk, szerény lehetőségek közé szorított honi tudományosságunk számára, hogy a legigazibb kincs, a számunkra legtöbbet jelentő érték, az anyanyelv, a népnyelv tanulmányozását ne hagyjuk, mint eddig, ebek harmincadjára jutva tengődni. Egy kisebbségi nép egész életének, tudományos célkitűzéseinek a legerősebb alapra, a népre kell irányulnia.”

Csúrynek „A népnyelvi bűvárlat módszere” c. tanulmányát ismertetve (1937: VI. 42—4) a címben megjelölt téma mellett egy fontos tudománytörténeti felismerésre is ráirányítja a figyelmet. Csúry ebben az írásban ugyanis végigkísérte a magyar nyelvjáráskutatás történetét, amelynek lehangoló tudománytörténeti tanulsága az, hogy „bár a tudós Szamosközy István már a XVI. században följegyezi a székely párbeszédes mondathanglejtésnek egyik sajátosságát, és ezzel megteszi az első észrevételt a magyar nyelvjárásokra”, a magyar nyelvészet a rendszeres népnyelv kutatás megkezdését hosszú ideig halogatta. Csúry azonban a történetnek csupán vázlatát adta, a főbb állomásokat, azoknak a munkásságát emelve ki, akiknek a nyelvjáráskutatásban „részint elméleti, célkitűző, részint gyakorlati, gyűjtőmunkásságuk jelentős”. Szabó T. Attila, mint látni fogjuk, a témát később alaposabban kidolgozta, és különösen az erdélyi magyar nyelvjáráskutatás történetének gazdag részleteivel bővítette ki.

Csúryról két emlékeztést írt. A nekrológban (1941: III. 475—8) tömören foglalta össze életműve jelentőségét: mint az újabb magyar nyelvjáráskutatás megteremtőjét, mint az erdélyi magyar nyelv művelés ügyének legkomolyabban felkészült nyelvész harcosát és mint a nyelvtörténeti szövegek közlésének egyik kezdeményezőjét méltatta. A pályaképben (1941: VI. 463—9) részletező gondolat rajzolta meg tudói és emberi portréját, s a tárgyias leírásokat a személyes emlékezés melegeivel hitelesítette. Megjelenítő erővel állítja eléink a Kolozsváron munkálkodó tudós alakját: „Kedvelt munkahelyének, a Kollégium nagykönyvtárának ablakán át ezekben az években késő éjszakáig, sokszor hajnalig is fény szűrődött ki, annak bizonyosságául, hogy ott az erdélyi magyar tudósok egyik különleges szerénységben rejtőzködő alakja dolgozik kitartóan a magyar népi műveltség megismerésének kérdésein, bűvárkodik, töpreng legdrágább kincsünk, anyanyelvünk történeti és jelenlegi életének megvilágításán, illetőleg helyzetének javításán.” Kolozsvárról Csúryt a Debreceni Tudományegyetem magyar és finnugor tanszékének élére hívták meg, s nem sokkal később az újonnan alakult első magyar népnyelv-kutató intézet vezetésével is megbízták.

Ekkortól kezdve „a népnyelvkutatás terén is kijelölte az intézet nagyszabású munkatervét: 1. Debrecen közvetlen és távolabbi környékének, 2. a másutt élő magyarság népnyelvének, és 3. a debreceni eredeti civisnyelv szókincsének szótári feldolgozásában”. A 2. pontban jelzett cél megvalósítása érdekében egyebek között „gondoskodása kinyúlt az Erdélyben dolgozó néhány kutató felé is. Személyes kapcsolatokkal és intézete évkönyvében biztosított közlési lehetőségekkel sietett segítségükre”.

A magyar nyelvjáráskutatás fejlődéséről Szabó T. Attila két, szorosabb értelemben vett tudománytörténeti áttekintést készített. Az egyik a „Krizsa János és a Vadrózsák nyelvjáráskutatásunkban” című monografikus jellegű értekezés (1971: a Kriza János életművének szentelt, fent idézett, gyűjteményes kötetben), amelyet a korábbi, „Az évszázados Vadrózsák és a nyelvjáráskutató Kriza János” (1964: III. 443–54; 544–5) c. közleményből fejlesztett ki. Az értekezés első, „Nyelvjáráskutatásunk Kriza előtt” címet viselő fejezetében, figyelemmel a téma európai összefüggéseire, tömören vázolja a magyar nyelvjárások iránti érdeklődés, majd az ilyen irányú vizsgálatok és leírások történetét Faludi Ferenc gyűjtésétől a Nyelvtudományi Közlemények megindulásáig, 1862-ig, amely évben Kriza a Vadrózsák sajtó alá rendezésével és a gyűjtött nyelvjárási anyag közzétételével foglalatosságot. A további fejezetekben — Kriza nyelvészeti ismeretei; A Vadrózsák nyelvjárási anyaga; A székely tájszótár; „Néhány szó a nyelvjárásokról”; Kriza gyűjtőtársai; A Vadrózsák nyelvtudományi értéke — részletes elemzéssel rajzolja meg Kriza szerepét a nyelvjáráskutatás történetében. A másik „A moldvai csángó nyelvjárás kutatása” (1959: V. 482–527; 599–609) című nagyszabású és igen érdekes tanulmányában a XVIII. század 60-as éveiből származó első megnyilatkozástól, valamint a Magyar Tudós Társaságnak a múlt század 30-as éveiben kezdeményezett tervszerű lépéseitől egészen századunk 50-es éveinek közepéig mutatja be a moldvai magyarság nyelvének felkutatásában végzett munkát és a leírásában elért eredményeket. A moldvai csángó-kutatás témaköréhez kapcsolódnak alábbi írásai is. A Mikecs Lászlóról írt nekrológ (1945: III. 515–6), amelyben a csángóság nagy reményekre jogosító, fiatalon, tragikusan elhunyt kutatójának, a Csángók (1941.) c. hatalmas összefoglalás, valamint „A moldvai katolikusok 1646–47. évi összeírása” (1944.) c. újszerű megállapításokban gazdag munka szerzőjének állít emléket. A „Szeljegyzetek egy újabb csángó kiadványhoz” (1957: V. 260–68) címmel egy csángó népzenei kiadványról közöl bírálatot. És e témakörbe is beletartozik „A moldvai csángó tájnyelvi térkép munkálatai” c. beszámolója (l. alább).

A magyar nyelvjáráskutatás történetére vonatkozó ismereteinket gazdagítják alábbi írásai is. „A Magyar Nyelvjárások Atlasza” c. kritikai szemléjében részletesen foglalkozik a magyar nyelvatlasz-munkálatok történetével (1969: V. 376–81). „Az Új Magyar Tájékoztató tájszógyűjtésünk történeti távlatában” címe szerint is tudománytörténeti jellegű recenziójában a magyar tájszóanyaggyűjtés és a magyar tájszótárak történetéről is tájékoztat (1980: V. 396–402).

Aki a népnyelvben már eleve nem csupán hang-, alak- és mondattani jelenségek gyűjtelékét látta, hanem a néplelek megnyilatkozásait is figyelemmel kísérte, annak a tudósnak érdeklődési körébe kellett vonnia a népköltészet, különösen pedig az erdélyi tájakon gazdagon termő népballadák világát. Szabó T. Attila e vonatkozásban is jeles tudománytörténeti összefoglalásokat készített. A „Népballadánk életútja” című (1966: V. 287–98) — mint maga feljegyezte: „A Faragó József gondozásában Jávorfai muzsika címmel megjelentetett népszerűsítő kiadványnak tudománytörténeti keretbe való behelyezése és jelentőségének méltatása” (V. 598). Ezt követte néhány év múlva az átfogóbb jellegű, „A hazai népballadagyűjtés életútja” című, amely először Kallós Zoltán gyűjtéséből és Szabó T. Attila gondozásában és jegyzeteivel közzétett „Balladák Könyve” c. kiadvány bevezetőjeként jelent meg (Bukarest, 1970, 1971², 5–42), majd pedig kiegészítésekkel és újabb jegyzetanyaggal bővítve „Az erdélyi, bukovinai és moldvai magyar népballadagyűjtés történetéhez” címmel látott napvilágot (V. 442–81; 594–609).

Utaltunk arra, hogy Szabó T. Attila kezdeményezésére indult meg a rendszeres erdélyi magyar nyelvföldrajzi kutatás. Ennek eredményeként jelent meg az első magyar nyelvföldrajzi munka, a „Huszonöt lap Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképéből”. (Bevezetéssel és jegyzetekkel közlésezi Szabó T. Attila, Gálffy Mózes, Márton Gyula. Kolozsvár, 1944. 42 o. + 25 térképlap. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Erdélyi Tudományos Füzetek 181.) A továbbiakban mint a romániai Magyar Nyelvjárás Atlasz munkálatainak elindítója és irányítója számos — tudománytörténeti jelentőségű — tanulmányt és tájékoztatót tett közzé.

Ebből a „Válogatott tanulmányok és cikkek” I. kötetében „Tervek és eredmények a nyelvtérkép munkában” címmel egész tanulmányciklust találunk, amely a következőket foglalja magában:

„Jegyzetek Kolozsvár és vidéke tájnyelvi térképének előszavához” (1944/1968: I. 475—85); „A moldvai csángó tájnyelvi térkép munkálatai” (1963/1968: I. 486—91); „Nyelvföldrajzi gyűjtés a Fekete- és Sebes-Körös völgyében” (1950/1968: I. 492—4); „A romániai magyar nyelvjárások nyelvtérképének előkészítése” (1957: I. 495—512); „Nyelvtérképünk anyaggyűjtésének feleútján túl” (1962: I. 513—38); „A romániai magyar nyelvjárások atlasza anyaggyűjtő munkájának állása és a további feladatok” (1968: I. 539—46).

8. A nyelv művelés és a nyelvi ismeretterjesztés is szerves részét alkotja Szabó T. Attila munkásságának. A nyelv művelés természetesen alapjait: a nyelvi tudatosságot, a nyelvi szépségek iránti fogékonyságot és a nyelvhasználati igényességet tanítónő édesanyától kapta örökül, amint erről megrégiben oly szépen vallott: „Nem kell külön hangsúlyoznom, hogy a tanítónő édesanya milyen előnyt jelentett számomra nyelvi indulásomban, nevelésemben is. Édesanyám mintaszerűen tiszta, idegenszerűségektől mentes magyar nyelvet beszélt, s ezt kötelességként oltotta bele gyermekeibe is. Emellett rendkívül szemérmes volt; közönséges szót soha nem hallottam a szájából. Férfi létemre ma is viszolygok, mikor társaságban még a nők is — régen csak csiszlik-szájából hallott — trágár szavakat vegyítenek beszédjükbe a — szent természetesség nevében. Ha nyelvi purizmus jellemez engem, akkor ezt a szülői házból hoztam magammal örökölt és örökös nyelvi igényként, az anyanyelv szépségének és erejének tudatával együtt. Ezért még nagyobb, el nem múló hálával gondolok édesanyámra, mint azért, hogy az életet neki köszönhetem” (V. 563).

A nyelv művelés szerepét és jelentőségét az erdélyi magyarság kisebbségi életében Szabó T. Attila korán felismerte. Ebben is — mint az eddigiekből már kitűnhetett — Csűry Bálint példája állott előtte. A róla rajzolt pályaképpen érdemes felfigyelnünk arra a tudománytörténeti adalékra, hogy Csűry nyelv művelő tevékenysége a kolozsvári Erdélyi Irodalmi Szemlében „még 1924 táján, tehát jóval a magyarországi nyelv művelő mozgalom megindulása előtt kezdődött” (VI. 467). A Csűrynek szentelt nekrológból pedig arról értesülünk, hogy „előbb az Erdélyi Irodalmi Társaságban, majd az EME [Erdélyi Múzeum-Egyesület] marosvásárhelyi vándorgyűlésén és kolozsvári népszerűsítő előadásain bátran rámutatott a nyelvünket fenyegető romlás veszélyére” (III. 477), és ezáltal „úgyszólván ő adott jelt a magyarországi nyelv művelő mozgalommal azonos szellemben induló romániai nyelv művelő munkálkodásra” (IV. 53). Magától Csűrytól tudjuk, hogy nevezetes „Aggodalmak nyelvünk épsége körül” című előadását először Kolozsvárott 1928 őszén, majd Marosvásárhelyen 1930. augusztus 28-án tartotta. Megfigyeléseit „Erdélyi magyar nyelvünk állapota”

címmel a Magyar Nyelv olvasói előtt is célszerűnek tartotta feltárni (MNy. 27 [1931.]: 253–8). Hogy milyen tapasztalatokon alapultak akkor aggodalmai, azt már a cikk első bekezdéséből is megtudhatjuk:

„Az az új helyzet, melybe mi erdélyi magyarok a világháború után kerülünk, rengeteg megoldani való feladat elé állított bennünket. E feladatok közt a legelső egyike nyelvünk épségének megőrzése. Magyar nyelvérzékünk a gyermekkortól kezdve a nyilvános élet minden terén ezer kísértésnek van kitéve. Ez a kísértés már elkezdődik az iskolában. Tanítóink a megmondható, milyen nehéz próbát kell kiállani a tanuló gyermekek magyar nyelvérzékének az idegen nyelvekkel anélkül is túlsúlyolt román tantervben, különösen a román nyelvű tanulmányok nagy száma miatt. Az egyetemi tanulmányok magyar műnyelvét ifjaink csak magánúton sajátíthatják el. Az élet minden terén próbára van téve a nyelvérzék. Ezer alkalom van rá, hogy nyelvünkbe idegen szó, idegen nyelvi szerkezet, kifejezésbeli pongyolaság furakodjék.”

Nem meglepő tehát, hogy amikor az erdélyi magyar nyelvtudományi munka megtervezésére-megszervezésére került a sor, Szabó T. Attila a feladatok és célkitűzések közt „az oly fontos nyelvápolás” (IV. 56) ügyét tette az első helyre: „A feladatok kijelölésének rendjén elsőként a nyelvápolás, a nyelv-művelés kínálkozott halaszthatatlan kérdésként” (V. 47). Hogy milyen fontosnak tartotta ezt a feladatot, az abból is látszik, hogy — szokásos szerénységét ezegyszer félretéve — saját szerepét így körvonalazta: „A nyelv-művelés kérdéseit itt Erdélyben elsőként igyekeztem szóvá tenni a napisajtóban és az Erdélyi Múzeum hasábjain is. A folyóiratnak ezt a rovatát — még mielőtt a folyóirat szerkesztője lettem volna — éveken át vezettem, illetőleg a rovat cikkeinek nagy része az én tollam aló került ki” (V. 568).

Nyelvművelő munkásságában Kosztolányi Dezső volt az eszményképe. Első nyelvművelő tárgyú cikkét az Anyanyelvünk című, a Kosztolányi szerkesztette „A Pesti Hírlap Nyelvőre”-nek Kacsó Sándor által összeállított erdélyi kiadásról írta (EM. 40 [1935.]: 196), hogy egy év múltán Kosztolányi halálhírére „Kosztolányi és az új magyar nyelvművelés” címmel tisztelegjen emléke előtt (1936: III. 468–70). Ebben elsőként vázolja föl Kosztolányi nyelvművelő törekvéseinek történetét — akkor, amikor még nem voltak kötetbe gyűjtve ilyen témájú írásai —, 1909-ben, „Öreg szavak” c. cikkének megjelenési évében állapítva meg az újabb magyar nyelvművelés születési időpontját. Kosztolányi jelentőségét vallomásszerű sorokban méltatja: „Arany János óta nem volt egyetlen írónk sem, akiben költő és nyelvész olyan edesegy testvériségben élt volna, mint amilyen összhangzó egységben Kosztolányi lelkében éltek az írói és a nyelvtudói hajlamok és kellékek. Ezért nyelvi remeklés minden költői sora, és ezért tudományos alaposságú minden fejtegetése, amelyet a nyelvi kérdésekre vonatkozólag tőle olvashatunk.” Végül „helyét a legnagyobb magyar nyelvészek és a legmélyebb hatású nyelvművelők sorában” jelöli ki.

Az Erdélyi Múzeum nyelvművelő rovatában — amelyet kezdettől, 1935-től 1942-ig vezetett — az anyanyelv gondozásának munkáját a magyarországi mozgalommal azonos elvek és módszerek alapján végezte, annyiban térve el mégis attól, hogy „a romániai magyar nyelvi valóság időszerű kérdéseinek behatódó tárgyalásával önállóbban, a kisebbségi nyelvi élet igényeihez jobban igazodva igyekezett szolgálni a nyelvápolás érdekeit. E törekvésben az Erdélyi Múzeum munkatársául szegődött az Erdélyi Iskola címmel György Lajos és Márton Áron szerkesztésében megjelenő tanügyi folyóirat is” (IV. 53). Ez utóbiban jelent meg cikksorozata „A nyelvművelés időszerű kérdései. Gyakorlati

nyelvőrkalauz” címmel, amelyet a szerkesztők külön füzetben is kiadtak (Népművelési Füzetek, szerk. Márton Áron és György Lajos. 5. sz. Cluj, 1939. 28. o.; némi kihagyással, illetőleg bővítéssel: 1938/1968: I. 61—100). Kosztolányi Nyelvőrének adaptációja után ez az első önálló erdélyi nyelvművelő kiadvány.

A nyelvművelő tevékenység „munkatársakat is kapott a folyóiratoknak és napilapoknak a nyelvi öntudat ápolására törekvő szerkesztőiben. A fegyvertársak közül a Pásztortűz szerkesztője, Császár Károly, a Keleti Újság szerkesztője, a költő Dsida Jenő és a Brassói Lapok ugyancsak író-szerkesztője, Kacsó Sándor ilyen irányú jelentőségét nem lehet említetlenül hagyni” (IV. 53). Közülük Dsida Jenőnek a Keleti Újság 1936. húsvéti számában Anyanyelvünkért c. rovatát, amely hetente jelentkező, rendszeresnek ígérkező nyelvművelő munka megindulását jelentette, külön is figyelemmel kísérte, mint a következő publikációi tanúsítják: „Hanyatlás a nyelvművelésben” (EM. 42 [1937.]: 185—6). „Dsida Jenő nyelvművelése és ami utána következik” (1939: V. 43—5), és nekrológot is írt a nyelvművelő költőről: „Dsida Jenő” (EM. 43 [1938.]: 320). E korai erdélyi nyelvművelő gárdának tagja Brüll Emánuel is, akinek halála után csaknem két évtizeddel állított emléket Szabó T. Attila „Brüll Emánuel népszerűsítő munkássága” címmel (1968: III. 502—6), munkásságáról könyvészeti összeállítást is csatolva, amelyben a felsorakoztatott 119 közlemény közül 76 a nyelvművelés tárgykörébe tartozik.

A fa meghozta gyümölcsét: Szabó T. Attila példája hatott az utána következő nyelvész-nemzedékekre, iskolát teremtvé e téren is. A nyelvművelés erdélyi történetét összegezve megállapította: „A második világháború kirobbanása évtizedének elején kezdődő nyelvművelő törekvések az újabb világégés éveit alatt, majd a nyomában következő gazdasági, társadalmi és politikai átrendeződés kezdeti időszakában ellankadtak ugyan, de az ötvenes évektől kezdve a Kolozsvárt és más erdélyi városokban dolgozó nyelvészek munkája mindjobban erőre kapott.” Megváltoztak azonban a szervezeti keretek és a publikálási lehetőségek: „Minthogy a romániai magyarság egyetlen tudományos szerve, az Erdélyi Múzeum-Egyesület és egyetlen szaktudományi folyóirata, az Erdélyi Múzeum 1947-ben megszűnt, nem volt szervezeti keret és egyelőre nem volt szaktudományi folyóirat, amelyben az ilyen irányú törekvések elméleti alapvetésének kifejtésére, megvitatására lehetőség nyílt volna.” A zsákutcából mégis nyílt kiút: „Szerencsére azonban alig volt Romániában megjelenő [magyar nyelvű] időszaki sajtótermék, amely ne nyitott volna teret a nyelvápoló, a nyelvi ismereteket terjesztő munka számára. Ilyenformán a nyelvművelő munka a legnagyobb elterjedtségű sajtószervekben folyt, tehát éppen ott, ahol a legszélesebb körű hatást fejthette ki. E munkából a kolozsvári és vidéki nyelvészek mindenike kivette részét” (1979: V. 47).

A kibontakozó új feltételek közt önálló kötettel elsőként, az idősebb nemzedékből Márton Gyula jelentkezett: „Írjunk, beszéljünk helyesen” (Bukarest, 1952.). A fiatalabb kutatók közül előbb Cs. Gyimesi Évának: „Mindennapi nyelvünk” (Bukarest, 1975.), majd Murádin Lászlónak: „Szavak titka” (Cluj-Napoca, 1977.) és legutóbb Bura Lászlónak: „Élő nyelvünk” (Bukarest, 1982.) című cikkgyűjteményét adták ki önálló kötetekben. Az újabb erdélyi nyelvművelő munkálatok reprezentatív darabja pedig a Gálffy Mózes és Murádin László összeállította „Anyanyelvünk művelése” c. kötet (Bukarest, 1975.), amelynek élén — mintegy jelképesen — Szabó T. Attila „Örök nyelvújítás” c. írása áll; amely az erdélyi magyar nyelvészek-nyelvművelők három nemzedékének, 24 szerzőnek 70 cikkét-tanulmányát gyűjti egybe; és amelyben külön rovatot alkotva 7 tudománytörténeti cikk foglalkozik az erdélyi magyar nyelvművelés múltjával.

9. Fejtegetéseinknek egyik kiindulópontja az volt, hogy megállapítottuk: Szabó T. Attila abban a három műfajban, amelynek mibenlétét maga körvonalazta a tudománytörténeti munkálatok elégtelenségét elemző bírálatában, nevezetesen: mind az egyes tudományterületek átfogó történeti összefoglalása, mind a részletkérdések előzményeinek feltárása, mind pedig az egyes alkotók munkásságának távlatba állított kritikai értékelése terén jelentőset alkotott. A tárgyalás eddigi folyamán — az általa művelt tudományágak rendjén haladva és e rendből adódóan — főként az egyes tudományterületek meg az egyes részletkérdések történetét feldolgozó tanulmányaira fordítottuk a figyelmet, s csupán itt-ott — ahol erre alkalom nyílt — érintettük a nyelvtudomány egyes munkásainak szentelt emlékező-értékelő-méltató írásait. A továbbiakban tudománytörténeti munkásságának e részleges képét kívánjuk kiegészíteni, amikor rendszeresebben számba vesszük a z e g y e s a l k o t ó k m u n k á s s á g á r ó l közzétett méltatásait-tanulmányait.

A méltatások első csoportjába a m ű h e l y t a n u l m á n y o k a t sorolhatjuk, vagyis azokat az írásait, amelyekben valamely (rendszerint éppen megjelent) mű áll a középpontban, s annak ismertetése-elemzése alapján mutatja be szerzőjét.

Ilyenek — Csűry Bálint két munkájának már tárgyalt értékelése mellett — a következők: „Seprődi János, az ember és a tudós hagyatéka. Emlékezés születése százados fordulóján” (1974: V. 348—53); „Egy tanulmánykötet és ami előtte történt” [Jakó Zsigmond munkásságáról] (1977: V. 363—9); „Egy kutató a népi önismeret útján” [Venczel József kötetéről] (1983: VI. 475—9); „Kelemen Lajos művészettörténeti tanulmányai” (1982: VI. 365—71); és végül a „Kőrösi Csoma Sándor indulása” (1979: V. 338—47) című, amelyben nem a tudós műve, hanem a kutató Csetri Eleknek róla szóló monográfiája adja a műhelytanulmány témáját, valamint a tudománytörténet tartalmi és módszertani kérdéseire vonatkozó fejtegetései indítékát.

Egy másik, bár kisebb csoportként tarthatjuk számon a tudósok k ö s z ö n t é s é r e írt rövidebb lélegzetű írásokat.

Ilyenek: [Kelemen Lajosról] „Köszöntés születése nyolcvanadik évfordulóján” (1957: III. 479—82); [Farczády Elekről] „A nyolcvanadik határkőnél” (1970: V. 354—6); „A nyolcvanadik mérföldkőnél. Tulogdy János köszöntése” (1971: VI. 470—1).

Jelentős műfaja a méltatásoknak az elődök és kortársak halálára írt nekrológ. Ide tartoznak a már említett, Kosztolányinak, Dsidának, Csűrynek emlékét megörökítő darabok mellett egyrészt azok, amelyekben a háború viharában fiatalon kettétört életpályáknak állított emléket.

Ezek: „Gergely Béla sírjánál” (1943: III. 501—10); „Mikees László 1917—1944” (1945: III. 515—6); „Mindszenti Nagy Ottó 1903—1946” (1946: III. 510—12); „Sándor Gábor 1921—1947” (1947: III. 512—3); másrészt azok, amelyekben a közvetlen elődöktől búcsúzik: „Néma halotti beszéd Kristóf György ravatalánál” (1965/1968: III. 493—7); „Farczády Elek” (1974: V. 356—62); „Pais Dezső 1886—1973” (1974: IV. 624—7).

A m e g e m l é k e z é s — eltérően a nekrológtól, amelyben a halál döbbenete és fájdalma uralkodik — az idő múltával távlatokat nyújt az elhunyt alakjának és munkásságának felidezésére.

Szabó T. Attila a következő megemlékezéseket írta: „Cs. Bogáts Dénes 1882—1949” (1968: III. 498—501); „Brüll Emánuel népszerűsítő munkássága” (1968: III. 502—7); „Márton Gyula 1916—1976” (1979: IV. 637—43).

A felsorolt műfajok, amelyekben az egyéni alkotók munkásságát tárgyalta a szerző — az egy műhelytanulmányt kivéve — többnyire rövidebb lélegzetű írások. Ám ezeknek külön értékük, hogy nemegyszer először ad bennük áttekintést egy-egy tudós életéről és tevékenységéről, vagy hívja föl a figyelmet munkásságának kevésbé méltányolt oldalára, illetőleg kevésbé közismert vonására. A tudósok életművének nagyobb távlatokban és szélesebb keretek között való bemutatására viszont a portré vagy a pályakép a legalkalmasabb. A portré elsősorban emberi és tudósi alakját rajzolja meg az alkotónak, s ennek keretében méltatja érdemeit. A pályakép az életpálya fejlődésének rendjén bontja ki a tudós munkásságának jelentőségét. Természetesen nem mindig lehet ilyen élesen elválasztani a műfaj két változatát. Előfordul, hogy a tudománytörténész egyszerre rajzol pályaképet és fest portrét ugyanarról a személyről. Készülhet pályakép vagy portré a régi nagy tudósokról és a közvetlen elődökről meg kortársakról. Az utóbbi esetben a tárgyias ábrázolást a személyes emlékezés szálai is átszőhetik. A kiemelkedő személyiségekről szóló nagyobb szabású műfajban is magas színvonalú és emlékezetes írásokkal gazdagította Szabó T. Attila a tudománytörténetet, amint az alábbi címfelsorolásból is kitetszik:

„Pápai Páriz Ferenc és öröksége” (1977: IV. 573—81); „Gyarmathi Sámuel nyelvtudományi munkássága a tudománytörténet fényében. Emlékezés halála másfél százados évfordulóján” (1983: I. fent); „Ábránd és valóság. Az ember és a kutató Kőrösi Csoma Sándor arcképéhez” (1969/1979: IV. 582—97); „Az évszázados Vadrózsák és a nyelvjáráskutató Kriza János” (1964: III. 443—54, 544—5); „A nyelvész Gáspár János és román eredetű kölesónszavaink gyűjtése” (1956/1968: III. 455—67); „Csúry Bálint 1886. február 13. — 1941. február 13.” (1941: VI. 463—9); „Viski Károly nyelvészeti, filológiai és művelődéstörténeti munkássága” (1974: IV. 602—12); „Bárczi Géza 1894—1975” (1979: IV. 628—36).

Már az eddigiek során is föltűnhetett, hogy a tudósok közül Szabó T. Attila legtöbbször szeretett mesterének, Kelemen Lajosnak emlékét idézi. A felsoroltakat még három tanulmány említésével szerezhetjük meg. A legklasszikusabb a „Kelemen Lajos, az ember és a tudós. Emlékbeszéd születése százados ünnepén” című (1978: IV. 613—21), amelyben a reformkor híres szónokai által kimunkált emlékbeszéd hagyományát fölelevenítve fest portrét tanítómesteréről. A másik, a korábban keletkezett „Kelemen Lajos élete az emlékezés világánál” című (1963/1968: III. 482—92) viszont pályaképet rajzol, és így éppen kiegészítő párja az előbbinek. Az eszményképnek tekintett tudós körében forgolódott tanítvány mindkettőt át- meg átszővi személyes mozzanatokkal is. Egészében a személyes kapcsolat során átélt élményekből építette föl „Kelemen Lajos az emlékezés fényében” című írását (1977: VI. 480—98).

Összegezésként B. Gergely Piroska szavait idézzük, aki találóan állapította meg, hogy „a tudós tárgyilagossága mögül elővillanó emberarc — az emlékezőnek és az emlékezetbe idézettnak mély embersége —” olyan többletet visz Szabó T. Attilának „az osztályos társ együttérzésével, megértésével és méltánylásával” megrajzolt portréiba, hogy „méltatására szegényes volna a nyelvtudományi szókinész” (vö.: NyÍrK. 17 [1973.]: 378—9 és 26 [1982.]: 172—4).

10. Végezetül, de nem utolsósorban, vessünk egy pillantást egy olyan műfajra, amelyet sajátosan Szabó T. Attila munkált és fejlesztett ki: tudománytörténeti miniatűrnek vagy jobb magyar kifejezéssel és stílusosabban kisdudománytörténeti összegezésnek nevez-

hetnénk. Az ebben a műfajban írt, tudománytörténeti jártassággal és távlatlall kiérlelt, lényegre törő, de mégis árnyalt, tömör és kerek összefoglalások nem-egyszer néhány mondatban vagy néhány bekezdésben képesek többszázados fejlődési irányzatokat átfogni. Alkalmi megnyilatkozások ezek, mert egy-egy nyelvtudományi kérdés vagy munka kapcsán kerülnek ki a szerző tolla alól, de alkalmi jellegük mögött az évtizedeken át folytatott, a kérdéseket mérlegelő és kikristályosító nyelvtudománytörténeti munkásság eredményei rejlenek.

Ilyen kisded tudománytörténeti summái a következők: Bárczi Géza „A magyar nyelv életrajza” c. műve értékelésének a bevezető része, amelyben a magyar nyelvtudományi kézikönyvek történetére pillant vissza (1967: V. 54—5); „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára a múlt és jövő távlatában” c. ismertetésének első három pontja (1969: III. 428—30), amely a magyar szófejtés történetéről nyújt átfogó képet; az „Örök nyelvújítás” c. cikke (1975: V. 5—9), amelyben a tágabb és szűkebb értelemben vett magyar nyelvújítás folyamatát vázolja; „Bárczi Gézá”-ról festett portréjában a magyar nyelvtudománynak „a tudománytörténet távlatában” szemlélt, „a századvégen innen való története” (1979: IV. 628); „A hagyomány és korszerűség a helyesírásban” című, Beke György kérdéseire adott válaszainak a magyar helyesírás történetét a kezdetektől napjainkig ívelő összefoglalása (1979: V. 570—4); „A kora ómagyar kor szövegemlékei” c., Benkő Lóránd műve értékelésének bevezetésében a magyar nyelvtörténeti vizsgálatok históriájának foglalata (1980: V. 278—9).

Ízelítőül lássuk, hogyan tudja a szerző három évszázad helyesírástörténetét húsz sornyi szövegből álló öt mondatban összesűríteni:

„A reformációval egyidőben hatalmas közlési lehetőséget teremtő könyvnyomtatásnak már a betűanyag gazdaságos használata érdekében is lehetőleg korlátok közé kellett szorítania a betűk és más írásjelek számát. Ennek érdekében mindinkább érvényesíteni kellett a helyesírásban az egy hang — egy betű elvet. Némi ingadozással és következetlenséggel tarkítva, e törekvés a könyvnyomtatásban határozottan megfigyelhető. Ezért van az, hogy éppen Heltai Gáspárnak a XVI. század közepe tájától, majd Tótfalusi Kis Miklósnak a XVII. század végétől működő kolozsvári nyomdája tett döntő lépéseket a magyar helyesírás ilyen értelmű egységesítése felé. Egy ideig ugyan ezután is ingadozott a helyesírási gyakorlat — a kor sajátos ideológiai viszonyai között — a felekezetenként elkülönülő katolikus és protestáns helyesírás két árnyalata között, de aztán a XVIII. század végén kezdődő nyelvújítási küzdelmek íróharcosainak és főként az 1825-ben megalapított Magyar Tudós Társaság (Akadémia) tagjainak fáradozása 1832-ben megalkotta a mai magyar helyesírás alapvető művének tekinthető első, egységesítésre törekvő magyar helyesírási szabályzatot.”

Hasonló tömörséggel foglalja össze — válaszul Kántor Lajos kérdésére — Horger Antal és József Attila viszonyának ellenpéldájaként nyelvészek és írók két évszázadon át folytatott együttműködésének történetét:

„Kazinczy kezdeményezése nyomán valóságos fegyverbarátság alakult ki írók és nyelvészek között. Vörösmarty Mihály például egyik kezdeményezője, támogatója volt az Akadémia szótári munkálatainak, Czuczor Gergely meg éppen lemondott az írói babérokról, s a magyar szókincs elámitóan sokoldalú ismeretével szerkesztette az első nagy magyar értelmező szótárt (1862—1874). Arany János ugyan békétlenkedve zsémbelt »a nyelvész urak«-kal, de maga is nyelvészkedett, s mint szerkesztő nyelvi dudvát irtott: még Az ember tragédiája nyelvi remeklésein is talált csiszolni valót. Szinte százados lépéssel a magunk korára ugorva át: az Arany bővületében nevelkedett Kosztolányi Dezső nem a nyelvészekkel való szembenállásban, hanem éppen harcos fegyvertársaként, az

anyanyelv szépségétől és végtelenségétől bűvölten, remekbe készült vitairataival, cikkeivel segítette győzelemre az első világháború utáni újabb magyar nyelv művelő igyekezetek ügyét. A felszabadulás után meg a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv művelő Bizottsága elnöki tisztében előbb Kodály Zoltán, majd maga Illyés Gyula a nyelvész Lőrincze Lajossal együtt buzgólkodik az író és a nyelvész számára egyaránt drága anyanyelv védelmében. Vagy hogy erdélyi példát említsek: a két világháború közti erdélyi nyelv művelő igyekezeteknek két kiemelkedő íróalakja is volt: Dsida Jenő és Kacsó Sándor.” („A nyelv a nép szolgálatában: Szabó T. Attila professzor válaszol Kántor Lajos kérdéseire”. NyéK, 44 [1981.]: 22)

* * *

Kedves Attila Bátyám!

Hetvenötödik születésnapod alkalmából a legnagyobb élő magyar nyelvtudóst köszöntöttem Benned, s azt tettem hozzá: a sors különös ajándékának tekintem, hogy találkozhattam Veled és közelebből is megismerhettelek Téged. Válaszleveledben ismert szerénységeddel elhárítottad a *leg-* szócskában kifejezett és Általad túlzásnak ítélt minősítést. Úgy gondolom, a nyolcvanadik mérföldkő ünnepélyes alkalma felment engem a levéltitok őrzése alól, s napvilágra hozhatom válaszodnak ezt a részét, amely így szól:

„Ha majd Kolozsvárra vetődsz, s az utcán találkozol egy felfuvalkodott, önhitt, őszhajú emberféleséggel, tudd meg, hogy az én vagyok, de azt is tudd meg, Ti tettetek azá az olyan túlzó dicséretekkel, amilyeneket Te is papírra vetettél. Mert azt, hogy neked a velem való találkozás valamit jelentett, azt még elhiszem, de hogy én volnék a legnagyobb élő magyar nyelvész, ezzel az állítással szemben legalább tíz nevet tudnék felsorolni, akik jóval nagyobbak, mint szerénységedem.”

Azért is idéztem ezt a részletet, mert igen jellemzőnek találom azokra a megnyilatkozásaidra, amelyekben „árnyékot napfény — tréfa úz komolyt”: előszóban arcodon ilyenkor kutató tekintettel párosult bujkáló mosoly jelenik meg, a nyelven kívüli elemek ily híven kísérve félig tréfás mondandódat, azt, amit az olasz *semserio*-nak nevez.

Nem kevésbé fontos azonban leveled folytatása sem, amelyben komolyra fordítva a szót, így összegezed életpályádat:

„Meg aztán én igazán sohasem pályáztam erre a *leg*-re. Dolgoztam, amennyit tudtam, s most életem végén olyan elismerés árad felém, amely éppen elég nekem. A túlzásokat azonban kerülni kell.”

Intés is ez egyúttal a könnyen hevülőnek, a túlzásra hajlónak. Megfogadom tehát a tanácsot, s nem *bőcsködöm* tovább (csak annyit jegyzek meg, hogy előttem öt évvel akadt már egy „túlzó” Imre Samu személyében, aki hetvenedik születésnapodon a Magyar Nyelvben ezt írta Rólad: „ma joggal tekinthetünk rá úgy, mint a mai magyar nyelvtudomány legnagyobb élő tudósára”).

Befejezésül őszinte szívből kívánom, hogy még hosszú ideig dolgozhass, a Paradicsomban és a Paradicsomon kívül — a számodra „lugost alkotó” Éva társaságában —, tisztelőid és tanítványaid öröme, a tudomány eredményeinek öregbítésére s a határon innen és túl élő magyarság szellemi gyarapodására.

Isten éltesen sokáig erőben-egészségben!

Őszinte tisztelettel köszönt híved:

Budapest, 1986. január 12.

Éder Zoltán

A beszéd és a mentálhigiéné

I. A nyelvészeti előadásokra figyelve a rádióban és tévében, felkeltették bennem a gondolatot, hogy amidőn az anyanyelv jelentőségéről, nyelvhelyességünkről, a megfelelő szóhasználatról hallunk, nem többről van-e szó a kitűzött feladatnál. A nyelv művelés számos részlete, így pl. „emberközpontúsága” (Lőrincze, 1980) felvetette a kérdést: mennyire lehetne az elhangzottakat a lelki egészségvédelem szempontjából felhasználni? Amikor helyesen beszélni és írni tanulunk, vagy akár meglévő hiányosságainkat pótoljuk, képességeinket fejlesztjük, pszichés hatásokkal is lehet számolni: az alkalmazkodás a helyesírás szabályaihoz, a megfelelő megszólítások elsajátítása, a stílus fejlesztése stb. — tanulás. Ugyanakkor valamilyen alkalmazkodást is tartalmaz bizonyos fokú közösségi normához, előíráshoz. (Természetesen távol áll tőlem, hogy a kettő közé egyenlőséjelet tegyek.) A megszólítás az emberek egymáshoz való kapcsolatának, pontosabban kapcsolódásának stílusa, jellege egyfelől kifejez, másfelől hat embertársunkra, s ezért a beszédnevelő tevékenység az előnyösebb kifejezés megteremtésével hat az emberi kapcsolatokra. Másképpen megfogalmazva: árnyékoltabb, megfelelőbb megszólítás kedvezőbb, pozitívabb emberi kapcsolatot fejez ki, illetve előnyösebb reakciót válthat ki. Már az elmondottakból is önként adódik a kérdés: ha a megszólítás vagy más beszédbeli tényezők ennyi pszichológiai elemet, hatást tartalmaznak, ha a beszédneveléssel foglalkozók lelkileg is hatnak ránk, nem volna-e célszerű munkájukat mentálhigiéné szempontból is értékelni, s ilyen értelemben a lelki egészség érdekében alkalmazni, felhasználni?

Joggal feltehetnénk a kérdést, hogy miért nem a kommunikáció és mentálhigiéné vonatkozásával foglalkozom itt? Az emberi közlések egyik legfontosabbika a szóbeli, a beszéd. Ha azonban kibővítenénk témánkat a közlések más formáival — a gesztus, a mimika, a magatartás nonverbális elemeivel, a képi ábrázolástól a szemantika számos kérdéseivel stb. — olyan időbeli és tématerengerbe merülnének, hogy akkor sokat markolnánk és keveset fognánk.

A mentálhigiéné (ezután: mhg.) — vagy más szóval a pszichohigiéné — tárgya a személyiség, a lélek egészsége. Két fontosabb gyökere van. Az egyik az Egyesült Államokból indult el, s elsősorban a betegek jobb intézeti ellátásával és rehabilitációs sorsukkal foglalkozott. Ez az irányzat egy gyógyult beteg, C. W. Beers munkásságából származik, s a svájci származású Adolf Meyernek, az amerikai pszichiátria nagy vezéregyéniségének tevékenysége nyomán szélesedett ki. Az európai mhg. — *pszichohigiéné* kifejezéssel — az ugyancsak svájci Heinrich Meng tevékenysége nyomán alakult ki, aki a lélekelemzés új ismereteinek, tanulságainak jelentőségét felismerve és alkalmazva dolgozta ki. Meng pszichiáterek és pszichoanalitikusok mellett pszichológusokat, pedagógusokat, ső kriminológusokat is bevont munkájába (Hárdi, 1984). Ő alapította a mhg. első tanszékét is.

A fizikai higiénéhez hasonlóan a mhg.-ben is három lépfőcsokot különböztetünk meg: az elsődleges megelőzést, amely az okok kiküszöbölésével óv a lelki bántalmaktól. A másodlagost, amely a korai kezeléssel igyekszik elejét venni a krónikussá váló kórképeknek, melyeknek — talán mondanom sem kell — további környezeti károsító hatásuk lehet.

A h a r m a d l a g o s m e g e l ő z é s a hatékony munkába állítást, a rehabilitációt célozza.

A modern pszichohigiéné Benedetti (1984. 426) megközelítésében „a pszichiátriának különféle pszichoszociális tudományokkal rokon oldala, amely a lelki-elmebeli bántalmak megelőzésével foglalkozik”. Hangsúlyozza, hogy sokféle társadalmi ok hozhat létre kóros jelenségeket, bántalmakat, de ezek társadalmi hatással, következményekkel járnak, pl. a drog-epidémiák. Ezért veti fel, hogy a pszichohigiéné társadalmi felelősségvállalást is jelent, embertársaink szenvedésében való részvételt, azzal való törődést. Csak az elsődleges és másodlagos megelőzést véli idetartozónak.

A fenti rövid összefoglalás után lássuk, hogy mi lehetne a kapcsolat a beszéd és a mhg. között.

A kérdésre első lépésben egy egyszerűsített kóroktani s é m á v a l válaszolok. Célzerűnek tartom három réteg megkülönböztetését:

1. A „f e l s z í n e s e b b réteg”. A pszichopatológiai történések mélyebb okaival foglalkozva — ahogy ezt a mgh. irodalmában is látjuk — hajlamosak vagyunk mellőzni mindazon beszédbeli „múló hatásokat”, melyek az embert hétköznapijaiban érik. Szinte megszoktuk, hogy pl. a cipőüzletben semmibe vegyenek bennünket mint vevőket, vagy a zsúfolt villamoson, autóbuszon tolongás közepette lábunkra lépjenek (amit még esetleg grombaság is kísérhet). Folytathatnánk a mindennapi megszólítás és ismerkedések, találkozások sorával, amikor a modortalanságok, hiányos megszólítások, durvaságok nem kevésbé fordulnak elő. Önmagában jogos az ellenvetés: az ilyen helyzetektől, ingerektől „még senki sem lett beteg”. Hiba lenne azonban az említett jelenségeknek légkört teremtő jellegétől eltekinteni, különösen akkor, amikor ezek összegződésével vagy — nem ritkán — különleges hatásával számolnunk kell. Ilyen epizódok „utolsó cseppként” is szóbajöhetnek, mint ahogy egyik betegemnél a fejéhez repülő billiárdgolyó járult hozzá a pszichózis kirobbanásához, vagy egy másik — irodalmi esetben — a randevúról való elmaradás vezetett egy nő öngyilkosságához. Mindez sok mással is összefügghet: a látszólag „felszínes” külső szóbeli tényezők fontossága mutatkozik az ember életében, például kedvező munkahelyi légkör, barátok, jó főnök esetében stb., miután ezek számos embert tartanak egészségesen, emelnek fel és támogatnak. Eközben az elhangzó „jó szó” egészségerősítő lehet. Sajnos — mutatis mutandis — az ellenkező sem ritka.

A „felszínes réteg” más oldalról is megközelíthető: az átlagember regisztrálja a vele történeteket. A hangulat változásai azonban bizonyos fokú k i v á l a s z t á s s a l járnak. Így jókedvűen esetleg nem veszik figyelembe a kisebb megterheléseket, kellemetlenséget, esetleg sértést vagy akár a megszokott munkahelyi kellemetlenkedéseket is „átlépi” vagy a szokásukkal ellentétben különböző módokon reagálnak rájuk. A lehangolt ember az előbbiekre ellenkezően érezhet, pl. egy hétfői villamosaffér az ő számára „ez a hét is jól kezdődik” következtetéssel tovább ronthatja a kedélyállapotát. Természetesen más mennyiségi, minőségi különbségek vannak súlyosabb mániás vagy depresszív állapot esetében.

Tovább bonyolódhat a helyzet, ha a múltó „felszínes” hatások körébe a t u d a t t a l a n t is bevonjuk. Mindezt a paranoid magatartáson jól szemléltethetjük. A paranoid beteg — mint a klinikai gyakorlatból tudjuk —

magára vonatkoztat dolgokat, melyeket legtöbbször ellenségesnek, rosszindulatúnak vél, akár a legártatlanabb kijelentéseket is. Ezek a betegek a minden emberben rejlő agressziót érzik meg. Gondoljuk meg: a legbarátságosabb szavak és gesztusok mögött is a gonoszt szimatolják, megsejtik a maguk ellen felhasználhatót. Valóságos „agresszorkutatók” ők, mondhatni „agresszológusok” s mint ilyenek „specialisták”. Pl. egy orvoskolléga paranoid felesége férjének a tévébemondó életkorára szóló megjegyzése miatt óriási perpatvart csinál. Ezt maga ellen súlyos sértésnek fogja fel. A valóságban a bemondóra tett megjegyzés („megöregedett”) miatti sértődése férjével kapcsolatos súlyos konfliktusát rejtí: az nem szereti. Ezt viszi át az adott helyzetre.

A felszínesnek látszó szó egészségvédelmi vagy károsító ereje a helyzettől és az időbeliségtől is függ. Az a bizonyos „jó szó”, amit a kétségbeesett beteg a reményért vár orvosától, éppoly jelentős, mint a rosszul és félreérthetően elhangzott, mely a betegben szorongást kelthet, depressziót indíthat el, ahogy ezt az „iatrogen pszichés károsítás” esetében láthatjuk.

Az „ártatlan” szó ismétlődve, hosszabb időn keresztül mint krónikus inger szerepelhet feszültségekeltő vagy akár megbetegítő hatással. (Leánybetegemnél szerepel pl. az az anya, aki előre megmondta, hogy gyermeke milyen rosszat fog csinálni — hazudni, lopni fog stb., „amiért azután megbüntethette ...”)

A gyereknek szülei iránti ambivalens érzése vagy pl. beosztottnak a főnök iránti gyűlölete megmutatkozhat, ha szokásos mondataikat, ismétlődő kiszólásait hallja. Azokra szinte „pszichés allergiával” reagál: „...már megint ezt mondja”, „...jön a régi lemezzel...”. Mint diák, már a mondat első felénél előre nevettünk, amikor egyik tanárunk hazafiasságát állandó azzal bizonygatta, hogy ő „...magyar marad, ha szíjat hasítanak is a hátából...”

2. A mhg. területén elfogadott mélyebb okok főként a korai gyermekkorban az anya-gyerek viszonylatban, a korai szülői, családi körülményekben keresendők, ahogy ezt a lélekelemzés Freud munkássága nyomán kimutatta.

Újabb tanulmányokból (Benedetti — 1984. — idézi Pasamanick és mások. munkáit) értesülünk a társadalmi viszonyok beszédre való hatásairól. Így pl. kedvezőtlen szociálökonomiai viszonyok a gyermekek beszédtanulására hátrányosan hatnak. Az ilyen gyerekek nem mondatszerű kapcsolatokban fejezik ki gondolataikat, szegényesebb a szókincsük, emberi kapcsolatokban is kevésbé differenciált szavakat használnak. Szüleik gyakran rövid, imperatív mondatokkal „nevelik” őket.

3. A modern pszichiátriában — melyet talán témánk szempontjából itt inkább a teljesség kedvéért említek meg — az örökléstani — genetikai tényezők kapnak növekvően fontos szerepet, különösen a genetikai tanácsadás formájában.

A beszéd szempontjából nyilvánvalóan az első két csoporttal kell — már az elmondottak alapján is — behatóbban foglalkozni.

Kik és milyen területen foglalkozhatnak a beszéd és a mhg. kapcsolatával?

A pszichiáter, a lélek orvosa sokszor találkozik beszédben kifejeződő pszichés zavarokkal, melyeknek legfőbb példája a szkizofrénia, ahol a sajátos beszéd, a neofráziák, az összefüggéstelen mondatok ilyen irányba

terelik a vizsgáló figyelmét. Természetesen találkozhat organikus agyi károsodásoknál is beszédzavarokkal, melyek — mint pl. az afázisa — inkább a neurológus tevékenységi körébe tartoznak, mint a mhg. területére. A pszichiáter diagnosztikusan, sőt terápiásan is — a szóbeli közlések folyamán — széles körben használhatja a beszéddel kapcsolatosan kórlélektani vagy akár idegkórtani ismereteit. Arra azonban nincs adatom, hogy a beszédnek finomabban kidolgozott „előrejelző” megelőző szerepet juttasson mhg.-s munkájában.

A pszichológus a beszédet a személyiség kifejeződése egyik értékes vetületének tartja, ahol a tartalmi elemeken kívül a beszéd alaki tényezői (stílus, melódia, ritmus, beszédtempó stb.) személyiségdiagnosztikai eszközöként is szolgálnak, ahogy erről hazai tanulmányban beszámoltak (Tóth 1948). Érdekes, hogy a német pszichológusok által írt legújabb mhg.-s műben sem foglalkoznak a beszédnek a megelőzésben való szerepével (Brandtstädter 1982).

A pszichiátriai gyakorlat mellett azonban meggyőződésem szerint a legtöbbet a lélekelemzéstől várhatunk — ahogy ezt az egyre növekvő ilyen szakirodalom is bizonyítja. A pszichoanalitikus a tudattalan világát kutatja s — ahogy Freud is mondotta — a kúra lényege, hogy analitikus és páciense beszélnek egymással (Freud 1912). Jogos volt tehát főként kezdetben a „talking cure”, azaz „beszélő kúra” kifejezés. Ma már sokat olvashatunk a „Gesprächspsychotherapie”-ről (Helm 1978). A Freud által oly találóan mikroszkopikus látásmódhoz hasonlítható analitikus eljárás, szemlélet a beszéd és a mhg. szempontjából rendkívüli jelentőségű. (Erről a későbbiekben példákkal is igyekszem szolgálni.)

A gyógypedagógus a beszéd javításával a beszédhibákban szenvedők reszocializálását, közösségbe illesztését segíti. A páciens jobb kifejezőképességével, a mások által való jobb megértésével nemcsak javító, nevelő, hanem személyiségformáló munkát is végez. Ennek felismerése is hozzájárult ahhoz, hogy ma már az ilyen munkához legtöbbször pszichoterápiás jellegű hozzáállás szükséges.

Jelen sorok célja sajátos kiszélesítő, elmélyítő munka: a mentálhigiénével kapcsolatba kerülő pszichiáter, pszichológus, pedagógus számára a beszéd szerepének és összefüggéseinek szélesebb körű felismerését és használatát, a nyelvészek számára pedig munkájuk mentálhigiénés jelentőségének, hatásának megvilágítását szolgálja. Az mhg. — mint az előbbiekből is kiderül — főként pszichiátriai, pszichológiai ismeretek szintéziséből kialakult gyakorlati tudomány. A szintézisnek viszont van egy sajátos metszőpontja, melyet 1967-ben a *pszichológiai kulturáltság* kifejezéssel jelöltem meg (Hárdi 1967, 1976, 1980); ebben a pszichológiai ismereteknek elsajátítása, begyakorlása és az ehhez szükséges empátiás képesség vezet a megfelelő hozzáálláshoz. Úgy gondolom, hogy a mhg. alapja az említett pszichológiai kulturáltság. Ezért alapvetőnek tartom, hogy a fenti cél érdekében gyakorlatból vett példákkal, gyakorlati céllal közelítsük meg témánkat. Ahogy az angol is mondja: a pudding próbája, hogy megeszik.

II. Három kérdéssel foglalkozom az alábbiakban:

1. Mi a beszéd jelentősége és viszonya a mentálhigiénéhez általában?
2. Mit nyújt e téren a pszichiátria, pszichoterápia?
3. Milyen tennivalóink lehetnek az elmondottak alapján?

1. A két terület összefüggését keresve hasznos a beszéddel mint az emberi kapcsolatok egyik megalapozójával, kifejezőjével és hordozójával foglalkozni. Ennek fejlődéslelektani alapjai vannak. Először az anya-gyerekek viszonyra kell gondolnunk, az első és egyben legjelentősebb emberi kapcsolatra. A csecsemő kezdetben az arc, a mimika és a testtartások megismerésével válik részesévé az anya-gyerekek kapcsolatnak. Természet-szerűleg alapvető a csecsemő táplálása, gondozása. Az apróság sírása éhségének kifejezője (erre a válasz a szükséglet kielégítése), melyet a későbbiekben folyamatosan a dialógus vált fel, hisz a sírás gügyögéssé alakul, melyre az anya nemcsak boldog mosollyal, hanem különféle szavakkal válaszol, megszüntetve védené hiányérzetét. Szerepe van ebben a csecsemő névvel való szólításának is. Csecsemőkorban a szavaknak csodatevő, mágikus hatásuk is van: sírásra, hangadásra a világ megváltozik a csecsemők körül, szükségleteik kielégülnek. Primitív népek lelki világában, egyes pszichiátriai kórképekben ennek jelentősége ugyancsak közismert. Kell-e tovább fejtegetni a közismert anya-gyermek egység fontosságát és abban a beszédbeli fejlődés jelentőségét? Elég utalni az *anyanyelv* vagy az *édes anyanyelvünk* kifejezésre, amely ezt a helyzetet tükrözi. Az emberi élet egyéb tevékenységeitől, pl. a gondozói magatartástól el nem választható az itt elhangzó beszédbeli közlések atmoszférája és sok változata. Ismerjük ennek sokféle típusát, a túlkényeztető anyát, aki gyermekét agyonajnározza, de az elhanyagolt gyermeket is, aki nemtörődöm-ség vagy visszaélés áldozata, jó szavak helyett ütésben van része, s így talál-kozzunk a „megvert gyerek szindróma” pszichés jelenségével. Nyilvánvalóan mindezek a beszédfejlődésben, beszédben is tükröződnek.

Az iskolai életben a fogékony gyermek információk, befolyások tömegével, szinte egy új világgal gazdagodik. Napjainak legalább a felét együtt tölti társaival, tanítóinak, tanárainak viselkedését látja és — természetesen — beszédét is hallja. A tanulásban az elsajátított anyagokon kívül a közlés módja, a pedagógusok stílusa mind-mind hatnak rá. Osztálytársainak viselkedése és beszédbeli modellje mellett ott vannak a tanárok magatartási mintái is, benne azok beszéde. Az iskolai durva beszéd, az esetleg felkészületlen pedagógus, a nemes vagy igazságtalan vélekedések, magatartások mind-mind befolyásolják a diákok személyiségét. Mindez az érdeklődésre, tanulási készségre és a magatartásra is hat. Hányszor halljuk, hogy ebből vagy abból a tárgyból „jó tanárom volt” és „azért szerettem ezt a tárgyat”, míg a rosszindulatú, ügyetlen tanár elbátortalaníthatja növen-dékeit.

A magam két példájára gondolok: később nagy hírre emelkedett matematika-tanárom az első gimnáziumban a tábla elé szólított, ahol reszkette fogtam kezembe a krétát, hogy a tizedespontot a megfelelő helyre tegyem. Az ironikus tanár „nem hagyta ki a ziccert”, és gúnyos megjegyzést tett viselkedésemre az osztály hálás hahotája közben, ami egy életre befolyásolta a számokkal való hiányos magatartásomat. Ezzel szemben latintanárom, aki nagy irodalmi tudású, melegszívű ember volt, a gimnáziumban az akkoriban rettegett latin nyelv oktatása közben olyan kedvesen bánt velem — szavaival, elismerésével sikerélményhez juttatott —, hogy ott az iskolában sajátítottam el a legfontosabb tudnivalókat, s mindig nagy örömmel vettem kezembe a latin nyelvű szövegeket.

Elérkezünk itt a felnőttek világához, ahol a beszéd hangban és írásban társadalmi szinten is jelentős kifejezője és hordozója az emberi kapcsolatoknak. Célszerű lenne itt felvetni a beszédbeli érettség kérdését. A felnőtté válásban és a társadalomban való egyenrangú viselkedésben erre is

gondolhatunk. Mennyire képes valaki önmagát kifejezni? Mennyire tud a társadalmi kapcsolatokban odaillő kifejezéseket, formulákat találni? Mindennap találkozhatunk a gyermeki hangvétellel, infantilis beszédstílussal, modorossággal, affektáltsággal. Az ilyen megnyilvánulások természetesen szakemberek számára sokat mondhatnak pszichológiai szempontból. A közösségbe való beilleszkedés az anyanyelv gondos ismeretét, a választékos beszédstílust igényli. Fokozottan áll ez a telekommunikáció korában, amikor mindenkinek módjában áll szépen beszélő embereket hallani, tehát jó példát követni. Ennek azonban az előny mellett hátránya is van. Elsajátíthatnak ugyan jó kifejezéseket, formulákat, ám a sok „hivatalos” szöveg formális, sematikus irányba szűkíti az emberi beszéd sokszínűségét.

Vértés O. András történeti pszichológiai kutatásaiból tudjuk, hogy modern világunkban a beszéd érzelmi tartalmából sokat veszített, elszegényedett. Az egyéni stílus — annak minden eleme — közel hozhat, de színtelenségével el is távolíthat. Örömmel hallgatjuk az ízes magyar beszédet, s szomorúak lehetünk, amikor a hivatalban ügyeinket „hideg tárgyilagossággal”, személytelenül, az éppen aktuális rendeletek alapján intézik (vagy netalán: nem intézik).

Emlékeim között őrzöm azzal a magas állású férfiúval való találkozásomat, aki — amikor egyszer bajban voltam — a szokásos személytelenséggel, „hideg tárgyilagossággal”, pontosabban: nemtörődomséggel fogadott. Később véletlenül tanúja lettem, amikor ez a „jegesszívű ember” nyílt színén, az előadói emelvényen sírvafakadt, mivel egyik családtagja súlyosan megbetegedett...

Szinte divat az érzelmetlenség a beszédben, mimikában, viselkedésben. Az oly sokszor szóvá tett boltbeli közöny mellett a személytelen „tessék kérni!” helyett a személyesebb odafordulás, a vevő kívánságának keresése a kereskedelemben ma már sajnos ritkaság. Hollós István beszélgetéseinkben egy alkalommal utalt a beszédrel kapcsolatos pszichoanalitikus elgondolásaira: a baráti beszélgetésben sajátos gondolatcsere történik, érzelmi ösztönös — kifejezése szerint — libidócirculáció zajlik, ahogy az emberek szellemileg szinte megtermékenyítik egymást.

Itt visszakanyarodnék a „felszínes” okokhoz. A mindennapi életben jelentősége van az érzelmek azon megnyilvánulásának is, melyet méltán nevezhetünk figyelmességnak. Jólesik — s a hétköznapi mentálhigiénéje szempontjából sem jelentéktelen —, ha a reggeli villamoson vagy trolibuszon nem az egymás lábára taposó goromba embertársunk a reggeli hangulatunk meghatározója, hanem egy kellemes hang, amely gondosan tájékoztat a megállókról, jó utazást kívánva. Azt sem veszem rossz néven, ha egy-egy derűs buszvezető néha tréfás megjegyzéseket tesz az állomásokhoz — esetleg az utasok nem kis derűjére. Milyen csekély dolgok kellenek ahhoz, hogy napjaink jól induljanak vagy fejeződjenek be!

Az érzelmi tényezőknak a megszólításban is nagy a szerepük. Ápoláslélektani tanulmányaimban (Hárdi 1980) sokszor kiemelttem a betegek fogadásának kérdését a gyógyító intézményekben. Ebben a kedves és figyelmes eligazításnak, megértő szavaknak és legfőképpen az értelmes meghallgató fülnak fontos szerepe van. A betegek megszólítása nem lehet sematikus, „egyes”, „kettes” vagy „néni”, „bácsi” stb. Meg kell találni azt a formát és hangot, ami a helyzetnek és személyeknek a legmegfelelőbb. Ezzel kapcsolatosan egy hallgatóm nekem szögezett kérdése egy pillanatra meg-

hökkentett: arról sokat beszéltek, hogy a sematikus, mechanikus megszólítás milyen helytelen, de azt nem mondom meg, mi a helyes! A kérdésben a probléma mellett ott volt a válasz is: a megszólításra nem lehet semmiféle szabályokkal receptet adni. A kérdező nyilván el akart kerülni egy alapvető érzelmi tényt: a megszólítás módját — bizonyos fokú műveltség és gyakorlat alapján — az ember általában érzi. Természetesen előfordulhatnak nehéz vagy kínos helyzetek, amikor az ember sejtései alapján tájékozódik, vagy végső esetben akár meg is kérdezheti pl. a beteget. A megszólítás főleg a bajba jutott, szorongó embernek — különösen a betegnek — számára lényeges, a kiszolgáltatottság rossz érzésében már ezzel is vigaszt, támaszt, reményt, illetve — Hermann Imre kifejezésével (1943) — megkapaszkodást találhat. Ezúton is értékelheti a beteg helyzetét („pusztán egy szám”), érezheti a közelséget, a távolságot, az őszinte odaadást vagy annak hiányát. (A megszólítás nagyszerű és közismert karikatúrája Karinthy Frigyes Tegezés című írása.)

A beszéd a maga tartalmi elemeivel, érzelmi színezetével formálja, segíti a kapcsolatokat s atmoszférát teremthet az emberi együttlétnek. Gondolhatunk itt az értékes párbeszédre, de szónoklatokra is (Kossuth Lajoséira például), vagy akár a szerelmesek társalgására. A tartalmi elemeken túl igen jelentős a hangokban és a beszéd formai elemeiben megnyilvánuló sokrétű pszichés elem. Így pl. a sebes beszédű, hadaró emberek sok mindent elárulnak magukról: lehetséges, hogy félnek, nem jut meghallgatásukra idő s „egyszerre mindent el akarnak mondani”. Gyanakodhatunk ilyen esetben önértékelési zavarra is: ezt az embert otthon sem hallgatták meg... Néha a szótömeggel elárasztók csak saját magukat akarják hallani „s mászt nem engednek szóhoz jutni”, csak ők a fontosak.

Régóta gyűjtök megfigyeléseket a függőségről. A sokat beszélő ember gyors és részletező mondataival főnökének számol be, egyben függő helyzetét fejezheti ki. Ezzel szemben a lassú, méltóságteljes beszéd autoritatív hatású, magabiztonságra, öntudatra, autonómiára vall. A beszélő tudja, hogy minden szavának súlya van (míg az előző a súlytalanság állapotával küszködik). Társadalmi, tudományos és művészeti területen is tapasztalható az interjút adó, a nyilatkozó emberek „méltóságteljes”, „megfontolt” hangvitele, beszédstílusa. Rendkívül érdekes megfigyelni, hogy az alá- és fölérendeltség nemegyszer befolyásolja a beidegzett beszédstílust, tempót; például aki lefelé kimért, határozott és „hivatalos”, az esetleg felfelé akár locsogó és szubjektív lehet.

Az orvosi gyakorlatban sokat jelent a betegek beszédének megfigyelése. Jóllehet a pszichés betegségek, problémák száma nagy, betegeink jelentős része legtöbbször nem képes valódi belső problémái kifejezésére. Rendszerint „szomatizálnak”, tehát panaszaikat testi irányba, fizikális vonatkozásokra igyekeznek terelni. Közismert a „gyomoridegem van”, „szívidegem van” stb. kifejezés, mely lehet a gyomor- és szívidegesség kifejezése. Primitív és félrevezető, hogy neki a „szívidegével”, a „gyomoridegével” volna baja. Ilyenkor természetesen a beteg szorongástól úgynevezett eltolozza panaszát: rendszerint infarktustól félve szívkivizsgálást kér, vagy gyomordaganattól tartva ugyancsak vizsgálatokat kíván. Pedig a betegek tulajdonképpeni panasza a neurózis okozta szorongás és érzelmi feszültség, melyből kiutat a mellkasban jelentkező szorításban vagy különféle, a hasban jelentkező panaszokban, működési zavarok elhárításában vélnek. Akút megterhelésekben az úgynevezett krízishelyzetben lévő betegek nemegyszer fáradt-

sággal, álmatlansággal, gyomor-, bélpanaszokkal stb. jelentkeznek az orvosnál, mivel igazi bánatukat — esetleg még maguk előtt — sem merik elmondani, mert az nem valóság, nem testi: „csak pszichés” — ahogy ezt nemegyszer halljuk. Egy féltékenységekben szenvedő nőbetegem pszichoterápiás kezelésben részesülve elmondja, hogy most már lényegesen jobban érzi magát, de fél, hogy visszatér a baj, amely „a szervezetében még megvan”.

Az ilyen szomatizáló nyelv a technikai-fizikai-kvantitatív szemlélettel élő világban érthető. Az emberek a konkrét, a megfogható tárgyi dolgokkal fordulnak egymáshoz, miként az orvoshoz is.

A tudományos nyelv és a tudományoskodó beszéd túlzásai is figyelembe veendők a beteg és mhg. összefüggésében. Molière nem ok nélkül ostromozta az orvosokat a sok idegen szó használatáért. Nem ritkaság Peéry Rezső szellemes mondásával élve (Vértess O. András) a „sok műszó semmiért...”.

Ugyancsak ismert a Baron professzorról szóló anekdota, amikor a nehezen diagnosztizálható esetben, a betegágyánál mesterkelt és igen ritka kórkép nevét vetik fel. Ő erre azt válaszolja: „Kolléga úr, én sem tudom, mi baja van a betegnek!”

A túlzottan sok idegen szakszó és -kifejezés használata az elmondott anekdotához hasonlóan a kezdő bizonytalanságának, nemegyszer konfliktuózus helyzetnek kifejezője.

Jól illusztrálja ezt a lélekelemzés története. Mint ismeretes, Freud új felfedezései nyomán kénytelen volt új szakszavakat alkotni, de ezeket rendszerint a hétköznapi nyelvből alakította ki. Így beszél *én-ről*, *felettes én-ről* és — a német nyelvben — *es-ről* (ami a magyar fordításban a nem túl találó *öszön-én* kifejezést kapta). Freud igyekezett betegeivel azok nyelvén foglalkozni, és amennyire lehetett, ezeknek a szakszavaknak használatát a terápiás beszédben (pl. értelmezésben) kerülni. Vele kapcsolatosan azonban zajlik a közelmúltban megjelent közlemények nyomán az a vita (Betlheim 1983), hogy Freud angol nyelvű fordítása — szemben a franciával — nem követte a bécsi mester intencióit, mert angol fordításban az *én* — *I* — helyett *ego*-t írtak, így a *felettes-én super-ego* lett stb. A Goethe-díjat nyert, irodalmi értékű német eredetű az angol nyelvben „tudományossá” tették. A magam benyomása szerint ennek történeti okai is lehetnek. A lélekelemzés a maga korában forradalmi tan volt, szemben az akkori társadalom hipokrizisével, az akkori pszichiáterek és az egész orvostudomány elutasító konzervativizmusával. Az összegyűjtött művek fordítói hiába próbálták az eredeti szöveget visszaadni és az előttük még nem létező nyelvhasználatot pótolni, tudományos kifejezésekre kényszerültek, melyekkel a szöveg hitelességét, igazságértékét, autoritását is bizonyítani vélték.

A mhg. és a mindennapi gyakorlat szempontjából nem közömbös, hogy a tudományos szövegekben gombamódra szaporodnak a fölösleges idegen kifejezések. Elsősorban az angolszász irodalom szakszargonját használják, anélkül hogy a szó megfelelő magyarját keresnék, vagy új magyar kifejezéseken gondolkodnának. Így pl. egyre jobban terjed az angolból átvett *paramedical staff* kifejezésből a *paramedikális személyzet* kifejezés, amely szolgai átvétele az eredetinek. Nem szólva arról, hogy Magyarországon *orvosok-ról*, *nővérek-ről*, *ápolók-ról*, *egészségügyi dolgozók-ról* beszélünk, nem *személyzet-ről*, legkevésbé *paramedikális-ról*. Az ilyen „tudományos” szavak életidegenek, sem a kutatók-

nak, sem a betegeknek nem élmény- és életközeli. Ugyancsak elterjedt az *attitűd* kifejezés, az *attitűdkutatás*, de ma sem értem, hogy miért nem lehetett helyette a *beállítódás* vagy a *magatartás* kifejezést használni.

Sajnos az új nomenklaturák bevezetése nem könnyű dolog; s az idegen szavak hatalmát nemcsak a divat, az újdonság ereje növeli: sokszor a „tudományosság” álarca alatt terjednek. Pedig jó lenne, ha megfelelő logikai és szakmai tartalmú helyes magyar szavakkal helyettesítenénk a nyelvünk-től idegen, betolakodott kifejezéseket. Persze az új kifejezés elfogadása kedvező esetben is a megszokás, az elterjedés segítségével válik mindennapivá. De az értelmi alap, a társadalmi elfogadás mellett sajnos van egy hatalmi tényező is: ki mondta, honnan származik a kifejezés. Így az idegen szakszó vagy a rossz magyar kifejezés bekerül a gyakorlatba, mert „magas helyről származik” és így „társadalmilag hitelesítve” rontja nyelvünket. Ilyen származásúak a tekintélytől jövők, a hivatali nyelv torz produktumai, melyek nemegyszer az életidegen, kacskaringós stílussal újabb értelmező munkát igényelnek, hogy egyáltalán megértsük, az alkalmazhatóságról nem is szólva.

A beszéd nem csupán az orvos—beteg kapcsolat alakítója és hordozója; ezen belül a gyógyítókkal való együttműködés is. Jelentős orvoslélektani kérdés a „compliance”: mennyire követi a beteg az orvos előírásait. Sok tanulmány jelent már meg erről. Ezek egyértelműen kiemelik: a betegek egy része nem érti meg az orvosi utasításokat, vagy azokra fonákul emlékszik vissza, esetleg — azokra különféle okokból — egyáltalán nem hallgat. Az ok legtöbbször az orvos—beteg kapcsolat hiányosságaiban van. Főképpen a nem életközeli és nem betegközpontú felvilágosításban. A világos és egyértelmű — esetleg ismétlést igénylő — tájékoztatás, útbaigazítás az alapja az együttműködésnek. A szavakat célszerű kerülni, a tájékoztatásnak a beteg műveltségi színvonalához kellene alkalmazkodni. Érdeemes például arra gondolni, hogy — főként az alacsonyabb végzettségű betegek — nem értik a mindnyájunk számára oly egyszerű és természetes „2×1” vagy „3×2” vesztetka formulát. Visszakérdezésnél rendszerint elmondják, hogy „reggel vesztetk egyet”, „délben is egyet” stb. Ha ezt figyelembe vesszük, elgondolhatjuk, hogy bonyolultabb instrukciókat — különösen a szorongó betegek — még kevésbé képesek felfogni. Az előírás nem követése csak az egyik baj. Természetesen a köznapi orvosi beszéd, az „orvosi szleng” annyira begyakorolt lehet, hogy attól a beteggel való munkában sem tudnak szabadulni. Különösen kezdő orvosok tudományos dolgozatai hemzseghetnek az idegen kifejezésektől, mint a *hospitalizáltak*, az *aegrotus*, a *morbus-belátás* stb. Mindez átkerül a betegekkel való beszélgetésbe, felvilágosító, gyógyítást irányító utasításokba. Ez nem csupán a stílus, hanem a szemléletbeli nevelés kérdése is; ha az orvos nincs betegére tekintettel, magatartását is „medico-centrikus”-nak neveztem: a saját helyzetéből tájékoztat és nem a betegéből (Hárdi 1980).

Innen már csak egy lépés az orvosi szó — illetőleg a nővér beszéde okozta — iatrogen, illetőleg szorongigen — pszichés ártalom (Hárdi 1980). tehát az orvos (vagy nővér) szavai nyomán lelki sebek keletkezhetnek. Az ilyen „szóártalom” a nem eléggé megfontolt vagy a beteggel kellőképpen fel nem dolgozott közlésekből származik. Különösen az idegen kifejezések okoznak félelmet. Múlt szorongások, depressziók, neurotikus vagy pszichoszomatikus ártalmak keletkezhetnek, melyek nem egy alkalommal esetleg újabb orvosi kezelésre, pl. pszichoterápiára szorulnak.

Egy 50 éves depresszív nőbeteg aggódva, szorongva, kísért szemekkel jelentkezik nálunk. Belgyógyászatról került hozzánk. Azóta lettek ilyen panaszai, mióta az egyik orvos közölte vele, hogy bizonytalan alhasi panaszai miatt szarkómára gyanakszik. A „felmerülő gyanút” ugyan semmi sem igazolta, de azóta állandóan fél a rosszindulatú daganattól (Hárdi 1980).

Egy 45 éves depresszív-szorongó beteg állapotához az alábbiak is hozzájárultak. Műtét előtt az aneszteziológus orvosnő kedvesen előkészíti. Majd a rutinvizsgálatok után az ajtóból azt mondja: „A melléből fagyasztásos metszetet készítünk, és ha nem lesz jóindulatú, mind a két mellét le kell vágni.” Ezután a beteg ki akart ugrani a kórház ablakán. Szerencsére a sebész megfelelő ideig foglalkozott vele, részletesen mindent megbeszélt vele, és a fentieket is elmondta, de nem így és nem ilyen kurtán.

2. A beszéd mentálhigiénés jelentőségét legjobban a pszichiátriai és pszichoterápiás gyakorlatban láthatjuk. Nem véletlen, hogy ma már a pszichopatológia ilyen irányú kutatásának széles körű irodalma van.

Pszichés betegségek jelentkezése gyakran a magatartás — s ennek középpontjában — a beszéd megváltozásával járhat. A depressziós betegnél nemcsak a pszichomotorium lassúbbodik meg, de a beszédtempó is visszatükrözi a gátoltságot s a tartalom a nyomottságot, a lehangoltságot. A mániás beteg felhangoltsága viszont meggyorsult beszédében túlzott örömrészével, „nagyszerűnek” vélt gondolataiban is mutatkozhat. A hasadós elmebántalomban szenvedők leggyakrabban — különösen akut állapotban és főleg sub esetében — beszédük összefüggésének, folyamatosságának megszakadásáról ismerhetők fel. Az összefüggéstelen az ismert „szósalátához” vezethet, melyet újonnan képzett szavak, úgynevezett neofráziák is tarkíthatnak. Különleges képek, absztrakciók, sőt szimbólumok is színezik beszédüket. Egy-egy érdekes esetben költőkkel való „tisztességtelen verseny” gondolatát is felvetik, hisz annyira ügyesen és meglepően szépen zsonglörködnek szavaikkal.

Természetesen sokféle részletdús, árnyaltabb és finomabb beszédváltozásokat is ismerünk, melyek sokféleképpen fejezik ki a betegek konfliktusát, problémakörét. Ez azonban már a pszichiátria melyebb berkeibe, a pszichoterápia — főként a lélekelemzés területeire — vezet.

A pszichoterápia általában szavakon keresztül történik. Nem véletlen, hogy Freud oly sok vonatkozásban került kapcsolatba a nyelvészettel. Hermann Imre (1933) a lelki gyógyításban a lelki tartalmaknak szóban való megjelenését a tárgyi valóság részévé válásaként értékeli. A lélekelemzés — mint ismeretes — a „katartikus” módszerből indult el. Ez a beteg visszatartott, elfojtott érzéseinek, indulatainak szavakon keresztül való levezetését jelentette, s a beteg ezután — legalábbis átmenetileg — megkönnyebbült. Mint ismeretes, Freud nem állt meg itt, miután ennek korlátait felismerte (nem mindenkinél alkalmazható és nem mindenütt elégséges, inkább tüneti jellegű stb.). Kialakította a lélekelemzés módszerét és épületét, amely ma már a katartikus mechanizmusokat hasznosan értékesíti ugyan, de az érzelmi és ösztönvilág, a tudattalan ősi rétegeinek megközelítése mélyebb és kidolgozottabb módszert igényel.

A fentiek kísérleti pszichológiában való alkalmazása a Jung-féle szóasszociációs módszer. Mint ismeretes, Jung — Freud egykori munkatársa — különféle ingerszavakhoz válaszsavakat asszociáltatott, és az asszociációs idő és szavak tartalmából a mögöttük lévő affektív-indulati elemekre következtetett. Elsősorban feltűnt, hogy az elfojtott érzelmi tartalommal töltött szavaknál a gátlás meghosszabbítja a felidézési időt. Így közelítette meg kísérleti úton a komplexumokat.

A pszichoanalízisben alapvető a verbalizálás. Ismeretes, hogy a beteg szavakban kifejezheti szenvedését — s mint erről a katarzisnál értesültünk — érzelmileg megkönnyebbül, ezúton feszültségei levezetődnek, midőn „kiöntö a szívét”. (Tehát nem a testi tünetekben, ahogy ezt a pszichoszomatikus betegeknek látjuk.) Hatványozottan fontos ez, ha a beteg egyáltalán nem is tudja, mi bántja, mi terheli. Különösen a szorongásos beteg csak fél, de nem tudja mitől. Erre utal a „tárgytalan szorongás” kifejezés. Legtöbbször magát a félelmet nem is képes felfogni. Ilyenkor „rosszul van”. „Elmebetegségtől”, „megőrüléstől”, „észvesztéstől” stb.-től tart. Ha megfoghatatlan káros feszültségei rohamokban jelentkeznek, „rosszullétekről” panaszkodik vagy annak vegetatív vonatkozásairól, diaréről, szívdobogásról stb. Az érzéseknek, megfoghatatlan tartalmaknak a lélekelemzésben való állandó fogalmi-verbális közelítése, a helyes, megfelelő szóbeli kifejezés megtalálása a szavak ketrecébe zárja, megszelídíti, majd kiszabadítja azokat az eredetileg veszélyesnek vélt, de immár szelídebbé vált szörnyetegeket. A szavakhoz vezető ezen eljárás Jókai (1914) *lélekidomár* kifejezését juttatja eszembe.

„Ami az állatszeliidító a fenevadak ketrecében, ami a hindu kígyóbüvölő a csúszómászói között, ami a ló-idomár a fék-nemszokta szilaj ménnel szemben: az a lélekidomár a lelkes állatok világában.” — „Kitalálja annak a gondolatját, akivel beszél, azt a gondolatot, amit az elmondott szó gondosan rejteget.” — „És ez az ember amellett nem valami kivételes lény: nem próféta, nem önfeláldozó martír, nem megváltó szent, hanem rendes, közönséges észjárású ember, akinek minden vágya, öröme, fájdalma olyan, mint más emberé szokott lenni: aki éppen úgy mint mi valamennyien, ellenségeinek ellensége, saját magának legjobb barátja, szenvedélyeinek szolgája, de egész ember.” — „Azért idomár a lelkek fölött.”

Balkányi (1964, 1968 és 1974) részletesen foglalkozik a verbalizáció fogalmával. Leírja, hogy Hughlings Jackson organikus agyi tanulmányaiban használta elsőként e kifejezést 1874-ben. A pszichoterápiában, pontosabban a lélekelemzésben először Robert Fliess alkalmazta 1949-ben. Balkányi pszichoanalitikus tanulmányaiban kiemeli, hogy nem lehet túlegyszerűsítve a verbalizáció és a beszéd fogalma közé egyenlőségjelet tenni. A verbalizáció nem csupán közlés — tehát kommunikatív —, hanem intrapszichés folyamat is. A tudattalan impulzusok a tudatelőttében hangalakot nyerve szóvá alakulnak, s így juthatnak be a tudatba. A hallgatókban mindez fordítva zajlik: az elhangzott szavak felkeltik a megfelelő impulzusokat, élményeket: „de — verbalizálódnak”. A fentiekben az általam is kiemelt „megtalálás”, a megfelelő kifejezésre való rábukkanás itt is megerősítést nyer.

Fenichel (1945) is ilyen értelemben használja ezt a kifejezést.

Nem kevésbé volna érdekes a verbalizáció mellett a folyamat ellenkezőjének tanulmányozása: milyen élményeket, impulzusokat kelt a szóvá tett lelki anyag. Milyen hatást keltenek, mit idéznek fel a beszélő által választott kifejezések, azok jellege, hangbeli, stílusbeli stb. tulajdonságai. Alapkérdésünk szempontjából különösen kiemelendő e közleményből Balkányi (1964, 67) megállapítása: „Mennél jobban képes valaki érzelmeit verbalizálni, annál jobban a lelki ökonómiája” — hadd használjam itt a „lelki egyensúly” kifejezést, mely jobban megfelel a lélek ökonómiai és egyben a lelki egészség képének.

A pszichoanalitikus terápiában a szavak jellege, helyzete, szöveghez való megfelelősége különösen hasznosítható.

Egy magas képzettségű depressziós nőbetegem például arról panaszkodik, hogy ösztöndíjas tanulmányútján „supervizort” akartak fölé rendelni, amit nagyon megalázónak érzett. Ez a szó kiugrik a szövegéből, mert bár helyesen használja, de eddig ez nem fordult elő, ugyanakkor konfliktusába kiválóan beleillik s szinte kulcsot kínál ahhoz: „felettes-én” problémái voltak: magát hibásnak, „bűnösnek” vélte. Elsősorban az anyjával kapcsolatos hálátlanságát említette. Máskor fontos helyzetben helytállását hiányolta: a „nem voltam elég határozott” helyett: „nem voltam elég agresszív” kifejezést használja, melyet később korigál. Ez viszont a depressziós beteg másik problémakörébe vezet: nem képes másokkal agresszív lenni, mivel agresszióját maga ellen fordította. Nem véletlen, hogy egy alkalommal öngyilkossági kísérlete is volt.

Egyszerűbb műveltségű betegeknél a terápiát az is megnehezíti, hogy önmaguk kifejezésére csak alig vagy nem képesek, s fogalmaik nem fedik a mögöttük álló tartalmat.

A látszólagos logikai hiány ellenére nemritkán ezekből pszichológiai „hasznát” is lehet húzni. Egy 21 éves paranoid férfi betegem magát „különlegesnek” minősíti. Gondolkodásunkban ez értékelést, kiemelést jelentene. A betegnél azonban a különlegesség a többiekétől való elkülönülést pozitív és negatív értelemben egyaránt jelenti. (Ambivalenciája a szóhasználatban tükröződik.) „Különleges”, mert ő nem képes a szerelmi életre mint más átlagember, de ugyanakkor ha erre képes volna, „lenne nője”, akkor rejtett nagy tehetsége kibontakozna. Különlegessége abban is megnyilvánul, hogy az emberek ezt észrevették „arcán”, „gyermekes viselkedésén” s ezért ő hátrányt, sőt üldözést szenved. Apja gumibottal verte, apja és anyja egyaránt nem érték el az átlagember szintjét, ezért is lett ő „különleges”.

A mhg. szempontjából fontos a szavaknak értékfordó jellege. Lehet azonban előítéletet konzerváló, sőt károsító hatásuk is. Itt van pl. a „lelki szemétláda” kifejezés, vagy a „lelkizés”, mely egyértelműen az ember személyiségi problémáival, emberi dolgaival való foglalkozást hátrányos színben tünteti fel. A „lelkizés” ilyen alkalmazására a legtipusosabb példa volt az egyik szociális otthon főnövére, aki a panaszokkal hozzá jövő idősebb emberekre mérges volt, hogy mit zaklatják unos-untalan: „nem utasíthatom mindig el őket, hogy menjenek el, mert nem pszichézünk...” A „lelki szemétláda” többszörösen kártékony, mert a személyes tartalmakat a szeméttel teszi azonossá, s aki azokat felfogja, az egy ilyen láda vagy lerakódóhely. Az ilyen kifejezés egyaránt elítéli azokat, akik emberi problémákkal foglalkoznak és azokon segíteni kívánnak és mondazokat, akik szavakon keresztül szeretnének bajaikon könnyíteni és ezúton segítséget vagy akár gyógyulást kapni. Az ilyen előítéletek vezetnek oda, hogy pszichiáterhez jutni megalázó, amit nemegyszer a beteg így fejez ki: „hát ide jutottam...”

3. Milyen tennivalóink vannak az elmondottak alapján: Hogyan lehetne az ismertetteket a mhg. gyakorlatában hasznosítani?

a) Az ismertettekből egyértelműen következik, hogy a lelki egészségvédelemért sokat tehetünk a két terület jobb megközelítésével. A lelki egészségvédelemmel foglalkozók sokat gazdagodhatnak a beszédre vonatkozó szélesebb körű pszichológiai-pszichopatológiai ismeretek alkalmazásával, de a nyelvészek is új szempontokkal bővíthetik szemléletüket, és sokat segíthetnek a lelki egészség szolgáltatában. Tehát elsősorban szemléletbővítésre gondolhatunk. Kiindulás a közös igény lehet a pszichológiai kulturáltságnak a beszéd területére gyakorlati szempontból való kiterjesztése.

b) Nézzük, mit nyújthatnak az ismertettek a mhg. gyakorlatában?

α) Az első leges megelőzés a lelki egészség megtartását, megóvását jelenti, és ebben a nyelv művelés és képzés az önkifejtést, az én erősítését, fejlesztését alapvetően segíti. A beszéd változásainak, kisebb zavarainak

korai felismerése időben háríthat el későbbi bajokat. Az addig kifogástalanul társalgónak a megszokottól való eltérése, csetlővé-botlóvá váló beszéde, gyakori tévedései — konfliktusra, akár aktuális krízishelyzetre vagy keletkező betegségre utalhatnak. Mennél finomabb a megfigyelés, annál korábban alkalmazható a beszéd megelőző, előrejelző szerepe.

β) A másodlagos megelőzés a bajok korai és hatékony kezelését jelenti. Legjobb példa a mániás betegek kezelésének gyakori kése-delme. Az addig esetleg csendes, nyugodt ember fokozódó mértékben válik bőbeszédűvé, nagyzásossá stb. Magatartásával súlyosan károsítja, sőt esetleg tönkreteszi társadalmi presztízst és betegségbelátás hiányában minfenfajta gyógykezeléssel, kórházba szállítással ellenkezik. A baj korai felismerése, a megfelelő határozott hozzáállás nemegyszer emberi életpálya tönkretételétől mentheti meg.

γ) A harmadlagos megelőzés a hatékony gyógyítás és rehabilitáció, a modern gyógyszeres kezelés, foglalkoztatás, munkaterápia mellett a beszédbeli gyógyítás eszközeit is bőven alkalmazza. Kell-e itt részletezni a pszichoterápián kívül a szavalatoknak, a színjátszásnak stb. s más — beszéd útján való — rehabilitáció jelentőségét?

c) Hogyan hasznosíthatók az ismertettek az egészségnevelésben? Merem remélni, hogy túl vagyunk azon az időszakon, amikor még lenézték az „egészségügyi felvilágosítást”, s nem kevésbé azt is, aki azt végezte. Egyesek a tudományból való „leereszkedésnek” tekintették, s úgy vélték, hogy a feladat: „felhígítva előadni a tudomány tételeit...” Így számos előadás keletkezett, amely — bármilyen értékes tartalommal is — a nagyközönség tetszését nem nyerte meg. Az ismeretterjesztés, felvilágosító, nevelő munka munka nem „hígított tudomány”. Írásba foglalva sajátos alkotómunka, akár előadás, közlemény, brosúra vagy könyv a formája. Újrafogalmazása, új keretbe illesztése s egyben élményszerű közvetlen átadása a legújabb és legfontosabb tudományos ismereteknek. A világos, az őszinte, mennél kevesebb szakszóval megírt vagy előadott közleményt a közönség magáénak érzi. Ez a titka Freud vagy Bálint Mihály tudományos művei, vagy Selye ismeretterjesztő könyvei sikerének.

Az egyértelmű, világos és közvetlen beszéd kevésbé okoz félreértést s mhg.-s károsodást. Kisebb a lehetősége a vonatkoztatásos torzításoknak („...rólam szól...”, „...nekem is az a bajom van...”). Természetesen minden kitűnő és világos szó ellenére félreértés, akár patológiás torzítás mindig előfordulhat. Segítséget is az előszó nyújt: a problematikus részek a hallgatósággal való megbeszélést és szükség esetén ismétlést igényelhetnek. Sor kerülhet négy szemközti beszélgetésre is.

Témánk egészségnevelési része tartalmilag sem kevésbé jelentős. A mentálhigiénés személyiségformáló — felvilágosító, nevelő — munkában első-sorban az alábbi fontos feladatokra lehet gondolni:

α) A beszédkultúra, beszédnevelés mhg.-s jelentőségének tudatosítása. A lelki egészséget elősegítheti a jobb kifejezés és a jobb megértés készsége.

β) A beszédnek a pszichológiai kulturáltság oldaláról való megközelítése és az ilyen irányú ismeretterjesztő munka az emberek megismerőképességét, kapcsolatát javíthatja. A hangsúly a beszéd tartalmi tényezői mellett a formális elemekre való figyelemre kerül; egymás szóbeli kifejeződési igényének és törekvéseinek tudatosabb észrevételére. Itt az empátias készség verbális vonatkozású elmélyítésére is kell gondolnunk.

γ) A személyiség nehézségei, konfliktusok, krízisállapotok, pszichés betegségek megfelelő időben való felismerése. Korai felismerés, kellő időben való segítség kerüljön az elutasító, meg nem értő, előítéletes magatartás helyett.

A beszéddel való munka, mhg.-s szempontok beszédbeli, nyelvi figyelembevétele az ilyen ismeretek gyakorlati alkalmazásával jelentős segítőtárs lehet a lelki bántalmak, az emberi szenvedések tengere elleni küzdelemben. Ez pedig minden fáradtságot megér.

III. Összefoglalás. 1. Nyelvészeti és nyelv művelő előadásokat hallgatva merült fel annak lehetősége, hogy a beszéddel való tevékenység mennyi pszichológiai elemet tartalmaz, s a mentálhigiénés munka jelentős segítője lenne. A nyelv művelés nem pusztán a helyes beszéd és fogalmazás céljait szolgálja, hanem a társadalomhoz való jobb szóbeli alkalmazkodást, egyben segíti a megfelelőbb kifejezést, bizonyos fokú kedvezőbb általános társadalmi alkalmazkodó hatással is számolhatunk.

2. A beszéd fejlődéslélektanát tekintve az anya—gyermek kapcsolatban számos alapvető érzelmi tényező szerepel, amely a csecsemő és a gyermek személyiségére formálóan hat.

3. Az iskolai életben a pedagógusok beszédkultúrája, szóbeli megnyilvánulásai ugyancsak jelentős személyiségformáló hatással lehetnek a diákokra.

4. A beszéd tartalma mellett a formai, érzelmi tényezők, a természetesség és mesterkéltség elemei stb. mind hordozói és kifejezői az emberi kapcsolatnak.

5. A gyógyítás és ápolás gyakorlatában, az orvos és beteg, a nővér—beteg kapcsolatban, a velük való gyógyítási és ápolási tevékenységben a megfelelő, mentálhigiénésen megalapozott beszéd a betegek jobb együttműködését és harmonikusabb gyógyulását segíti. Itt különösen jelentős a szóártalmak elkerülése.

6. A nyelvészek és pszichiáterek, pszichológusok együttműködése kölcsönösen segítheti egymás munkáját. Új tevékenység, új gyakorlati összefüggések feltárása indulhat meg, amely a mélyebb megértés lehetőségét nyújtja mindkét félnek. Mindketten új szempontokkal gazdagodva vihetik előre a lelki egészségszégvédelem, az emberi harmónia nagy és nemes ügyét.

Irodalom

- Balkányi, CH. (1964): On Verbalization. *Int. J. Psycho-Anal.* 45: 64—74; (1968): Language, Verbalization and Superego; Some Thoughts on the Development of the Sense of Rules. *Int. J. Psycho-Anal.* 49: 712—8; (1974): Die Verbalisierung in der psychoanalytischen Deutungsarbeit. *Psyche.* 38: 786—98.
- Benedetti, G. (1984): Psychohigiene. 426—9. In: Battagay, R. et. al.: *Handwörterbuch der Psychiatrie.* Stuttgart.
- Berlheim, B. (1983): *Freud and the Men's Soul.* New York.
- Brandstädter, J., von Eye, A.: (1982): *Psychologische Prävention,* Bern.
- Fenichel, C. (1945): *The Psychoanalytic Theory of Neurosis.* New York.
- Freud, S. (ford. Ferenczi S.) (1912): *Pszichoanalízis.* Budapest; (1943): *Gesammelte Werke.* Vol. VIII. London.
- Hárdi I. (1967): Pszichológiai kultúra és emberi kapcsolatok. 28—39.. In: Réti E.: *A higiénés magatartás nevelési kérdései.* Budapest; (1976): Hozzászólás Varga Zoltán „Gondolatok szakmai nyelvünk tisztaságáról” című közleményéhez.

- Magyar Pszichológiai Szemle, 375–7; (1980): Pszichológia a betegágynál. IV. kiadás. Budapest; (1984): A mentálhigiéne alapvonalai. Budapest.
- Helm, J. (1978): Gespächpsychotherapie. Berlin.
- Hermann I. (1933): A pszichoanalízis mint módszer; (1943, 1984): Az ember ősi ösztönei. Budapest.
- Jókai M. (1914): A lélekidomár. Budapest.
- Lőrincze L. (1980): Emberközpontú nyelvművelés. Budapest.
- Tóth B. (1948): Beszéd, jellem, személyiség. Budapest.
- Vértess O. A.: Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatásai (sajtó alatt); Szóbeli közlés.

Hárdi István

Dugonics nyelvszemléletének módosulása 1788 és 1805 között

Dugonics András az 1788-ban megjelent *Etelkát* még kétszer adta ki: 1791-ben és 1805-ben. Éppen ebben az időszakban fűtötték a magyarság legjobbjait új törekvések: a francia felvilágosodás eszméinek hatására felismerték nemzetünk elmaradottságát; az elnémetesítő kísérletek a legföltettebb kincs, az anyanyelv tiszta megőrzésére és fejlesztésére készítették. A nyelv iránti érdeklődés egyre fokozódott II. József halála után. A Martinovics-per utáni terror idején a haladó gondolkodású értelmiség a nemzet felemelésének legfőbb eszközét a nyelv pallérozásában és az ízlés kiművelésében látta. A hovatovább társadalmi eseménnyé terebélyesedő mozgalomba haladó íróink hosszú sora kapcsolódott be: a nyelv, irodalom és a tudományok szoros egybefonódása folytán nemcsak nyelvművelő-nyelvészeti kérdéseket boncolgattak, hanem új szavak alkotásával a szókincs fejlesztéséhez is jelentékenyen hozzájárultak.¹

Bessenyei és Kármán mutatott rá a tudományok magyar nyelven történő művelésének fontosságára („a tudományok kulcsa a nyelv”). Minthogy a modern élet és a tudományok fogalmi kincsének kifejezése új szavak alkotását követelte meg a hiányok pótlására, hamarosan ugrásszerű fejlődés vette kezdetét: a nyelvújítás, amely szórványosan már jóval korábban felbukkant ugyan, de széles körű nyilvánossághoz csak a magyar nyelvű újságírás megindulásával jutott. Amíg Rát Mátyás, a Magyar Hírmondó első szerkesztője még óvatosan járt el az újításban, Barczafalvi Szabó Dávid már erőteljesen alkalmazta.

A nyelvújítással párhuzamosan a nyelvtudomány akkori szintjén álló nyelvtanok működtek közre a hangtani, helyesírási norma kialakításában.² Már Gyarmathi Sámuel igyekezett megszabadulni attól a felfogástól, amely a magyar nyelvtan szerkesztésében a latin szerkezetét tartotta szem előtt (Okoskodva tanító magyar nyelvmester, 1794.), majd a javarészt Földi János munkáján alapuló Debreceni Grammatika (1795.) szakított a korábbi nyelvtanok szemléletével.

Különös lendületet hozott a norma kialakulásának folyamatába Révai és Verseghy vitája. A jottista Révai Miklós főként az *Elaboratio Grammatica*

¹ Bárczi – Benkő – Bernár: A magyar nyelv története. Budapest, 1978. 541–2. és Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Budapest, 1960. 231–2.

² Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Budapest, 1975³. 294–5.

Hungarica c. művében (1803.) fejtette ki álláspontját. Szerinte a vitás nyelv-helyességi kérdésekben a veneranda antiquitasé, a nyelvemlékekből levonható törvényszerűségé a döntő szó; ugyanakkor a régi nyelv sajátosságait viszonylag tisztán megőrző népnyelv tanulmányozásának fontosságát is hirdette. Következétesen ragaszkodott az ikés igeragok érvényesítéséhez az egész igeragozásban (ezért előtte már Pereszlényi Pál, majd Bőjthi Antal is harcolt), követelte a birtokos többesének a birtokszón való megjelölését. Pártfogásba vette a szenvedő igeragozást, de hibáztatta a múlt idejű mn. igenév szenvedő értelmű használatát. A helyesírásban az etimológiát tekintette irányadónak. Ellenfele, az ipszilonista Verseghy Ferenc az usus communisnek, az élő nyelvnek juttatta az elsőbbséget, ezért kifogásolta Révai elveit (ikés igék, a birtokszó jelölése; a helyesírásnak szerinte a kiejtést kell tükröznie).

A nemzeti tudat ébresztésének buzgó apostola, Dugonics — akárcsak íróink, tudósaink nagy része — szívvel-lélekkel vett részt a nyelvemlék-nyelvfejlesztő mozgalomban. Meggyőződése volt, hogy „a magyar nyelv is alkalmas a tudományok és a szépirodalom művelésére”.³ Mindkét területen felhasználta a nyelvújítás eredményeit: nemcsak matematikai könyvében, hanem regényeiben is alkalmazta ezeket, sőt maga is alkotott új szavakat az idegen, már-már meghonosodott szavak helyett. Bőven merített a nép nyelvéből és szólásmondásaiból, ugyanakkor a nyelvemlékekből vett régies, elavult kifejezések felújításával is hozzájárult a szókincs gyarapításához. Nyelvszemlélete főként Révai hatását mutatja, ámde helyesírásában inkább az ipszilonista Verseghy tanítványa.

Ez a szemlélet — a nagy viták hatására — lényegesen módosult egymásik nyelvi jelenség megítélésében az Etelka első és harmadik kiadását elválasztó 17 év alatt. Ezzel a szemléleti átalakulással magyarázhatók a három kiadás közötti nyelvhelyességi és helyesírási eltérések. Már a 2. kiadásban is sok változtatás figyelhető meg, a változtatások zöme azonban a 3. kiadást érinti. Ezeket a nyelvhelyességi, helyesírási, nyelvújítási eltéréseket, valamint az újabb etimológiai fejtegetéseket vizsgálja az alábbi dolgozat. A kiadások sorszámaát a lapszám fölé tett index jelöli, míg a lapszám előtti római szám a kötet számára utal.

1. Dugonics nagy figyelmet fordított a nyelv helyesség önmaga által felállított normáinak szigorú érvényesítésére.

a) Az egyik ilyen norma a birtokos személyrag sokat vitatott kérdésével kapcsolatos: A 3. kiadásban a többes számú birtokos után — Révai hatására — a birtok is többes számba került, míg az 1–2. kiadásban ilyenkor egyes számú birtokos személyragot kapott: „a’ Magyarok *gyűlésében*” (I. 23¹, I. 35²) — „a’ Magyarok *gyűlésökben*” (I. 36³); „a’ Magyarok sokaságát” (I. 54¹) — „Magyarainknak sokaságát” (I. 73²) — „Magyarainknak sokaságjokat” (I. 77–83); „a’ Magyar kis-aszszonyok’ *szerelmétől*” (I. 220¹, I. 288²) — „a’ Magyar kis-aszszonyoknak . . . *szerelmöktől*” (I. 316³); „a’ szélnék mostohaságát . . . a’ sós víznek verdődését” (I. 60¹, I. 80²) — „a’ szelek mostohaságjokat, . . . a’ sós vizeknek verdődéssöket” (I. 85³); „a’ vadon erdőknek . . . *magánosságában*” (I. 27¹, I. 40²) — „a’ vad erdőknek . . . *magánosságjokban*” (I. 42³); „szemeinek . . . *forgásából*” (I. 28¹, I. 42²) — „szemeinek . . . *forgásaiból*” (I. 44³); „mindnyájoknak nagy *figyelmetességére*” (I. 64¹, I. 83²)

³ Szathmári István: Dugonics András nyelvéről és stílusáról. MNy. 64: 258.

— „mind-nyájoknak nagy *figyelmetességjökre*” (I. 90³); „üdvözlő szavainak ... *renddéről*” (I. 130¹, I. 157²) — „üdvözlő szavainak ... *rendgyökről*” (I. 174³); „a' Szászok' *Fejedelme*” (I. 94¹, I. 115²) — „a' Szászok' *Fejedelmök*” (I. 127³); „erkölcsseidnek *tartósságát*” (I. 134¹, I. 161²) — „erkölcsjeidnek *tartósságjokat*” (I. 178³); „a' Tartományoknak *abroszszai*” (I. 268¹, I. 340²), — „a' Tartományoknak *abroszszaik*” (I. 377³); „a' Hóltak *országában*” (I. 331¹, I. 411²) — „a' Hóltaknak *tartományokba*” (I. 457³).

Ámde az ellenkezőjére is akad példa: „a' csillagoknak *boltozattyokig*” (I. 23¹, I. 35²) — „a' csillagoknak *boltozattyáig*” (I. 38³); „a' szer-tartásoknak *rendeit*” (I. 58¹, I. 77²) — „a' szer-tartásoknak *röndjüket*” (I. 82³); „az igaz Magyaroknak *szíveiket*” (I. 67¹) U „az igaz Magyaroknak *szíveket*” (I. 86²) — „az igaz Magyaroknak *szívüket*” (I. 94³); „azoknak *véreik*” (I. 49¹) — „azoknak *vérek*” (I. 67²) — „azoknak *vérök*” (I. 71³).

b) A szenvedő szerkezetet rendszerint átalakított cselekvővé (Versegghy-hatás): „koporsója Dió-fából *gyakultatott*” (I. 268¹, I. 340²) — „Árpádnak koporsóját Dió-fából *gyakulták*” (I. 377³); „töllök *meg-szóllíttatott*” (II. 10¹, II. 10²) — „ötet *meg-szóllították*” (II. 13³); „a' Magyar Vitézek hamar *el-nyomattattak volna* a' ... Oláhoktól” (II. 22¹, II. 24²) — „a' Magyar Vitézeket hamar *el-nyomhatták volna* a' ... Oláhok” (II. 29³); „egy újjonnan *építtetett* Háznak *fel-szentelését*” (I. 8¹, I. 10²) — „egy újjonnan *föl-építtet* Háznak *meg-szentelését*” (I. 10³); *látszattatott* (I. 28¹, I. 41²) — *láccatott* (I. 43³); *tett-szetteinek* (II. 132¹, II. 142²) — *teccettek* (II. 165³).

De a fordítottja is előfordul: „Huba' Leányának nevére *keresztelvén*” (I. 5¹, I. 7²) — „... *köröszeltetvén*” (I. 8³).

Az 1—2. kiadás mediális jelentésű igéjét a 3.-ban szenvedőre változtatta: *el-iszonyodván* (I. 106¹, I. 132²) — *el-iszonyíttatván* (I. 145³).

c) Révai az ikes ragozás visszaszorulásában a nyelvi romlás jelét látta, ezért kitartóan küzdött — akárcsak az ő hatására Kazinczy — az iktelen igéktől való következetes megkülönböztetésükért.⁴

Ez a felfogás tükröződik az Etelka 3. kiadásában: a jelentő mód egy. sz. 1., a feltételes mód egy. sz. 3. és a felszólító mód egy. sz. 3. személyben Dugonics a végződéseket ikes ragokra javította: *panaszolkodok* (I. 182¹, I. 228²) — *panaszolkodom* (I. 252³); *hízelkedne* (I. 173¹, I. 219²) — *hízelkednék* (I. 242³); *kételkedne* (II. 38¹, II. 43²) — *kételkednék* (II. 50³); *szorgalmatoskodna* (II. 38¹, II. 44²) — *szorgalmatoskodnék* (II. 50³); *tettszene* (II. 204¹, II. 229²) — *teccenék* (II. 256³); *diadalmaskodgyon* (II. 345¹, II. 384²) — *diadalmaskodgyék* (II. 430³); *távozzon-el* (II. 364¹, II. 403²) — *távozzék-el* (II. 453³); *ki-töröltetne* (I. 173¹, I. 219²) — *ki-töröltetnék* (I. 242³); a' Dunába *vettesse* (II. 82¹, II. 93²) — ... *vettesék* (II. 105³).

Az iktelen ige egy. sz. 2. sz. -l ragját kijavította: „ha többé nem *látol*” (II. 361¹, II. 400²) — „Ha engemet többé nem *lácc*” (II. 450³).

Olykor túllőtt a célon, iktelen igét látott el ikes személyraggal: *rohannyon* (II. 371¹, II. 410²) — *rohannyék* (II. 462³); *el-mehessék* (I. 105³), *gerjedhetik* (II. 268³).

d) Az igemódok változtatásában nincs teljes következetesség. A célhatározó és felszólító mellékmondat állítmánya az 1—2. kiadásban felszólító módban van; olykor azonban feltételes módba került az állítmány, s ezt

⁴ Ruzsiczky Éva: Kazinczy állásfoglalása az ikes ragozás kérdésében. MNy. 49: 446. Vö. még R. Hutás Magdolna: Az ikes ragozás Dugonics nyelvében. MNy 61: 326.

Dugonics a 3. kiadásban felszólító módra javította: „Ennek (ti. Etelkának) félénk szívét hogy *meg-bátorítaná* Kádár, így ereszkedett-le emlékezetére” (I. 99¹, I. 123²) — „Ennek félénk szívét hogy *meg-bátoricscsa* Kádár, tanácsosnak lenni gondolta: ha ennek a’ Jövevének emlékezetére le-ereszkedik” (I. 134³); „arra kérte, hogy . . . e’ mái napot a’ Világosiaknak *szánná*” (I. 122¹, I. 148²) — „. . . *szánnya*” (I. 162³).

A függő kérdés kijelentő módja helyett a 3. kiadásban feltételes módot használt: (Etele) „tüstént által-látta: mit *akar*” (I. 211¹, I. 279²) — „tüstént által látta: mi-*lenne* ő kegyelmének bögygyében” (I. 306³).

Egy időhatározó mellékmondat kijelentő módját a 2. kiadásban feltételesre változtatta, majd a 3. kiadásban visszatért a kijelentő módhoz: „midőn szép hosszú haj-szálaít *egyengették*, és fürtökre *verték* a’ Szoba-leányok’ (I. 34¹) — „. . . *egyengetnék*, és fürtökre *veregetnék* . . .” (I. 51²) — „mindőn gyönyörűen el-terjedt haj-szálaít *egyengették*, és kis fürtökre *veregettek* . . .” (I. 53³).

e) A nyelvhelyesség körébe tartozó apróbb változtatások:

A páros testrészeket jelölő többes-, ill. egyes szám: *szemeiket* (I. 78¹) — *szemeket* (I. 98²) — *szemöket* (I. 107³); „meg-csókolta édes Attyának *kezeit*” (II. 329¹, II. 366²) — „. . . attyának *kezt*” (II. 410³); „*kezet* fogjatok” (I. 38¹, I. 57³) — „*kezeket* fogjatok” (I. 55²).

Hangzóváltás: „Etelka *Madarásztójának*” (II. 359¹, II. 398²) — „. . . *Madarász-tavának*” (II. 447³).

A latinos relatív mondatfűzés elkerülése: „Kiket Árpád ide hívattatott” (I. 9¹) — „Ezeket Árpád ide hívattatta” (I. 18—9², I. 20³).

A fn. igenév feloldása mellékmondatlalt: (Világos) „Már ennek-előtte is a’ Nyulak’ szigetébe akarta *csábítani* Etelát; ott őt törbe *keríteni*; és éppen magához *csatlani*” (I. 203¹, I. 268²) — „Már ennek-előtte tanakodott ő erről: *miként csábíthassa Etelét a’ Nyulak’ szigetébe, hogy ott őtet törbe kericsce, és magához csatollya*” (I. 293³).

Itt-ott a mellékmondatra bontás folytán a mondatfűzés körülményessé, nehézkesé válik: „le-rajzolhatatlan ékességű Ragyogvannyát” (I. 301—2¹, I. 378²) — „oj ragyogvannyát, melyet le-rajzolni nem lehet” (I. 419³); „Ennél hathatóssabbat ki-nem-gondolhattam” (II. 300¹, II. 333²) — „Ezeknél hathathatóssabbaknak ki-gondolássokra tehetetlennek vélöm magamat” (II. 373³).

2. Új szókalkotása. „Nincs a’ világon semmi, a’mit magyarul ki-ne-lehessen mondani, csak észszel, és tudománnyal forgolódgyon az ember” — vallotta Dugonics.⁵ Ebből a felfogásából következik, hogy teljesen „önellátásra” rendezkedett be, következetesen került az idegen szavak használatát. Talán az egyetlen kivétel az I—2. kiadásban előforduló *tromfolni* ige, amelyet a 3.-ban már magyarral helyettesített: „De *meg-tromfol* benneteket Etelka” (II. 139¹, II. 155²) — „De Etelka *győzedelmösködni fog* rajtatok” (II. 174³). Amennyiben az általánosan használt szókincsben nem talált megfelelő kifejezést, felhasználta a kortársai — különösen Barczafalvi Szabó Dávid — által alkotott szokat,⁶ sőt maga is képzett újakat — másrészt bőven merített a népnyelv — sokszor póriának tetsző — szókészletéből. Jóllehet a Nyelvújítás

⁵ Idézi Simai Ödön: Dugonics András mint nyelvújító. Budapest, 1904. 4. (Példái csupán az Etelka első két kiadására szorítkoznak.)

⁶ Endrődi Sándor: Dugonics mint nyelvész. Figy. 1880. 243. és Simai i. m., passim.

szótárában mindössze alig 30 szóval szerepel, nyelvújításának eredménye ennél jóval többre tehető.⁷

Az újítások közül viszonylag kevés található a 3. kiadásban:

-*nok*, -*nök* denominális névszóképző: *író-deák* (előszó¹⁻²) — *írnok* (uo.³); *tanácsossa* (I. 106¹, I. 132²) — *tanácsnokja* (I. 145³, — először Barczafalvinál, 1787.). Később ugyanez, vagyilagosan: *hadí-vezér* (I. 279¹, I. 354²) — *tábornok*, vagy-is *hadí-vezér* (I. 392³); *titkos* (I. 227¹, I. 297²) — *titoknok* (I. 327³, — először Benyák Bernátnál, 1780 k., majd Barczafalvinál 1787-ben); *tömlőcz-tartó* (II. 34¹, II. 392²; II. 194¹, II. 218²) — *tömlőcnök* (II. 49³, II. 243³).⁸

-*mény* denominális névszóképző: *környűl-állásokat* (II. 4¹, II. 12¹; II. 4², II. 13²) — *környűlményeket* (II. 7³, II. 16³, — először Barczafalvinál, 1786).

-*ulat* denominális névszóképző: *orczádat* (II. 391¹, II. 434²) — *arcúlatodat* (II. 489³);

-*onc* denominális névszóképző: A Barczafalvitól átvett *ifionc*-ot⁹ (I. 139, I. 167²) a 3. kiadásban az *újjonc* (I. 184³) váltja fel, — ez utóbbit Barczafalvi nem fogadta el, Sándor István azonban igen.

-*ász* deverbális névszóképző: *író-deákja* (I. 228¹, I. 298²) — *írászsza* (I. 328³);

-*at* deverbális névszóképző: *pillantás* (II. 367¹, II. 406²) — *pillantat* (II. 457³, — már a kódexekben előfordul, majd Sándor István újította fel);

-*lat*, -*let* deverbális névszóképző (a szintén nyelvújítási -*mény* helyett): *képzemény* (II. 130¹, II. 146²) — *képzelet* (II. 164³, — a NYÚSz. I. példája 1791-ből, Bárány Pétertől); *képzések* (II. 342¹, II. 380²) — *képzeletek* (II. 426³); *követség* (I. 80¹) — *kémezet* (I. 101², I. 110³); (személyragozott ige helyett:) „szerez-meg gyanánt” (II. 193¹, II. 216²) — „szerelet gyanánt” (II. 241³);

-*alom* deverbális névszóképző: *álladalom* (II. 453³, II. 7³, — először Barczafalvinál, 1786.).

-*l* denominális ige képző: *föl-fegyverkezve* (II. 165²) — *föl-paisolva* (II. 185³); *ezeket jajgatta* (II. 345¹, II. 383²) — *igy jajolt* (II. 429³).

Egyéb származékszók: „te férkezhetlél szívének közepébe” (II. 340¹, II. 378²) — „te aszúlhattál szívéhez” (II. 423³); *fel-ugrott* (I. 103¹), *fel-ugordott* (I. 130²) — *föl-ugordott* (I. 142³); *csirázott* (I. 107¹, I. 133²) — *magzott* (I. 145³); „a’ Gonosz-lelkű Rókával (II. 11¹⁻²) — a’ Tigrisek alatt emlődött Rókával (II. 14³); „halálos betegségében feküdt” (II. 45¹, II. 50²) — „halálos betegségében voncolódni kezdett” (II. 57—8³); *vigyázó kémeket* (II. 159¹, II. 179²) — *szagódó kémeket* (II. 200³); „a’ madarak’ . . . hímjeiknek fel-hajhazttában” (II. 236³, — Barótinál: *hajházni*); „*hadarászó szemeik*” (I. 21², I. 20³); *bé-hamupipő-kézte*⁹ (II. 237³); *oldalasíthatná* (I. 117³); az udvari „*emberekről*” (I. 76¹, I. 95²) — „az udvari *Ebicekről*” (II. 105³); *pántlika* (I. 46¹, I. 48¹) — *laplika* (I. 64², I. 67², I. 65³, I. 71³).

Az *arszlán* változatai: *oroszlányok* (I. 198¹, I. 262²) — *arszlányok* (I. 125²) — *arslánok* (I. 287³). Ugyanakkor a 26. jegyzetben (I. 125—7², I. 136—7³)

⁷ Simai i. m. 3.

⁸ A „Jeles Történetek”-ben (1794) indokolja e képző használatát: „Én ezen szótaldalékok *nok* csak éppen azon hivatalokra adom, melyeket valóságos Tisztségeknek lenni gondolok (Tábornok, Tanácsnok, Tömlőcnök) . . . De kiknek szolgálatjokat csupán csak azért, mert munkálódnak, fizetéssel kielégítik, sőt árkos-számra is fizetik, azok az -*ász*, -*ész* toldalékkal meglelgedhetnek.” (Idézve NYÚSz. I. 145.)

⁹ Simai a *hamupipő*kéz igét idézi mint a népnyelvből való átvételt.

kifogásolta az *arслан* alakot mássalhangzótorlódás („az első négy bötűknek alkalmatlan összejövetelek”) miatt. Megjegyzi még: a törökök most is *arslánnak* hívják az oroszánt, ahogyan azt a „szabacsi fogoj Törököktől” hallotta.

Elvonás útján alkotott szavak: *bék* — *békével*, I. 6¹ — *békkel* (I. 6², I. 9³, — először Kalmár Györgynél, 1770.); *leh*; *leheléssel* (I. 315²) — *lehhel* (I. 347³, — vö. NyÚSz. I. 205. és II. 518); *gyökös*, *gyökösödik* (*gyökér*-ből): *gyökös* (I. 316³, — először Georchnél, 1804.); *meg-is gyökeredzhetik* (I. 58¹) — *mög-is-gyűkösödne* (I. 83³). Elvonás útján nyeri a *határ* és *gömb* szokat: ha nyelvünkben — írja — megvolt a *határos*, akkor a *határ* szónak is meg kellett lennie. A *gömböjü*-ből arra következtet, hogy a szó gyöke, a *gömb*, illetve a *gömböj* származék is létezett. „Én ezt a’ régtől-fogva el-veszett *gömb* szavat már ennek-előtte új életre hoztam azon könyvemben, melyet a’ Tudakosságról irtam” (12. jegyzet, I. 37—83).¹⁰

Szóösszetételek: *dér-fagy* (I. 312², I. 343³), *szalma-szén* (I. 345³), *kedv-nevelő* (I. 392³); *kéz-mosadék* (II. 17³); *kürtő-sepredék* (II. 100³); *mög-ördög-törés* (II. 406³); *kalamász-dugas* (II. 15¹, II. 16²) — *eb-nyelvű* (II. 19³); *sajt-kukac* (II. 255², II. 283³; II. 366², II. 410³).¹⁰ A Simai által idézett, nyelvújítási uracs (II. 17¹) helyett a 2—3. kiadásban az *úr-fi* szerepel (II. 18², II. 21³).

Ikerszó: *háji-bájja* (I. 75², I. 80³) — *galyibája* (I. 56¹) helyett.

3. Dugonics provincializmusának egyik jellemző megnyilvánulása az *ö-z ő nyelvjárás* irodalmi szintre emelésének kísérlete. Ez a törekvés — mint provincializmusának egyéb alkotóelemei — meddő kísérlet maradt, szinte szívet jelentett kora irodalmi nyelvében.¹¹ E nyelvjárás terjesztésében szinte teljesen következetes: az 1—2. kiadás zárt *ë* hangját a 3.-ban *ö*-vel jelölte. Ebből elég csak néhány példára hivatkozni a számtalan közül.

Az igeragozásban és igei származékokban: *lehetek* (I. 366¹, I. 403²) — *lőhetők* (I. 463³); *lehettem* (I. 178¹, I. 223²) — *lőhettem* (I. 247³); *lehetett* (I. 92¹, I. 113²) — *lőhetött* (I. 123³); *lenne* (I. 56¹, I. 75²) — *lönne* (I. 80³); *legyek* (I. 26¹, I. 39²) — *lőgyek* (I. 41³); *lett* (I. 79¹, I. 100²) — *lött* (I. 108³); *lesz* (II. 319¹, II. 355²) — *lősz* (II. 397³); *meg-ettétek*, ... *egyétek-meg* (I. 259¹, I. 332²) — *meg-öttétek*, ... *ögyétek-meg* (I. 367³); *irigykedő* (I. 9¹, I. 17²) — *irigykődő* (I. 19³); *tette* (I. 239¹, I. 310²) — *tötte* (I. 342³); *tettedet* (I. 262¹, I. 335²) — *töt-tödet* (I. 370³); *tegyék* (I. 49¹, I. 67²) — *tögyék* (I. 71³); *tesznek* (I. 49¹, I. 67²) — *tösznek* (I. 71³); *tettük* (I. 49¹, I. 67²) — *töttük* (I. 71³); *feleletemet* (I. 20¹, I. 33²) — *feleletömet* (I. 34³); *rettegni* (I. 37¹, I. 54²) — *röttögni* (I. 56³); *rettegtet* (I. 42¹, I. 60²) — *röttögtet* (I. 62³); *rettentő* (I. 39¹, I. 57²) — *röttentő* (I. 59³).

Névszókban: *szemeket* (I. 91¹, I. 113²) — *szömöket* (I. 123³); *szemeim* (II. 101¹, I. 126²) — *szömeim* (I. 138³); *szembe szállhat* (I. 74¹, I. 94²) — *szömbe szállhat* (I. 104³); *egyéb* (I. 68¹, I. 88²) — *ögyéb* (I. 94³); *egyebem* (I. 22¹, I. 33²) — *ögyebem* (I. 35³).

Csak elvétve fordul elő a 3. kiadásban zárt *ë*. Pl. az *édes* melléknév (I. 106¹, I. 132²; II. 65¹, II. 73²) — „édös” (I. 144³, II. 82³), de ugyanazon a lapon, tíz sorral lejjebb: „édes” (II. 82³).

¹⁰ Vö. Simai i. m., 25.

¹¹ Benkő i. m., 392. és Szathmári i. m., 262.

4. A helyesírásban általában a kiejtés érvényesült a szóelemzés rovására a 3. kiadásban. Ennek a törekvésnek egyik jellemző megnyilvánulása a *-ly-* kiküszöbölése. A többeli *-ly-*nál: *helyhezette* (I. 2¹, I. 1²) — *hejhezette* (I. 1³); *fortélyokban* (I. 33¹, I. 50²) — *fortéjokban* (I. 52³); *nyavalyáról* (I. 35¹, I. 50²) — *nyavajáról* (I. 54³); *foljó* (I. 40¹, I. 57²) — *fojó* (I. 59³); *folyamattyát* (I. 27¹, I. 40²) — *fojamatját* (I. 42³); *mosolygó* (I. 43¹) — *mosojgó* (I. 61², I. 63³); *mosolydott* (I. 101¹, I. 126²) — *mosojdott* (I. 132³); *bolygatta* (I. 49¹, I. 68²) — *bojgatta* (I. 72³); *homályosan* (I. 44¹, I. 61²) — *homájosan* (I. 64³).

A *-lly-*nek hol *-jj*, hol *-ly* felel meg: *némelly* (I. 40¹, I. 57²; I. 112¹, I. 138²) — *némej* (I. 59³, I. 152³); *méllyebb* (I. 42¹, I. 59²) — *méjjebb* (I. 62³); *mélyen* (I. 111¹, I. 138²) — *méjjen* (I. 151³); *illy* (I. 44¹, I. 61²) — *ily* (I. 64³); *illyetén* (I. 44¹, I. 61²) — *ijjetén* (I. 64³); *olly* (I. 68¹, I. 87²) — *oj* (I. 94³); *ollyas* (I. 24¹, I. 38²; I. 218¹, I. 286²) — *ojjas* (I. 39³, I. 312³); *személlye* (I. 112¹, I. 138²) — *szeméjje* (I. 151³); *személlyéhez* (I. 206¹, I. 272²) — *szeméjjéhez* (I. 300³); *személlyemet* (I. 217¹, I. 285²) — *szeméjemet* (I. 312³); *személlyeddel* (II. 352¹, II. 390²) — *szeméjjöddel* (II. 438³); *osztállyába* (I. 119¹, I. 146²) — *osztájába* (I. 158³); *osztállyában* (I. 126¹, I. 152²; II. 81²) — *osztájában* (I. 167³), ill. *osztájaiban* (II. 91³); *súlllyát* (I. 8¹, I. 10³) — *sújját* (I. 10²); *súlljos* (I. 13¹) — *sújos* (I. 23²) — *súlyos* (I. 23³); *tellyes* (II. 323¹, II. 358²; II. 345¹, II. 384²) — *tejjes* (II. 401³, II. 430³); *mellyet* (I. 8¹, I. 11²) — *melyet* (I. 11³).

A felszólító mód *-j* jele hasonul: *véllyelek* (I. 55¹, I. 74²) — *véjjelek* (I. 79³); *gondollyalak* (I. 55¹, I. 74²) — *gondojjalak* (I. 79³); *járullyatok* (I. 68¹, I. 88²) — *járújjatok* (I. 94³); *vigasztallyam* (I. 104¹, I. 130²) — *vigasztajjam* (I. 142³); *merűllyek* (I. 181¹, I. 225²) — *merűjjelek* (I. 249³); *talállyad* (I. 108¹, I. 134²) — *talájjad* (I. 147³); *gátollyák* (I. 49¹, 67²) — *gátójják* (I. 71³).

A *-ja*, *-je* birtokos személyrag esetében fordított az eljárása: az előző kiadásokban a teljes hasonulást választja, míg a 3.-ban az etimológia álláspontjára helyezkedik: *attyát* (I. 6¹, I. 6²) — *atyját* (I. 9³); *baráttyának* (I. 5¹, I. 7²) — *barátjának* (I. 7³); *folyamattyát* (I. 27¹, I. 40²) — *fojamatját* (I. 42³); *hivatallya* (I. 48¹, I. 66²) — *hivatalja* (I. 70³); *ebédgyére* (I. 72¹, I. 92²) — *ebédjére* (I. 100³); *fajzattyokat* (I. 89²) — *fajzatjokat* (I. 95³); *lúdggyát* (I. 132²) — *lúdját* (I. 144³); *fénnyére* (I. 105¹, I. 131²) — *fényjére* (I. 134³).

Ugyane birtokos személyrag *-j-* jelét az 1–2. kiadásban elhagyja, a 3.-ban azonban feltünteti: *testének* (I. 68¹, I. 88²) — *testjének* (I. 95³); *ártatlanságokat* (I. 89²) — *ártatlanságjokat* (I. 96³); *indúlatait* (I. 74¹, I. 94²) — *indulatjait* (I. 104³); *erkölcsait* (I. 68¹, I. 88²) — *erkölcsjeit* (I. 95³). Ámde az utóbbi két birtokrag — egyikük közvetlenül a fenti után — teljes hasonulással is szerepel: *indúlatait* (I. 19¹, I. 31²) — *indulattjait* (I. 31³); *erkölcsait* (I. 69¹, I. 89²) — *erkölcsceit* (I. 96³).

A *-t-* tövű és *-it* képzős ige felszólító módja teljesen hasonul a 3. kiadásban: *meg-jelentsem* (I. 301¹, I. 378²) — *meg-jelencsem* (I. 418³); *tanítsson* (I. 37¹, I. 54²) — *tanicscson* (I. 56³); *tanítsd-meg* (I. 68¹, I. 87²) — *tanicsd-meg* (I. 94³); *kerítsen* (I. 308¹, I. 387²) — *kericscsön* (I. 428³).

Más igetövek teljes hasonulása: *látszattatna* (I. 68¹, I. 88²) — *lúccattatna* (I. 94³); *ki-tettzett* (I. 28¹, I. 42²) — *ki-teccött* (I. 44³); *tudsz* (II. 166²) — *tucc* (II. 186³); *adnám* (II. 389¹, II. 433²) — *annám* (II. 488³); *cselekedned* (II. 323¹, II. 358²) — *cselekönnöd* (II. 401³).

Viszont arra is vannak példák, hogy az 1. vagy 2. kiadás fonetikus írásával a 3. kiadás etimologikus írása áll szemben: *ki-tettzett* (I. 10¹) — *ki-teccött* (I. 21²) — *ki-tetszett* (I. 20³); *fogatta* (I. 30¹) — *fogadta* (I. 46², I. 48³);

fel-fogatták (I. 69¹, I. 90²) — *föl-is fogadták* (I. 97³); *haraguttam* (I. 101¹) — *haragudtam* (I. 126², I. 138³).

Az *-s* kettőzése magánhangzóközi helyzetben: *írásiból* (előszó¹⁻²) — *írásiból³*; *viselésére* (I. 2¹⁻²) — *viselésére* (I. 2³); *ülésére* (I. 8¹, I. 11²) — *ülésére* (I. 11³); *látására* (I. 69¹, I. 89²) — *látására* (I. 94³).

A módhatározó ragja és a középfok jele előtt fordított az eljárása: *egyenessen* (I. 36¹, I. 53²) — *egyenesen* (I. 55³); *szorossan* (I. 33¹, I. 50²) — *szorosan* (I. 51³); *tudóssabb* (I. 39¹, I. 57²) — *tudósabb* (I. 59³).

5. Archaizmus. A honfoglalási légkör illúziójának keltéséhez Dugonics nagy gondot fordított az archaizálásra. A régies igealakok alkalmazásában azonban nem volt következetes: a múlt idő tbsz. 3. személyének ünnepélyes, korában már alig használatos alakját gyakran cserélte fel a 3. kiadásban a „modernre” mint megfordítva:

jártanak (I. 33¹, I. 50²) — *jártak* (I. 51³); *vóltanak* (I. 9¹, I. 19²) — *vóltak* (I. 20³); „Az asztalhoz *ültenek*” (I. 77¹, I. 98²) — „az asztalnál *le-telepedtek*” (I. 106³); „*állottanak* . . . , *csődültenek*” (I. 87¹, I. 107—8²) — „*állottak* . . . , *csődültek*” (I. 117³); *jádzottanak* (I. 258¹, I. 330²) — *jádzottak* (I. 364³); *el-izzo nyodtanak* (I. 259¹, I. 331²) — *el-iszonyodtak* (I. 366³); *megdöbbszentenek* (II. 131¹, II. 146²) — *meg-döbbszentek* (II. 164³); *tettszettenek* (II. 132¹, II. 146²) — *teccettek* (II. 165³); „*ordítottanak* . . . , *bernyákoltanak*” (II. 319¹, II. 354—5²) — „*ordítottak* . . . , *bernyákoltak*” (II. 396—7³); *hajladoztanak* (II. 342¹, II. 380²) — *hajladoztak* (II. 426³); *tartottanak* (I. 6¹, I. 8²) — *féltek* (I. 8³); *viszsa-keríttenek* (I. 45¹, I. 61²) — *viszsa-kerítöttek* (I. 68³).

Ellenpéldák: *örvendettek* (I. 13¹) — *örvendöttek* (I. 24²) — *örvendettenek* (I. 24³); *szállottanak* (I. 14¹) — *szállottak* (I. 25²) — *szállottanak* (I. 25³); *fel-ugrottak* (I. 78¹) — *fel-ugrottanak* (I. 98², I. 107³); *czélloztak* (I. 182²) — *czélloztanak* (I. 201³); „*fel-kelének* . . . , *le-menének*” (I. 85¹, I. 106²) — „*föl-keltek* . . . , *le-mentenek*” (I. 116³).

Hasonló ingadozás mutatkozik az *-and*, *-end* képzős jövő idő használatában: *bé-mutandok* (!) (I. 26¹) — *bé-mutatandok* (I. 39²) — *föl-adok* (I. 41³); *meg-áldandanak* (I. 109¹, I. 135²) — *meg-áldanak* (I. 148³); *el-nem-hadgya* (I. 204¹, I. 268²) — *el-nem-hagyandja* (I. 294³); *meg-áldand* (II. 246¹, II. 278²) — *mög-fog-áldani* (II. 310³); „*összsze-gyültek*: hogy . . . örökös hálákat *adandnak*” (I. 8¹, I. 12²) — „. . . *adhassanak*” (I. 13³). — Ide tartozik a jövő idejű mn. igenév szerepeltetése is: „jól előre ki-főztem, mit cselekszem” (II. 303¹, II. 336²) — „Jól előre ki-főztem a' *cselekedendőket*” (II. 377³); „a' *következő vendégségben*” (I. 79¹) — „a' *következendő vendégségben*” (I. 99²) — „a' *következendő vendégségben*” (I. 107—8³).

Ugyanílyen következetlenség nyilvánul meg a félmúlt és régmúlt, illetve a *-t* jeles múlt használatában; *élt* (I. 84¹, I. 104²) — *éle* (I. 114³); *fel-dőle* (II. 375¹, II. 414²) — *fel-dőlt* (II. 466³); *kére* (I. 77¹, I. 96²) — *kért* (I. 105³); *mula-tozott* (I. 256¹, I. 328²) — *múlatozik vala* (I. 362³); *lesköldött* (I. 19¹, *lesköldök vala* (I. 30²) — *lesköldött* (I. 31³).

A tbsz. birtokos személyrag *-a*- elemének elhagyását a 3. kiadás nyomdába adása idején elavultnak érezhette Dugonics: *gondolatidat* (I. 21¹, I. 33²) — *gondolataidat* (I. 34³); *áldomásival* (I. 100¹) — *áldomásaival* (I. 123²) — *áldomásaival* (I. 134³).

Néhány szót régiesebb alakjában tüntet fel a 3. kiadás:

idő: „*ideire nézve*” (I. 6¹, I. 8²) — „*üdeire nézve*” (I. 9³); *időkben* (I. 9¹,

I. 19²) — *üdőkben* (I. 20³); *idejeket* (I. 10¹, I. 19²) — *üdejöket* (I. 20³); *ideje* (I. 77¹, I. 98²) — *üdeje* (I. 106³).

dicső: *dicső* (I. 32¹, I. 50²) — *dücső* (I. 51³); *ditsőséges* (I. 68¹) — *dicsőséges* (I. 88²) — *dücsőséges* (I. 95³).

világ: *világ* (I. 33¹, I. 50²; II. 320¹, II. 355²) — *velág* (I. 51³, II. 398³).

ing: *inginek* (I. 94¹, I. 115²) — *üngének* (I. 126³); *ing* (II. 63¹, II. 71²) — *ümög* (II. 79³).

ismer: *ismér* (I. 101¹, I. 126²; I. 226¹, I. 256¹, I. 328²) — *ösmér* (I. 138³, I. 324³) — *ösmér* (I. 362³).

termékeny: *termékeny* (I. 8¹, I. 12²) — *terméken* (I. 14³).

6. A nyelvész Dugonics számára a nyelv nem csupán a kifejezés eszköze, hanem fejtegetéseinek tárgya is. Ezért tűzdeli tele művét — a „tudós” lapalji jegyzetekben — szófejtésekkel. Ezek közül az előző kiadásokban nem szereplő etimológiai fejtegetések közül néhányat a nyelvtudomány szentesített.

Ilyen a 48. jegyzet (I. 240—49², I. 264—72³), amelyben a *kocsi* szót a *Kocs* községnévből származtatja; egyúttal más nyelvekbe való átvételét is részletezi, és rámutat a *kocsi* és *szekér* közti különbségre. Báró Herbestein Zsigmond császári követre hivatkozik, aki szerint a lovak *Kotzi* faluban pihentek. Ugyanakkor cáfolja Bél Mátyás véleményét, aki a kérdéses szót *Köpcsen* falu nevéből eredeztette: „*Köpcsen* falut (sáros volta miatt) *Kot-see*-nek mondgyák a’ Németek (mi Magyarok így tolmácsolhatnánk-meg: Sár-tenger) . . . Itt tehát Báró Herberstein Zsigmondnak *Kotzi* faluja nem az, melyet *Köpcsennek* neveznek, hanem az, melyet Komáromtól nem meszsze, most-is *Kocsnak* neveznek, és valóban ott-is faragtatnak kocsik.”

A 70. jegyzet a *Zoltán* személynévet az uralkodó jelentésű *szultán* szóból eredezteti: „ . . . szokásba vötték azt a’ nap-keleti Magyarok, hogy az uralkodó Fejedelmeknek *Zoltán*, avvagy *Szultán* nevet adgyanak (mely szó akkori Magyarjainknál nem egyebet jelentett: hanem nagy-urat). Árpád Fejedeleme-is (mivel magát a’ nap-nyugoti Magyaroknak Fejedelmjökké tette) ha nem magára-is, de a’ Fejedelemségben következő Fiára (*Zalárdra*) adta a’ *Zoltán* nevet. Úgy reá-száradott pedig *Zalárdra* az a’ *Zoltán* szó: hogy *Zalárd* neve egészszen feledékenségbé jöhetne” (I. 381³).¹²

Csaknem helyes végkövetkeztetésre jut a *számár* szó tárgyalásában, amelynek eredetét a latin *summarius-currus*-ban jelöli meg.¹³ Igaz, fejtegetése erőszakolt: A Terh-Szekereket a régi magyarok mázsás-szekereknek nevezték: „*Currus, qui Mázsa dicitur*, avvagy még rövidebben: *Currus-mázsa*”, majd elhagyván a *mázsa* szót: „*Currus Summarius*, azaz: nagy sommát vagy terhet vivő kocsi.” A nagy terhet hátukon hordozó állatokat Matheus Parisiensis 1245-ben *Szumároknak*, Dandalus Szomároknak hívja; 1190-ben Hanzitz *Szamároknak*. „Végtére a’ nagy terh alól ki-vévén a’ többi állatokat: csupán a’ *Csacsikra* rakták a’ nagyobb nyalábú sújokat; ugyan-azért reájok száradt a’ *Szaumár*, *Szumár*, *Szomár*, *Szamár* mind a’ Magyaroknál, mind az Olaszoknál. A’-mi több, a’ Szegedi Só-háznál máiglan-is *Szamaraknak* nevezik azokat az embereket, kik hátukon az egy-mázsás kő-sót a’ Mázsalóra hordgyák” (52. jegyzet, I. 283—5³).

¹² A *Zoltán* személynév valóban az arab-perzsa *sultan* méltóságnévből ered. Vö. TESz. II. 802—3.

¹³ Vö. TESz. III. 668.

Figyelemre méltó még a *cserni-grád*-hoz fűzött magyarázat (44. jegyzet, I. 211—3², I. 233—6³), amely szerepelt ugyan már az 1. kiadásban, de az újabb kiadások részletesebben, több példával tárgyalják.

Persze, az etimológiák túlnyomó többsége nem egyéb délibábos szófejtésnél: *Föld* < *Föld* *Feöd* < *Fewd*; „Hátha ebből az utolsó *Fewd* szóból származott osztán a’ *Fewdum*, vagy-is a’ *Feudum*? a’-mint egy Francia író vélekedik” (43. jegyzet, I. 232³); király, Karélia, finek vagy finomok és a finn-magyar rokonság (55. jegyzet, I. 296—99³); Szeged nevének eredete (39. jegyzet, I. 198², I. 218—23³). A *Duna*—*Donau* folyónév eredetéhez például a következő magyarázatot fűzi (113. [115.] jegyzet, II. 359², II. 402³): „Szokásban vala a’ Scitáknál, hogy minden nagy folyó-vizet *Don*-nak mondgyanak” — így a *Tanais* vizét is. „Magyar-országban le-telepedvén, *Ister*’ vizét-is *Donának* mondták. Ezekül vehették a’ Németek a *DONAU* (2. kiad.: *DONÁN*) nevet.”

7. Az aprólékos összehasonlítás alapján megállapítható: a nyelvhelyesség megítélésében és a helyesírás szabályainak alkalmazásában Dugonics állandóan érezte a változtatás szükségességét, törekedett az általa jobbnak, helyesebbnek tartott norma érvényesítésére. Az újnak, tökéletesebbnek vélt szerkezetek, alakzatok keresése magyarázza ingadozását, következetlenségeit — így a *-tól*, *-től* és *-ból*, *ből*, illetve *-túl*, *-tül*, *búl*, *bül* ragok¹⁴ használatában és az *-ly* kiküszöbölésében.

Felvetődik a kérdés: hogyan ítéli meg ma a nyelvtudomány Dugonics nyelvszemléletét?

A nyelvszokás elvetette a birtokos személyraggal kapcsolatos — Révaitól átvett — álláspontját, a szintén Révainak tulajdonítható ikes ragok következetes érvényesítése tekintetében pedig ma is ingadozik; a feltételes mód függő kérdésben történő használata már bizonyára saját korában is latin hatást tükröző idegenszerűségnek hatott. Ma is érvényes azonban a páros testrészek melletti egyes számról alkotott véleménye. Ami az új szavak képzését illeti, ezek — az 1. kiadáshoz viszonyítva — részben az elődei által alkotott képzők felhasználására szorítkoznak, részben saját alkotásai ugyan, de gyakran nem illenek regényei szövetébe és olykor komikusan hatnak,¹⁵ máskor meg magyarázatra szorulnak (pl. *laphika*); számos szóalkotása azonban — főként a matematikai terminológiában — ma is él. Mint stilisztika és nyelvész sok negatívumot is hagyott örökölni: pórias stílusa, erőltetett népieskedése visszatetszést keltett a kor esztétái körében,¹⁶ kísérlete az ő-ző nyelvjárás irodalmi szintre emelésében meddő maradt, a provincializmusok tömeges alkalmazásával pedig — különös népszerűsége folytán — hátráltatta az irodalmi norma kialakulását, tehát hátrahúzó erőt jelentett. Szófejtései — nemcsak az itt tárgyalt, az 1. kiadásban még nem szereplő etimológiák — javarészt délibábos, szinte gyerekes szómagyarázatok, jöllehet akadnak elfogadható, sőt éles látású következtetések is (pl. a *kocsi* szó eredete, a kicsinyítés nagy szerepe a szláv nyelvekben). Ámde érdemeit nem — vagy nemcsak — a vitás nyelvhelyességi kérdésekben való tévedhetetlenségben és a szólásmondások alkalmazásában kell keresni, hanem abban a hatásban, amelyet írókra és

¹⁴ Benkő i. m. 401, 462. és Endrődi i. m. 249.

¹⁵ Zsigmond Ferenc: Dugonics stílusa. Debrecen, 1936. 17.

¹⁶ Benkő i. m. 390—2.

olvasókra tett: szókincsgazdagsága, szinonimahalmozása a magyar nyelvben rejlő ismeretlen kincsekre ébresztett rá és irántuk lelkesedést keltett. Talán nem túloznak a következő megállapítások: „Irodalmi újjászületésünk alkalomával Dugonics volt a nemzet leghatalmasabb ébresztője”,¹⁷ „a felújítás történetében voltaképp Kazinczy mellett kellene őt említeni.”¹⁸

May István

Fekete lyukak?

(Egy „szabálytalan” mondattípusról)

1. A televízióban az egyik legsikeresebb természettudományos ismeretterjesztő műsor a Kozmosz című sorozat. Ebben ismerhette meg a közönség a világűrben létező „fekete lyuk” fogalmát. A csillagászok számára ezek fényt ki már nem bocsátó kozmikus testeket jelentenek.

Az elemek periódusos rendszerének megfogalmazásakor Mengyelejev meg tudta jósolni a struktúra meghatározott pontjain új elemek létezését. A rendszerben uralkodó törvényszerűségek nyilvánvalóvá tették, hogy ott meg kell jelenniük az üres helyeket betöltő tulajdonsággal: meghatározott atomsúllyal és jelleggel bíró természetes vagy mesterséges elemeknek.

Amikor a csillagászok a Nap körül keringő bolygók pályáját számították ki, meglepő dolgot észleltek: a számítottól eltért néhány röppálya. Minden kétséget kizáróan megállapították: az eltérések oka egy még fel nem fedezett, de létező kilencik bolygó. Így találtak rá a még nem észlelt Plútó bolygóra.

2. Ebben a dolgozatban olyan nyelvi alakulatokról lesz szó, amelyekben hiányzik a konstrukciónak valamely eleme. Ezt a hiányzó részt azonban lexikai és grammatikai tényezők feltételezik, létét a környezete meghatározza, explikálását feleslegessé is teheti.

2.1. Ismert slágerszövegben található a következő részlet:

- (a) (No, csak ne sírj, ez nem méltó búcsúzás,
Légy okosabb!
Mi nem sírunk,) *ezt nem szabad!*

Valamelyikünkkel megalázó, méltatlan dolog történik vagy történnék. A sértett indulatosan tiltakozik, kikéri magának:

- (b) *Velem ezt aztán nem lehet!* (Köznyelv)

Valaki nyilvános helyen, vendégségben megsérti az illem valamelyik szabályát. A kísértője megfeddi, megrovóan rászól:

- (c) *Ezt itt nem illik!* (Köznyelv)

Valaki elhatározza: társa már annyi borsot tört az orra alá, hogy nem tűri tovább, megmondja neki a véleményét. Amikor találkozik vele, ki is talál; indulatában súlyosan megsérti. A partner sápadtan csak annyit szól:

¹⁷ Endrődi i. m. 253.

¹⁸ Idézi Szerb Antaltól Zsigmond, i. m., 27.

- (d) *Ezt nem kellett volna!* (Köznyelv)

Gyerekek beszélgetnek. Az egyik szeret futballozni, mesél a legutóbbi meccsükről. Gólt is rúgott, s éppen másikat is lőtt volna. Erről így szól:

- (e) (Berúgtam az elsőt, de) *a másodikat nem sikerült*,
(mert megpattant a labda egy göröngyön). (Köznyelv)

2.2. Ha megvizsgáljuk a legutóbbi (e) példát, nyilvánvalóan azt a kiegészítést értjük bele: a másodikat nem sikerült *berúgnom*. A főnévi igenévre azért van szükség, mert az eredeti, ki nem egészített egység konstrukciója

$$T \setminus \bar{A}$$

formájú volna. Csakhogy ez grammatikai képtelenség! A *sikerül* ige ugyanis intranszítív, annyira, hogy a mondategységben nem áll mellette tárgy. Márpedig az *a másodikat* csak tárgy lehet. Az össze nem egyeztethető jelenségeket mégis egyetlen konstrukcióba fogjuk össze.

A megoldás úgy lehetséges, ha föltesszük: ebbe a tagmondatba is beleértjük a másodszor már ki sem tett főnévi igenévet. Így a tárgy az alanyként álló infinitivushoz tartozik, de az csak implicite van jelen: „a másodikat nem sikerült [berúgnom v. berúgni]”. A konstrukció pedig:

$$\begin{array}{c} \bar{A}/[A] \\ | \\ t \end{array}$$

2.3. Nézzük ezután, lehet-e alkalmazni a példasorunkra az iménti hipotézist. Eszerint ugyanis a többi intranszítív állítmány mellett is szükség van egy implicite jelen lévő, alanyként álló főnévi igenévre. A mondategységben lévő tárgy természetesen a verbum infinitum tárgya lesz:

- (a) *ezt nem szabad* → *ezt nem szabad (tennünk)*. Konstrukciója:

$$\begin{array}{c} \bar{A}/[A] \\ | \\ t \end{array}$$

- (b) *velem ezt aztán nem lehet* → *velem ezt aztán nem lehet (csinálni)*. Konstrukciója:

$$\begin{array}{c} \bar{A}/[A] \\ \swarrow \searrow \\ h_t \quad t \end{array}$$

(Az *aztán* elemet nyomatékosító szerepe miatt nem foglaltam bele a képletbe; s a *velem* is a főnévi igenév bővítője, nem az állítmányé.)

- (c) *ezt itt nem illik* → *ezt itt nem illik (csinálni)*. Konstrukciója:

$$\begin{array}{c} \bar{A}/[A] \\ \swarrow \searrow \\ t \quad h_h \end{array}$$

(Az *itt* határozó is a főnévi igenév bővítője, nem közvetlenül az állítmányé.)

(d) *ezt nem kellett volna* → *ezt nem kellett volna (mondanod)*. Konstrukciója:

$$\begin{array}{c} \Delta/[A] \\ | \\ t \end{array}$$

2.4. Feltehető, hogy más megoldással is operálhatnánk. Azzal, amelyet a szintagmák bizonyos csoportjaira Jakab István fogalmazott meg (A jelzős szerkezetek redukciójának néhány kérdése. Nyr. 1977.): 9–19. De lehetséges-e infinitivust bővítő determináns számára is, hogy a szerkezettag önmagában állva, egyedül, alaptagja értékében képviselje az egész szó szerkezetet?

Jelzős szerk. → redukció ^t

a piros alma → *a piros*

*Infinitivust bővítő szerkezet → redukció

ezt tennünk → *ezt*

ezt csinálni → *ezt*

ezt csinálni → *ezt*

ezt mondanod → *ezt*

a másodikat berúgnom → *a másodikat*

Hogyan is mehetett végbe a jelzős szerkezet redukciója? A jelzőként álló melléknév alkalmilag főnévvé vált, s főnév értékében állt a mondatban. (Így állhat tárgyként legutolsó példánk *másodikat* szóalakja is.) — De állhat-e tárgyragos nomen (példáinkban főnévi névmás és alkalmilag főnevesült sor-számnév) infinitivus értékében? Lehetetlen, hiszen a magyar alany $\emptyset$ ragos! (Itt természetesen nem számítjuk a mrtanyelvi használatot: „A másodikat a tárgy.” Az elemzésben az állítmány: *a tárgy*, az alany: *a másodikat*. Értsd: *a másodikat* szó!)

3. Az eddigiekből látszik: a tárgyat nem tűrő állítmány mellé csak akkor kerülhet nem határozó értékű tárgy, ha közöttük közvetít egy tranzitív jelentésű infinitivus. (S ugyanez áll az igehez jelentésében nem illő — példáinkban a *velem* és az *itt* — határozókra is.) Ez a főnévi igenév előfordulhat a szöveggörnyezetben, de explikálása nem mindig szükséges. A típushelyzetekben ugyanis ez annyira általános jelentésű (tenni, csinálni), hogy még a megelőző vagy követő szövegrészek sem tartalmazzák.

Nagy L. János

A századforduló novellisztikájának sajátos mestere:

Csáth Géza

A föllendülő századforduló-kutatások irányították rá a figyelmet olyan alkotókra is, akiket az úgynevezett méltatlanul elfeledett írók között tartunk számon. Egyik közülük Csáth Géza. Születésének századik évfordulója is alkalmat kínál arra, hogy művészetéről elemző módon emlékezzünk meg.

I. Indokolttá vált az eddigi megállapításokat összegző körkép vagy stílszerűen „körkép” megrajzolása. Csáth Géza korai novellisztikájának stílus-sajátosságait tágabb összefüggésben vázolom azt keresve, van-e valamiféle egységes stílussajátság benne, s ha igen, ez valóban megegyezik-e az irodalmárok megállapításaival.

Az első nagyobb lélegzetű összefoglaló munka Bóka László tollából jelent meg, 17 évvel az író halála után (1937.). Csáthot egyértelműen a naturalista novella ad absurdum vitt képviselőjének tartja. A csáthi novellában megjelenő tárgyilagosságot, objektivitást a pozitivizmus egyenesági leszármazottjának tekinti, amely a csáthi novellában úgy jelentkezik, hogy az író „a lét anyagszerű, naturális megnyilvánulásait veszi számba, műveit egy hiány, a szellemi élet magasabbrendű tényeinek mellőzése teszi *naturalistává*” (Bóka: Csáth Géza novellái. 1937. 53; a kiemelés tőlem K. É.; a továbbiakban is ritkítva). Ugyanerről az anyagszerűségről többen is szót ejtenek, de más-más értelmezéssel. A kortársak közül Ignótus, Karinthy és Kosztolányi is észrevette ezt a valóban jellegzetes csáthi vonást.

Hegedüs Gyula szerint „Csáth Géza *valamennyi novellája megtörtént*. Nem feltételes módban — hanem *valójában*” (Nyugat, 1909. 227).

Karinthy Frigyes szerint Csáth „jól érzi, hogy a hatás legfőbb eszköze az a kegyetlenségig fokozott, *gyilkos álobjectivitás*, amely érzéketlenül bontja fel és mutatja be az élet legérzékenyebb szerveit” (Nyugat, 1911. 107).

Illés Endre is ezt hangsúlyozta 1936-i írásában: „Nem ismert semmilyen anyagon túli fogalmat. Őt érzékszervével körülhatárolt egy világot, ... Az *anyagra esküdött és az anyag foglya maradt haláláig*” (Apolló, 1936. 260).

Németh László a Tanúban formai oldalról közelít: „Csáth Géza *abszolút muzsikusa* volt az írásnak, ... a kor kedvéért vállalt piros, lila és türkiz izgalmak között” (Tanú, 1933. 356).

A korabeli és a Csáth halála utáni vélemények is erős megosztottságot mutatnak, mert nemcsak az objektivitást, hanem a líraiságot is jellemzőnek vélik Csáth művészetében. „Egy költő csudálatosan *tiszta lírája* csen-

dül fel s a megpendített finom hangok halkán továbbrezegnek a mi lelkünkben” (Hegedüs Gyula, i. h. 228).

Kosztolányi is a zenét, a líraiságot ünnepli: „Mese és költészet... Csáth Géza is körülbelül zenét ír (a fiatalságról) vidám, könnyű, andalgó elégiát” (A Hét, 1908. május 17. 327).

A magyar irodalom története V. kötetében Csáth Géza az „Objektív ábrázolási törekvések” összefoglaló címszó alatt szerepel Török Gyula és Laczkó Géza társaságában (447). Az objektív minősítés itt azonban nem a naturalizmus, hanem a realizmus felé mutat; Csáth Géza „a modern lélektan vívmányaitól inspirált realizmus úttörője...”, csak indulása érintkezik a stílrómantikus-szeccessziós áramlattal” (i. m. 454).

Antal Gábor is úgy véli, hogy „Csáth novellái nem morbidabbak, mint más háború előtti novellák, például Kosztolányi Az aranyársarkányánál, amelyet reálisnak tartanak” (Kortárs, 1964. 2009).

Szinte ugyanebben az időben Diószegi András — Gerelyes Endrével vitatkozva — más nézőpontból veszi védelmébe Csáthot (Kritika, 1965. 38): „Csáth nem naturalista. A szó szoros értelmében szeccessziós író volt, nem betegsége, hanem világnézete tette azzá.” A szeccesszió szót itt Ady értelmezésében alkalmazza Csáthra: „Az én szeccesszióm a haladás harca a vaskalap ellen.”

Bori Imre is a naturalizmus ellen és a szeccesszió mellett érvel, de beszél az anekdotából kiinduló, freudizmusig jutó szimbolizmusról is (Csáth Géza. Tanulmányok. Újvidék 1970. 12).

Galsai Pongrác Csáth drámaival kapcsolatban emleget szeccessziót, novelláival kapcsolatban elveti a naturalizmust, hangsúlyozza viszont az író líraiságát, romantikus hajlamát és az ezzel ellentétes tárgyilagos stílusát. Karinthyt idézi, leginkább az ő véleményével ért egyet: „Ábrázolásmódjának álobjektivitása sokszor a kegyetlenségig éleződik... Látszatra egy árverési becsüs érzéketlenségével, fa-arcával jár a világban, s koppint rá a lélek legsebezhetőbb pontjaira, amelyeket mások óvatosan, reszkáló kézzel mernek csak megérinteni” (Egy elfelejtett író. Tiszatáj, 1955. IX. 5–6. 37).

Dér Zoltán a naturalizmus felé mutató írónak tartja Csáthot, de hozzáteszi, hogy az emberi lélek, az emberi lényeg legrejtettebb titkait igyekszik feltárni; E. T. A. Hoffmann, E. A. Poe és Kosztolányi eredetiségével vetekedik Csáth művészete. A világirodalmi nagyságok közül rokonságot mutat Fr. Kafka és Maupassant világával is (Az árny zarándoka. Újvidék, 1969. 6–7). A magyar próza kimunkálásáért sokat tettek a impresszionista-szimbolista novellái is (vö. Az ismeretlen házban II. Újvidék, 1977. 638).

A lélektani realizmus képviselőjének tartja Csáth Gézát Petró Valéria is (Lélektaniség a századelő novellisztikájában. Szakdolgozat. Debrecen, 1982.). Csáth elődeit és kortársait a léleklátás szemszögéből elemzi, s kétféle novellatípust különít el: a balladisztikus és a látomásos novellát. Csáth az expresszív és lírai látomásosság típusát egyaránt képviseli novelláival.

A novellák realizisztikus vonásaira hívta fel a figyelmet Katona Béla is. Csáth elsősorban a novella pszichologizáló válfajában alkotott eredetit, „melyben valóság és álom, látomás és tárgyszerűség, nyomasztó titokzatosság és a hétköznapi apró tényei olyan félelmetes tökéletességgel ötvöződnek össze, hogy az szinte egyedüláll irodalmunkban” (ItK. 1965. 531).

Az irodalomtörténészek, kritikusok véleménye pontosan tükrözi azt a sokszínűséget, amely a századforduló egész novellisztikájában és stílusában benne rejtett, és fő jellemzője volt Csáth Géza művészetének is. A véleményekből kitűnik, hogy a két központi fogalom Csáthtal kapcsolatban az objektivitás (elsősorban a realitásigény értelemben) s az ezzel összefüggő lélektani ábrázolás. Ennek formai-stiláris megoldása lehet naturalisztikus, impresszionista, szimbolista, szecessziós, de valamiféle homogén stílusról nem beszélhetünk. Nem jelenthetjük ki Bóka Lászlóval, hogy Csáth naturalista volt, sem azt, hogy a szecesszió lenne az uralkodó stílusjegy novelláiban (vö.: Kovács Erika: A szecesszió és Csáth. Tanári tok. dolgozat 1986. Debrecen. Téma-vezető: Kovács Éva.) Fellelhető azonban a századforduló forrongó időszakának összes stílusjegye Csáth novelláiban. Kezdetben az impresszionista vonások és szemlélet erősebb, de ezzel párhuzamosan jelentkezik a szecesszió lázadása a formai megoldásokban is (A varázsló kertje és a Délutáni álom című kötetekben). Ugyanitt megtalálhatók a hagyományos eszközökkel megírt novellák is (A tor, Az albróék stb.). Semmiképpen nem adhatunk helyt az Illés Endre, sőt korábban Kosztolányi által is sugallt felosztásnak: a morfium előtti és a morfium utáni novellák időszakának. „A legrosszabb módszer egyike — írja Diószegi András — a művészi alkotást a pszichikum — lehetőleg a beteg pszichikum — kivételéseként magyarázni” (i. m. 35).

Csáth korai és különös halála összefügg a korral, melyben élnie adatott. Sorsa nem egyedülálló a kortárs művészek között. Küzdelme nemcsak alkati-akaratú gyengesége miatt végződött bukással.

II. Csáth Géza jellegzetesen „századfordulós” novellái közül a sajátos stíluskeveredést mutató Fekete csönd című írást választottam ki elemzésre. Módszerem az, hogy egy látszólag rejtett, de a szövegben többszöri olvasással nagyon is erőteljesen feltáruló stilisztikai szövegszervező erőt mutatok be a hangzási szinttől az extralingvisztikus szintig. A novellában ugyanis a leg-erőteljesebb szövegszervező erő az a hagyományos eszköz, amelyet a stilisztika is számon tart az alakzatok között: az *i s m é t l é s*. Szerepe megmutatkozik a hangzás, a szóhasználat, a mondat szerkesztés, sőt a kompozíció szintjén is.

Csáth korai novellájában, a Fekete csöndben a kisöccsére féltékeny testvér pszichikumának eltorzulását, a betegség következtében elkövetett gyilkosság leírását és a tett utáni szörnyű kijózanodás pillanatait foglalja keretbe az író úgy, mintha egy orvosi eset diagnózisát tárná föl előttünk. A pusztán történet jelentése azonban Csáth művészetében túlmutat önmagán.

Csáth korai novelláiban — így a Fekete csöndben is — a *h a n g z á s i s z i n t* eszköztárának csaknem minden kellékét hasznosította. Kedvelte a hangokból áradó zeneiség megszólalását még akkor is, ha ez a hangzás nem egyértelműen kellemes, eufonikus, hanem éppen ellenkezőleg, disszonáns. A Fekete csöndben ezt az impressziókból kinövő és a szimbolizmusig növesztett disszonáns hangütést érezzük olyan hátborzongatónak.

A monoton *feketé*-re már a címben rácsap a labialitásával valamiféle bezártságot, lezárttságot sugalló *csönd* változat a *csend* helyett.

A hangok ismétlődése eredményezhet belső ritmust, belső rímet, néha alliterációt. A víziószerű novellában a szörnyeteggé növesztett kisfiú, Richard jellemzését teszik teljesebbé ilyen eszközök. „*Tegnap este még egészen kicsiny, kedves, pütyögő gyermekecske volt. és reggelre nagy kamasz lett.*” A kopogó zárhangokat az *ny, ty, cs*-k enyhítik ugyan, ám azok mégis valami kegyetlen-

séget sugallnak. — „A hajuknál fogva végigvonszolja kis hűgaimat az udvaron. Nem is haboztam hát egy pillanatig sem. Teljes erővel nekifeküdtem a huroknak.” A hörgést, lihegést érzékeltető *h* gyakori szerepeltetése mintegy lélektanilag is előkészíti a *hurok* általi gyilkosságot. — „Véresre verte valamennyit. Azok aztán megkötözték, és vaspálcákkal ütötték...” Az alliteráló magán- és mássalhangzók a kellemetlen hatást egyre fokozzák. Ezt a hatást erősíti a *v, ü, ö* gyakori szerepeltetése (artikulációjuk is közelálló).

A szókészlet szintjén elsőrendű fontosságot kapnak a kohéziós erő tekintetében bizonyos kulcsszavak, illetve ezek ismétlődése, a korra nagyon is jellemző, már-már szimbolikus jelentésű alkalmi szókapcsolat: *fekete csönd*. Ez a nagy expresszív erejű kapcsolás még nyolcszor fordul elő a novellában. A *fekete csönddel* mintegy párhuzamosan ismétlődik a *szőke, piros képű (kisfiú, öcsém, fiúcska)* jelzős szintagma. A képzelet és a valóság ellentéte így még jobban fölerősödik.

Szöveg-egység	<i>Fekete csönd</i>	<i>Szőke, piros képű kisfiú</i>	Egyéb asszociatív erejű szó
Cím	1	—	—
1. egység	2	1	—
4. egység	1	1	1 <i>tűz</i>
6. egység	—	—	5 <i>tűz, gyönyörű szőke lány,</i> 4 <i>kopasz, 3 bolond, 1</i> <i>bolondokháza, 1 tébolyda</i>
7. egység	2	—	
8. egység	1	—	
9. egység	1	1	
Összesen:	negatív: 8 szó pozitív: 3 szó		15 szó 1 szó

A kezdetben pozitív hangulatot, asszociációt keltő *piros* szó a 4. szövegrészben negatívra vált a *tűz*, az *égetés* kapcsán: „Richard... lassú *tűzön megpirította* a fehér cicát, az Anikóét. A kis állat irtózatosan vonaglott, amíg gyenge, rózsaszínű bőre barnára pörkölődött.”

A *tűz* és a *téboly* összekapcsolása már az ókorból ismert. Csáth is alkalmazza ezt a motívumot. A *piros* szín ismét a *tűz* által tér vissza egyre negatívabb hangulattal:

„— *Fölgyújtottam az ispán házát, mert a lánya bent alszik a szobában, hófehér ágyban. A melle lassan emelkedik fel-le. Azután belekap az ágyába a tűz. Az én tüzem. Tüzes ágyban ébred föl. És kopasz lesz a feje is, mert a haja elég. Kopasz! Hallod, kopasz? Az ispán gyönyörű szőke lánya kopasz lesz.*”

Elvitték Richardot az orvoshoz. Azt mondta, hogy Richard *bolond*. Miért lenne *bolond*? Miért éppen *bolond*?

Elvittük a *bolondokházába*... hazautaztunk a *tébolydából*.”

A víziószerű részben minden szó alapjelentésén és szokványos hangulatán túli jelentéssel telítődik. A *gyönyörű szőke lány* és a vele kapcsolatos bántó *kopasság* ismétlése a beteg pszichikum tettének rejtett motívumaira utal.

A szépség, a finomság az emberek egy részében vak indulatokat szabadít fel (A kis Emma című novellában is). A szereplők a számukra elérhetetlen, de nagyon vágyott személyt, dolgot megszerezni nem tudják, ezért elpusztítják. Csáth novelláiban állandóan visszatérő gondolat ez.

Ugyancsak szokásos a korban a szemek és ezzel kapcsolatban a látás, látvány fontosságára utalni. Csáth novelláiban is kiemelt szerepet kap a szem. A kisfiú állandó jelzősorához hozzátartozik szemeinek leírása is. A novellában háromszor jön elő, az első egységben: „kisfiú . . . , akinek *sötét szemei* mindig a messzeségbe néztek”; az utolsó előtti jelenetben, a tetőponton így: „*És sötét szemei a végtelenbe néztek.*” A lezárásban pedig már nem a határozó változik, hanem a hozzákapcsolódó ige, fölerősítve a megváltoztathatatlant: „*sötét szemei a végtelenbe merednek.*”

Adyt, sőt Kaffka Margitot is szokták a szemével figyelő, mindent befogadni akaró tekintetével jellemezni.

A mondat szerkesztés szintjén az ismétlődést elsősorban a viszonylag hosszú, állandó jelzős szintagmák biztosítják. A jelzők halmozottan, tömbökben fordulnak elő.

A bevezetésben: „Leírom ide, doktor úr, hogy miről van szó. Az öcsémről, a *szőke, piros képű kisfiúról*, akinek *sötét szemei* mindig a messzeségbe néztek. És még egy dologról. A *fekete csöndről.*”

A novella közepén: „Körülállottuk és sirattuk Richardot, [itt meg is nevezi!] a *szőke, piros képű fiucskát*. És szorongva vártuk valamennyien a *fekete csöndet.*”

A tetőponton: „Egyszer csak hallottam, amint a *fekete csönd* elkezd kacagni . . . Az ágyban egy kis gyöngye gyermek feküdt.

Szederjes kék arccal.

Az én kis bolondom volt, a *szőke, piros képű, petyegő* Richard öcsém. És *sötét szemei a végtelenbe néztek.*”

A befejezésben: „Nem akarom látni a kis Richard *sötét szemeit.*”

A tetőponton (a gyilkosság elkövetésekor) az összes eddig elszórtan jelenlévő szerkezeti egység szintetizálódik, egyetlen egészbe tömörül. A stílári és a hangulati csúcspont egybeesése adja a novella drámai erejét, borzongató tragikumának hitelességét. A Fekete csöndben végigvonuló ismétlésrend szer következetes, tudatos építkezés eredménye. Az impresszionista kompozíció jellemzője viszont a tudatos szerkesztetlenség, vagyis a látszólagos szerkesztetlenség, összefüggésnélküliség: az elhallgatásokból, hiányos szerkezetű mondatok sokaságából áll össze a szöveg. A szabálytalan, „helytelen” mondat szerkezetek itt is nélkülözhetetlenek, ezek adják meg a csáthi novella végső egyensúlyát disszonanciájukkal; a tudatban elhelyezkedő események sorrendje fontosabb, mint a valóság.

A novellában hangsúlyos szerep jut a keretnek is. Kettős feladatot lát el egyszerre. Egyrészt biztosítja a kompozíció egységét; másrészt eltávolít, kijózanít: jelzi, hogy itt egy orvosi eset leírásáról van szó. „Leírom ide, doktor úr, hogy miről van szó”, illetve: „Egyáltalán, doktor úr, nem tudok rendesen aludni.”

Az író bekezdésekkel, nyomdai tagolással, vagyis extralingvisztikus szinten is jelzi, hogy a szövegrészek összetartoznak ugyan, de sem logikájuk, sem időrendjük nem fontos. Az egymás mellé rendelt képek asszociatív erejüknel fogva felidéznek egymást, és biztosítják a szöveg képi kohézióját (a tűz többszöri leírása, a vér megjelenése).

Az itt bemutatott következetesen végigvitt ismétlés mellett természetesen számos más stíluseszköz is új tartalmat fejez ki a csáthi novellában: a Fekete csönd „impresszionistául” is beszél. De amit elmond, az túlnő az impresszionizmuson. Különbséget érzek tehát egy úgynevezett autochton, elsődleges és a stilizált impresszionizmus között, amelyet igen nehéz elválasztani a szecessziótól (vö. Szabó Zoltán: Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában. In: Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Bukarest, 1976. 49–88). Ez a stilizált impresszionizmus (nevezhetjük esetleg posztimpresszionizmusnak) inkább jellemző Csáthra. Ez a fajta impresszionizmus erősen kötődik ugyanis a realizmusigényhez, ennyiben idevonhatjuk tág értelemben a naturalizmust is (vö. Bóka értékelését Csáthról), de elveti a pozitivisták részletezést, s az egység, az egész világ megértése végett a „belső végtelen felé” fordul, a lélek titkai felé (vö. Király István: Ady Endre. 1970. 1: 325).

Csáth Géza korai novellája, a Fekete csönd már felvillantja mindazon jegyeket, amelyek a későbbi novellisztikájának pozitívumai közé sorolhatók. A századforduló sokszínűsége, ellentmondásossága a stílusnak is alapvető sajátosságává vált a csáthi novellában.

III. Zenei fogantatású Csáth-novellák. Csáth Géza személyes művészi indíttatása szorosan összekapcsolódott a magyar kultúra megújulásával. Az 1905–06-os évad fordulópontot jelentett a művészeti életben, és Csáth Gézának is a legsúlyosabb, irányt szabó évadja. 1906 és 1912 között majd minden hangversenyen ott volt mint a Budapesti Napló, a Polgár, majd a Világ zenei rovatának munkatársa. 1908 és 1914 között a fiatal zenekritikus huszonhét zenei cikket írt a Nyugatba is. Azt az új művészi fordulatot, amelyet az irodalomban Ady indított el (vö. Éjszakai esztétizálás; szerk. Demény János, 1971.). Csáth Géza a zenében is megvalósulni látta Bartók és Kodály korai munkásságában. Nem véletlen tehát, hogy a zenét maga is értő és művelő, zeneszerzéssel is próbálkozó fiatal művész novelláiban is erőteljesen érezhető a zenei fogantatás. A kor új zenéje a Debussy, D’Indy, Puccini, Mahler, Kodály és Bartók nevével fémjelzett utat jelentette. Kodály Nyári este című szimfonikus költeményéről 1911-ben így írt Csáth Géza: „Akkor (1906-ban) nem volt sikere. Azóta a közönség megérett erre a finom, mély impresszionista zenére” (kiemelés tőlem, K. É.). Csáth maga is átlényegült ettől az újfajta látásmódot, kifejezőmódot jelentő művészeti irányzattól, az impresszionizmustól. A festői látásmód, a zenéhez való vonzódás korai novellái egy részének jellemző jegye.

E szempont alapján impresszionista vonásokat tartalmazó vagy kifejezetten impresszionistának minősített Csáth-novellákat választottam ki elemzésre. A novellák írásuk, megjelenésük dátumát tekintve a szorosan vett századforduló és az ún. impresszionizmus időszakába egyaránt besorolhatók. A varázsló kertje (1908.) és a Délutáni álom (1911.) című kötetek egyes novellái idetartoznak, de nem szerencsés az ebben az időszakban írt valamennyi Csáth-novellát impresszionistának minősíteni (vö. Nagy Ferenc: MNy. 79: 30–41). Az egyértelműen zenei fogantatású, impresszionista sajátosságokat mutató korai Csáth Géza-novellák ösztönöztek stilisztikai vizsgálatra. Az elemzett novellák: Tavaszok (1906), Tavaszí ouverture (1907), Nyári bál (1907), illetőleg korábbi közleményemben: Fekete csönd (1905).

Csáth Géza vizsgált novelláiban a stilisztikai értékkel bíró hangtani jelenségek, mind a hangszimbolika keretébe vonhatók, s ezek kiemelkedően fontos szerepet töltenek be nyelvi impresszionizmusában is. Itt ugyanis fokozottabban érvényesült a Fónagy Iván által megfogalmazott tétel: „A hang és a hanghoz fűződő képzet között minden esetben természetes kapcsolat van . . . Legegyszerűbb a kapcsolat a szó szoros értelmében vett hangfestés esetében. Ilyenkor a sorokból kiemelkedő beszédhang akusztikai szerkezetének hasonlósága folytán stilizáltan ábrázol valamilyen hangjelenséget, az *m* és *n*, a nazális magánhangzó (vagy az *i*) a hegedűszót, a zöngétlen zárhang (*k*, *t*, *p*) a lódobogást vagy a becsapódó golyók zaját. — A hangképzés bizonyos kinesztétikai élménnyel jár . . . , mely többnyire nem tudatosul . . . Két kinesztétikai élmény találkozik itt. A szájüregben, a beszédtevékenység folyamán kelthető tapintási élmény vagy izomérzet és a szájüregen kívül tapasztalt kinesztétikai élmény közt érzünk megfelelést. — Az esetek többségében azonban a hang vagy a hang képzésével járó élmény másodrendű, de valamilyen szempontból analóg jelenségnek felel meg. Az *i* vagy *ü* éles tárgyakat ábrázolhat. Az éles tárgyak vágnak, fájdalmat okoznak, s szinte fájdalmat okoz már a hallószervben a nagy frekvenciájú hang is” (A költői nyelv hangtanából 89–90).

A hangszimbolika körébe vonható stilisztikai jellemzők mellett a kifejező hangváltozások némely fajtájával is találkozunk Csáth Géza novelláiban (vö. Fábrián—Szathmári—Terestyéni: MStilV. 20–3). Az író a hangzásból adódó stilisztikai eszköztár csaknem minden kellékét felhasználja a három vizsgált novellában is (a továbbiakban T, TO, NyB).

A hangszimbolika körében következetes és gyakori a zeneiséget kiváltó hanghatások ismétlése.

a) Hangutánzás, hangfestés: „— mintha 10–15 zenekar kezdene zenélni körös-körül . . . ; „*fölzendülnek* bennem az elmúlt tavaszok emlékei”; „*így zenéltek* bennem egyszerre az elmúlt tavaszok” (T). A T első hat bekezdésében a *zene* szó és különböző származékai 11-szer fordulnak elő: a *tavasz* és a *zene* megfeleltetése folyamatos, nem egyetlen hasonlatban sűrítetten van jelen: *zenekar* (2), *zenélni*, *fölzendülnek*, *zene* (3), *zenei*, *zenéltek*, *zenedarab*, *zengő*. Ez a *zene*: „Nem harsány, de mégis teljes regiszterben *zengő*” — állapítja meg az író.

A novella alaphangütése a lágyság, a merengő emlékezés, a múltidézés, egy életút leírása — zenei megfeleltetésekkel. A szókezdő *z* és a szavak hangtestében szereplő nazális *n* és a nazalizálódott magánhangzó melankólikus hangulatot idéz föl.

A NyB-ban: „a *cimbalom bugyborékoló pattogó* hangjai *f á j d a l m a t* okoznak és kint árasztanak mindenüvé.”

b) A szó hangoztatásából keletkező kellemes és/vagy kellemetlen hanghatásból származó stilisztikumok: A címek — *Tavaszok*, *Tavaszi ouverture*, *Nyári bál* — egyértelműen eufonikus hatásúak jelentésüknél fogva, a megújulás, az újjászületés hagyományos szimbólumai és lehetőségei, bár pusztán hangsoruk ellentétes hangulatot kelt. A kakofóniára a T-ben nincs példa, s itt éppen ez a jellemző. A NyB-ban azonban több is van: „*széttört halott szívek*”; „*surranak át a termen*” (a zöngétlen és nazális mássalhangzók és az *r* gyakorisága folytán); „*egyformaarcu fiúnak*” (monoton hangzást vált ki a sok mély magánhangzó egymásutánisága).

c) A belső ritmus eszközei: Alliteráció: magánhangzóval ritka: „*úton újra*” (T); mássalhangzós kezdettel feltűnően gyakori: „*f é n y t e l e n f á t y o l o s s z í -*

nek”; „*tökéletes, teljes és szakadatlan zene*”; „*halkan* megszólal a *harmadik hang*”; „*A hegedűk hatfelé osztva szólnak*”; „*Mily kár, hogy mindennek meg kell változnia*” (T).

Hangismétlődések a szövegben, a szavak hangtestében: „*Az Üllői úton újra rügyeznek a fák. És rügyeznek, zöldellnek már mindenütt, ahol csak valaha ilyenkor álltam alattok . . kerestem a levegőben . . drágalátos illatukat*” (T).

Az *l* sűrű szerepeltetése a novellák elején a lágy, lírai hangulatot érzékelteti. Ugyanezzel az eszközzel él Csáth a NyB első „tétéleiben” is: „*Három pincér siet előre föl a lépcsőkön nagy tálakkal előrehajolva. És körös-körül az asztaloknál már vacsoráznak*”; „*Beszédet alig hallani és a lányok tiszta, hideg csillogású szemein gyertyalángocskák aprón türozódnak*”; „*valami fátyolos, vörös csillogás az egész, amely a mélyből jő*”.

Ebbe a lírai alaptónusba belejátszik mégis valami lebegő sejtetés — a halál lehelete. Az *l* hatása képzésmódjából következően is kettős: egyrészt „*folyékony*”, könnyen képezhető, erősen zenei hatású, zöngés mássalhangzó, másrészt bizonyos alattomos siklást, belopózást is felidéz (könnyen épül be bármilyen hangsorba).

A zárhangok sűrűbb előfordulása ezzel szemben a konkrétabb idő és hely rögzítését szolgálja: „*És most mintha 10–15 zenekar kezdene zenélni körös-körül egyszerre különböző távolságokban*” (T).

Palatális-veláris magánhangzó megfeleltetések a szavak és mondatok szintjén: a T. — leginkább impresszionista — novella kezdő soraiban az alliteráló, illetve ismétlődő magánhangzók középső és felső nyelvvállásúak, és váltakoznak a nyelv vízszintes mozgása szerint is. A mozgást, a megújulást, a sokszínűséget a változatos magánhangzók biztosítják, melyek Csáth szavaival: „*egy csodás zenei kaleidoszkópba olvadnak össze. Különös, bolondítóan tökéletes, teljes és szakadatlan zene ez. Mint maga az élet.*” — „*Az Üllői úton újra rügyeznek a fák*” (T).

A három elemzett novella közül a T című írásban a Csáthhoz legközelebb álló akusztikai hatások fölerősödése a legjellemzőbb. A T a felnőtté válás folyamatából megőrzött impressziókat szeretné a zenei hangzatokkal megfeleltetni és rögzíteni, elraktározni az érzékekben és az idegekben is. A NyB-ban a „zene” csak állandó kíséret, kezdetben halk háttér („*mintha a zenekarban csak a háromszöget ütögetnék csendesén*”). Ez a zene (lehet csörgés, zaj, hangszeres zene stb.). Mindenkor megfelel a szövegrészlet hangulati-gondolati összetevőinek.

A TO pedig egy ember kísérlete az újjáéledésre a hosszú tél után — hangszerekkel, hangszeres zenével megfeleltetve. Mindhárom novella túlnő azonban a pusztá impressziók leírásán, a szavak és a történetek szimbolikus jelentést nyernek.

Hasonlít ez a leírási, eljárási mód Rimbaud „A magánhangzók szonettje” című verséhez: a hangoknak ott a színek feleltek meg, itt a zenei hangzás. „*A c-mollt hallom újra és újra. Nálam ez a tavasz hangneme*” (T). „*A vonósok: A tél*” (To).

Ezeknek a Csáth-novelláknak a megfejtéséhez még közelebb juthatunk, ha hangszeren is megszólaltatjuk őket. Csáth ugyanis a novellákban végig pontos megfeleltetéseket írt le. Mivel zeneértő ember volt, ezek a megfeleltetések nyilván nem a véletlenül, hanem a tudatos szerkesztésen alapultak. Természetesen ez a kompozíció az írói szubjektumhoz erősen kötött.

A T-ban például a c-moll akkord mint harmonikus alapgondolat jelenik meg. A c hang a boldog gyermekkort idézi: „A gyerek, akinek még nincs sorsa, mert még nem történt vele semmi”; „Telnek-múlnak az évek, s mire beáll a sorba a hetedik is, már két hang kezd szólni. A c és az esz. Két hosszan kitartott klarinéthang. Kicsit méla, de elégedett és szép hangzás. Békesség!” Vagyis az iskolás évek boldog, hasznos időszaka ez és a meséké. Az Andersen-mesék Csáth életét végigkísérik, de jellegzetesen impresszionista vonás ez is. A varázsló kertjében, a Vörös Esztiben, A varázsló halálában stb. a mesének különös szerepe van. A valóság és álom, a valóság és képzelet hatását egybe-mosó műfaj különösen alkalmas az emlékezésre.

A TO-ban: „*Klarinétok, pásztorsípok, fuvalák*: Hidege, részegítő, vad tavaszszél fútt. S ő kitárta a mellét, levette a kalapját. Végre megláthatta a földet.

A *hegedűk csatlakoznak*. A békés klarinéthangba itt vad sípok, fuvalák rikoltanak bele.”

A hangzási szinthez tartoznak a szupraszegmentális tényezők is. Ennek látható jegyei: a) a szöveg tagolása — a novellák szakaszokra bontása, a szöveg széttördelése. Mindhárom zenei fogantatású novellára jellemző ez a szerkesztési mód. Egy-egy zenei hangzatnak egy-egy szövegrész felel meg. Az új akkord megszólaltatása új bekezdéssel jár, az új hangszerek megszólalása ugyancsak új szakaszt nyit. b) A nyomdai kiemelések is hangsúlyozzák a zenei párhuzamokat (T, To). A NyB-ban a *muzsika*, a *viola d'amour* ugyancsak kiemelt, sőt központi szerepet játszik, ezt a nyomdatechnikai eltéréssel is hangsúlyozza az író. c) Mindhárom novellában fontos szerepet játszik a központosítás. Csáth szándéka szerint a végsőkig pontos gondolatainak lejegyzésében. A századfordulós nemzedék alapkérdéseinek megfogalmazásakor különösen akkurátusan teszi ki az írásjeleket, s mindig a megfelelő: „Nézz körül és figyelj csak: elégedett vagy-e? Nos, ugye nem, tehát keress rá módot, igyekezz, hogy újra az lehess. Próbáld meg, talán sikerül.” (T). A TO-ban már így módosult a kérdés: „Hová megy ez a sok ember? Hová mennek? Hiszen nem lehet máshová menni, csak oda, ahová én . . .”. A NyB-ban pedig a látószólag megválaszolt kérdések halmozásával teszi sejtelmessé a novellát az író: „De hát ki ez a lány? Senkise tudja, hogy honnan jöhetett és mit akar?”

Az író számára fontos minden írásjel, amellyel gondolatát, érzéseit dó teriálisan (materia=anyag) is megjelenítheti. A hangzási élményekből fakalmimpresszionizmus a realizmus felé mutat.

Csáth Géza zeneértése, kritikusi alkata, az anyagba és emberbe vetett hite szerencsésen ötvöződött jellegzetesen századfordulós stílusú, zenei fogantatású novelláiban kivételes szépíró képességeivel.

Kovács Éva

Bródy Sándor: Az ezüst kecske

(Stilisztikai elemzés szövegnyelvészeti alapon)

0. A regény szövegszervező elve: kettősség ellentéttel.¹ Ezt mint átfogó sajátosságot az író is számon tartja és így jellemzi: „e részint tündéri, részint valóságos, igaz történet” (14).² És szót ejt az ellentétről is. Igaz, ezt nem a regényére vonatkoztatja, hanem egy belső, egy részösszefüggés (a zálogházas és felesége közötti különbség) megvilágosításában általánosítja: „a földi rend egy bolondos romantikus költő, aki folyton ellentétekkel dolgozik” (7).

1. Bródy 1898-ban megjelen munkája jellegzetesen karrierregény, amelyben a fő kérdés morális jellegű, a tisztesség és a becsület ügye kerül szóba. A századvég ifjúságának „előrehaladását a polgári életben” (10), sikereit, kudarcait tárgyalja. A legátfogóbb ellentétes kettősség is e köré fonódik. Az egyik végpontja az ifjúság, a karrier előtti helyzet és velejárói, az ábránd és az álmok, a másik lényege viszont a férfikor, a „tovatűnt ifjúság” (237), az elkezdett karrier, az igazi élet több-kevesebb sikerrel és nem kevés csalódással, kudarccal.

1.1. Regényében azokról a hagyományos, vidéki életformából kiszakadt és a fővárosba került fiatalokról, egyetemi hallgatókról van szó, akik számára a kezdés nyomorgást, „forintos pumpot” (16) jelent, de „akiből később miniszteri tanácsosok, sőt miniszterek lesznek, főbírák odahaza és ügyvédek, később Wertheim-kasszával bíró egyének” (16).

Ez a lehetőség a főszereplő, a jogász Robin Sándor sorsa, akiből Tiszapárti képviselő, majd méltóságos úr lett. Részben ehhez hasonló barátjának, a festőművész Bem Gyulának a karrierje. Ő is elmondhatta, hogy „a nyomort, azt kiéhezettük, pénz jött, és még sok pénz áll a családhoz” (105). És állíthatta ezt jogosan, hisz ez az ő „nagy és megérdemelt szerencséje” (107), a befutott, az elismert művész sorsa. De kevésbé sikeres az életpályája, az előrejutása másik két társuknak, Hirsynek, a doktori címet is szerzett tanárnak, valamint a radikális Jágicsnak, akiből nem lehetett több, mint tornatanár. Ők azok, akik — Hirsy szavai szerint — lent maradtak.

De magánál a sikernél is fontosabb kérdés, hogy milyen a megkezdett új élet, a karrier valósága. Kiindulópontunk ez esetben is az egykori múlt, abból is a tiszta szegénység és becsületesség szembeállítva az új életre jellemző bűnös gazdagsággal. E kettősség tág köre az író szava szerinti „lent” és „fent”. Ehhez hozzáadhatjuk az ugyancsak tőle származó „bent” és „kint” ellentétét, ami viszont nem annyira a társadalmi, vagyoni helyzetre utal, mint inkább a művésztől teremtettségre, egyik menekülési lehetőségre, illetőleg a tőle visszautasított, rosszat jelentő külső környezetre, az „oda-kint”-re.

Mindez keret Robin Sándor ellentmondásos pályájának értelmezéséhez. Mert pályája nemcsak a sikert példázza, hanem azt is, ami ennek szükség-

¹ Az elemzés módjáról, sajátos szempontjairól másutt már írtam. L. főleg A szövegvizsgálat új útjai (Bukarest, 1982) 114–30. Kevésbé kifejtetten: Szövegnyelvészet és stilisztikai elemzés. Nyr. 1982. 62–73.

² A zárójelben szereplő lapszámok a regény következő kiadására utalnak: Bródy Sándor: Az ezüst kecske. Irodalmi könyvkiadó, Bukarest, 1964.

szerű és sajnálatos belejárója. Az egykori becsületes jogász ugyanis, épp mert fent „a viszonyok kedvezőek a bűnnek” (130), becsstelenné lett: mint képviselőt apja és felesége révén megvesztegetik. Vak és akarat nélküli emberként viselkedett, könnyen áldozattá lett. Robin Sándor karrierjének a bemutatása kitűnő lehetőséget teremt az író számára a kétféle világ jellemzésére.

A stilisztikai elemzés számára kiindulási alapot jelentő tartalmat részletesen nem tárgyalhatjuk. A tartalomra jellemző ellentéteket csak felvázoljuk, de az azokat konkretizáló részleteket nem fejtjük ki. Az ellentétes kettősségek így vázolhatók fel:

Ifjúság:	↔	Férfikor:
a karrier előtti helyzet (nélkülözés, készülődés, ábránd).		az elkezdett karrier (anyagi javulás, siker, csalódás, kudarc).
Az egykori múlt, a „lent” és a művész belső világa	↔	Az új élet, a „fent” és a művésztől megtagadott világ, az „oda-kint”
tiszta szegénység, belső tisztesség		bűnös gazdagság, külső (látszati) tisztesség
nem kell a sok pénz		minden a pénz
barátság		kiszolgáltatottság, társtalanság
gyöngéd lelki szerelem		érzéki szerelem
szerelmi házasság		érdekházasság
kell a gyermek		nem kell a gyermek
vannak eszmények		nincsenek eszmények
a művészet, a természet mint a megnyugvás, az öröm forrása.		elvtelen kapaszkodás, érvényesülési ügyeskedések

1.2. A tartalomnak fentebb felvázolt és egymással szembeállított kettősségei szimbólumok jelentéseivel kapcsolódnak össze. E jelentések szintén ellentétesek. A szóba jöhető szimbólumok közül a tartalom szintjén kettőnek van jelentősebb szerepe.

Az első a címként is szereplő ezüst kecske (egy bot, amelynek fejét egy ezüst kecske díszíti), ami Robin Sándor életének lényeges fordulópontjain mindig megjelenik vagy legalábbis szóba kerül. Egyik jelentése a múlt, az élet-elmet jelentő elmúlt ifjúság: „Ah, édes fiatalság, ah, ezüst kecske kora!” (17). A regény végén megnyilatkozó másik jelentése Robin Sándor fián át (a fiú a bottal alszik el) a jövőre utal: „Kisfiam, az ezüst kecskét megbecsüld, ez a legnagyobb kincs a világon” (242). Ez utóbbi jelentése egyben az ellentétek egyfajta kiegyenlítődéésének, egyféle kiútnak a jelzése is. A kiút ugyanis gyermek, a jövő: „Most ez [ti. Robin fia kezdi az ezüst kecskével a játékot, az ifjúságot, utána megint egy más! Ennek a fia, majd az unoka. Végre is ez a rend, ez a cél: a jövőendő!” (242).

Ellentétet sejtet az ezüst kecske két másodlagos, kísérő jelentése is. A bot ugyanis egyrészt tényleges segítője volt Robinnak (amikor megszorult, zálogházba adta, és így pénzt tudott szerezni), másrészt viszont egy valamilyen neki tulajdonított bűvös erőnél fogva erkölcsi támaszt jelentett számára: „és minden szerencsétlenségem ott kezdődik, ahol ő eltűnt, ahol... elhagytam, elfeledtem! Ha megtartom, ha meg tudom tartani, hol vagyok most!” (233). A regény végén azonban mintha minden megváltozott volna a számára: „De én már meg sem tudom fogni... nem örülök neki” (242). De jól áll a bot a fia kezében, támaszt jelenthet majd a számára, és az író szerint ez is a világ rendje.

A második szimbólum a fehér és a hó, illetőleg a fekete és a piszok. Az első a tiszta és tisztességes élet, a művész eszményi belső világát és magát a művészetet, a második viszont a romlott életet, a számára idegen és megvetett „odakint” való világot szimbolizálja. A festőművész „fehér lélek” (164), szobájában minden fehér, a szoba fehérségét kívülről még a hó tömege is növeli. A fehér szimbolikus jelentéséről maga a fehér színért különben is rajongó festő az ellenlábas-szimbólumhoz viszonyítva így vélekedik: „Ugye szép itt, mi, ez a fehérség? Csakhogy odakint már elszoktatok ettől a színtől” (169). Az „odakint”, a másik világ viszont „piszkos téli hajnal”, a meleg szél hatására feketévé lett hajnal (173).

A többi szimbólumot (a természet, a déli olasz vidék, a genovai csodadoktor stb.) jellegüknek megfelelően a második vagy a harmadik szint elemzése során tárgyaljuk.

1.3. A regény két alapvető sajátossága a korszak irodalmi irányzatai szerint is elkülöníthető. Az amit az író „valóságos, igaz történetnek” nevez benne, a realizmussal és naturalizmussal, a „tündéri történet viszont a romantikus líraisággal, idillel és a szecesszióval kapcsolható össze. A regényben nem jelentéktelen szimbólumhasználat (pl. az ezüst kecske, a hó és a fehér stb.) felfogható a szecesszió velejárójaként, de még inkább a szecesszióhoz közel álló szimbolizmus részeként.³

A „valóságos, igaz történet” az író objektív látásmódjából fakad, abból, amit általában Bródy műveire vonatkoztatva Czine Mihály „életességnak”,⁴ Nemeskürty István pzdig „kegyetlen megfigyelésnek”,⁵ Németh G. Béla „naturalisztikusan életszerűnek”⁶ nevez. Ez utóbbi egyféleképpen a naturalizmus meglétére utal, aminek a regényben elfoglalt részarányát és még inkább jellegét meglehetősen nehéz megállapítani, megítélni. Juhász Ferencné a regény naturalista jellegét abban látja, ahogyan Bródy „a tényekkel ábrázolt valósággal röghöz köti az érzéseket, s s ezzel határozott körvonalakat ad az ábrázolt embernek”.⁷ Úgy véljük azonban, hogy a naturalizmus nem ebben nyilvánul meg elsősorban. A naturalizmusra általában jellemző tényszerűség, tárgyilagosság ugyanis különösen a szereplők megjelenítésében a biológiai

³ Más vélemény szerint ez a szimbolizmus a naturalizmus része. L. erről Bóka László: Bródy kisregényei. Válogatott tanulmányok. Bp. 1967. 437; Czine Mihály: A naturalizmus. A bevezető tanulmányt írta, a szövegeket összeállította ~. Bp., 1967. 122; Juhász Ferencné: A szecesszió egy Bródy-regényben. ItK. 1967. 1: 35.

⁴ Bródy Sándor novellái. Nép és irodalom. Bp. 1981. I: 58.

⁵ A nap lovagja. Diák, írj, magyar éneket. A magyar irodalom története 1945-ig. Bp. 1983. II: 623.

⁶ Türelmetlen és késlekedő félszázad. Bp. 1971. 222.

⁷ I. m. 41.

jelleg,⁸ a szélsőségesen egyéni, a szenvedélyes élet⁹ felé tolódik el, az ösztönélet ábrázolásában, a velejáró drámaiságban csúcsosodik ki.

Ezt példázná a regényben Hanna és Robin Sándor hangsúlyozottan érzéki szerelmének bemutatása: A „vad ösztönű” leány (64) szerelemre gyuladásában fontos mozzanat az, hogy „jön egy ízcseke ösztön, egy csöppnyi vér, igazi vér” (65), és minden racionális érv semmivé lesz. Robin Sándor is „valami forró, egész valóját elárasztó izgalmat [érezett], elméjére vörös homály szállott alá, és itten támadt a szerelem” (66). Ezek után már egészen természetes, hogy csak „összепillantottak, s reszkettek a gyönyörűségtől” (87), és hogy ajkukon érezhették „a csók vérző, égő bélyegét” (116). És naturalizmusra vall Robin Sándor drámai helyzetének a megjelenítése. Amikor rájön arra, hogy felesége és apja „árusították becsületét” (174) mint egy kutya nyöszörögve, hörögve beszél magában, és „vérbeforuló szemeivel” nézi felesége nyakát, ahol megfojthatná (179), mert „a gyilkolás vad ösztöne” hajtja (182). S hogy a bajba jutott Robin Sándoron minden rossz gondolat gyorsan átviharzott, azt az író ugyancsak biológiai tényezőkkel így magyarázza: „Friss a vére, jó még a fajtája, csak megszédült, de el nem vesztette az esztét” (189–90).

A „valóságos, igaz történet” elsősorban az említett részletekben képviseli a naturalizmust. Különben regénye egy lapján mintha Bródy elhatárolná magát a naturalizmus túlzásaitól. Kiderül ez néhány megjegyzéséből, amelyek minden bizonnyal a naturalizmusra vonatkoznak. Két megnevezése alapján ezt eléggé nagy valószínűséggel állíthatjuk: „patológiai romantika” (213) és „szürke modor” (216). Magáról a naturalizmus túlzásairól így vélekedik: „a haldokló gályarabnak utolsó napja sem oly egyszínű fekete, mint a szürke modorban dolgozó, fájdalmakban kéjtelgő írók betegségi történetei” (216–7). Mert — mint ugyanitt mondja — nincs olyan betegség, szenvedés, amelynek ne lennének „kibékítő pontjai” vagy „apró, sőt nagy örömei” (216). A „szürke modor” túlzó egyoldalúságát bírálja tehát, és ez azt a feltevést látszik igazolni, hogy a naturalizmusként felfogható „betegségi történet” nem azonosítható azzal, amit az író „valóságos, igaz történetnek” nevez. Úgy véljük tehát, hogy ebben az „igaz” történetben a naturalizmusnál jóval több az egyfajta társadalomkritikával jellemezhető realista tendencia. E tekintetben Czine Mihállyal érthetünk egyet, aki szerint „Bródy naturalizmusában a kritikai realizmus igénye jelentkezett”, minthogy a valóság kendőzetlen és éles rajzában az ösztönélet ábrázolása mellett a szociális problematikát is érvényesíti.¹⁰ Ez a realizmus a hű korrajzban és az éles társadalomkritikában nyilvánul meg.

Maga az író állítja, hogy „kortörténetet” ír (90). Regénye valóban hű korképe a századvégnek, mindannak, ami akkor sajátos magyar ötvözete a már elavult, nem időszerű, de még mindig meglevő réginek, és a késést jelentő újnak, ezen belül is főleg a polgári és nagyvárosi életformának és a polgárosodásban való csalódásnak, kiábrándultságnak. Emiatt Bródy regényét a polgárság egyik első önvizsgálatának tekinthetjük.

Ebben a korrajzban az író társadalomkritikája is hangot kap, amit az egyik szereplő „e jelenlegi kor kritikájának” nevez (185). Ez a bírálat a nagyvárosi, polgári világra, a feudalizmus visszasságaira vonatkozik, külö-

⁸ Vajda György Mihály: Összefüggések. Világirodalmi tanulmányok. Bp., 1978. 136.

⁹ I. m. 222.

¹⁰ I. m. (1. a 3. al.) 116.

nösképpen a már említett „fenti” világ morális bűneire. A „lenti” világról szóló részletekben viszont az író szociális részvéte nyilatkozik meg. Az ehhez a világhoz, az ifjúsághoz, a múlthoz való kötődésnek mint egy életelvnek, egy etikai eszménynek a terjesztése és megvalósítása érdekében az író szerint „kellene valami szép szociális forradalmat csinálni” (36). Bírálatának gyakori tárgya még a parlament belső élete, az „ország kormányzásának parádés szervezete” (133), valamint a meg nem nevezett miniszterelnök (Tisza Kálmán), aki „uralkodik, parancsol és tesz az általános akarat, kedv és szimpátia ellenére” (192).

A „tündéri történet” a romantikus líraisággal, idillel és a szecesszióval hozható összefüggésbe. A romantikus líraiság az akkor önálló irányzatként már elavult romantika egyik utóreggése, ami meglehetősen közel áll a szecesszióhoz. Forrása Bródynál is egy nagyfokú szubjektivitás, valamint a lelki, az érzelmi világ iránti érdeklődés és a velejáró hangulatiság. Ez a líraiság és helyenként idilli szemlélet jellemző azokra a részletekre, amelyekben az elmúlt ifjúsághoz kötődő érzelmi szálakról van szó: „Május lágy és vad, édes és erős hullámai már át- meg átaljártak mindent odakünt és bent . . . szállt a szálló felhők és ennek párja után, aminek neve a te szent neved: tovatűnt ifjúság!” (237). És még több van belőle Piroska és a festőművész gyöngéd lelki szerelmének a bemutatásában: „Szíveikben megülték a legdélszakibb pompájú nászt . . . szerelmesen bújtak össze lelkeik” (214).

A szecesszió foglalta a regényben megszólaltatott jellegzetes századfordulói életérzéseknek, amelyek általában a tartalom pozitív elemeire jellemzők.

Néhány példa. A festőművész Bem Gyula és Piroska szerelmének érzelmi gazdagsága, finomsága, nagyfokú érzékenysége egyben elkülönülést jelent a képmutató erkölcsiségtől és tiltakozást a szürkeség, a mindennapiság ellen. A művészet külön világában élő festőművész szemléletének lényege az, hogy igazi értéke csak a szépnek van, vagy hogy az „odakinti” világban az emberek már csak azért is boldogtalanok, mert nem érzik a tónusokat. A szecesszióra oly annyira jellemző természeti lírizmus a festőművész és Piroska olaszországi nászútjához társul. Ebben a természet iránti nosztalgiában valóban a menekülés lehetősége fejeződik ki: „Gyerünk valahova, csendbe, ahol nincs semmi, csak az ég, a nap, a tenger meg mi ketten” (223). „Így volna jó élni, így, mint ezek a szálló kalandozó virágok” (224). És nem hiányzik az álomszerűség sem. Piroskát a haldokló Bem Gyula szavai elkábították, „maga is csak úgy élt, mintha az életet álmodná csupán” (228).

2. A tartalmat megjelenítő közeget az elbeszélés jól ismert tényezői (cselekmény, szereplők, hely, idő) szerint elemezzük.

2.1. A cselekmény fő szála Robin Sándor karrierjéhez fűződik. Minden más szál ezzel kapcsolódik össze. Az egyik végpont karrierjének elkezdése, sikere, a másik pedig bukása. E két végpontot két ellentétes elem egymásba vonódása köti össze: első (és minden további) sikere bukásának első (és minden további) mozzanata. A cselekménynek ezeket a pontjait az író sok mozzanattal építi tovább.

A cselekmény két szélső pontjához kapcsolódik az alapszimbólum, az ezüst kecske. A regény az ezüst kecskével díszített bot elzálogosításával kezdődik, és a jövőhöz kapcsolódó kiútra való utalásként vele fejeződik be (Robin fia a bottal alszik el).

Az események fő vonalához, mintegy ennek keretében elhelyezve, még sok más, jórészt ennek valamilyen részletével párhuzamos és ugyancsak ellentétes végpontokkal jellemezhető, de kevésbé átfogó, kiterjedt cselekmény tartozik. Bem Gyula művészi pályája életigenlésének megfelelően nagy és megérdemelt szerencsével indul, de a festő korán meghal. Piroskában a régi, Robin iránti szerelem elhal, és Bem Gyulához fűződő új szerelem születik. Ida, Piroska testvére a nyomor miatt eltűnik, elzúllik, majd újra megjelenik a fenti világ tagjaként.

Ehhez hasonló fordulatok jellemzik a többi szereplő életpályájával összefüggő cselekményeket, amelyek külön-külön is jelzik, hogy a regény lényegében életsorsokról szól. A karrierrek jelentősebb cselekményvonatkozásait viszont fentebb, a tartalom elemzése során már érintettük, az elvont, eszmei kérdéseket ugyanis jórészt ezekkel, a megjelenítés olyan konkrétumaival világítottuk meg, amelyek az elemzési módelnek tulajdonképpen ehhez a részlegéhez tartoznak.

2.2. A szereplőkre jellemző ellentétet kétféle viszonyban ragadhatjuk meg: (1) a szereplők nagyobb csoportjai vagy (2) két egymással valamilyen kapcsolatban levő szereplő között.

2.2.1. A szereplők két nagy csoportját elnagyoltan mint a lenti és a fenti világ ellentétét különíthetjük el.

Az egyik véletelbe tartoznak a „lenti” és a művész külön világát, a belső tisztességet képviselő szereplők, a regény jelentősebb alakjainak nagy többsége. Ilyenek mindenekelőtt a pályakezdő fiatalok (Robin, Bem, Hirsy, Jágics), nyomorgó egyetemi hallgatók, akik karrierjük elkezdésére készülnek, „a legmesszebbmenő terveket” szövik (36). Pozitív jellemük az elkezdett karrier, az első sikerek után sem változott meg. Még a megtévedt Robin sem romlott meg, „nem volt gazember” (115), ezért tudott bukása után talpra állni. Sajátos szemléletet, életfelfogást képvisel köztük a művészet külön világában élő Bem Gyula, akit az író a *fehér* 'tisztá, romlatlan, tisztességes' szimbolikus jelentésével a fehér világban élő „fehér lélekként” (164) jelenít meg.

És közéjük tartozik Piroska, akit az író szintén a *fehér* előbbi jelentésével jellemez: „egy hófenéernél is fehérebb arcú leány” (11), aki a fehér szoba fehér alapszínében a „legfehérebb” volt (165). Emellett a madonna szimbolikus jelentése is jellemvonása, hisz a festő két Madonna-képén, amelyet róla mintázott, az ő szépsége, és lelkülete tükröződik, tehát magasztos, nemes és gyöngéd lelkületű, szépsége is ehhez hasonló hatású: „arcának vonalai az ember szívében folytatódnak” (13).

A fenti és a művésztől elvetett „odakinti”, a szimbolikus fekete és a piszok jelentésével jellemzett világ alakjainak valamennyi erkölcsi hibája végső fokon a bűnös gazdagságból fakad. Ezzel függ össze az is, hogy a tisztességnek csak a látszatára adnak. Hannánál még erotikus szépségének a hatása is a romlottsággal kapcsolódik össze: „virágzó, dús formája a bűn által ily fényes, ragyogó” (66). Nagyapja, a fehér hiénának nevezett uzsorás akár ölni is tudna egy forintért. A Robin pályáját elindító ügyvéd, a „hólyagképű” (48) Bergen előre elhatározta, hogy „a merész gazság útjára tér” (50). A parlamentben a megvesztegetett képviselők mint „bűnösök vádoltak magukhoz hasonló bűnösöket” (134). A miniszterelnök szemléletére vall a tőle idézett aforizma: „a számaráság hibája nagyobb, mint a gazság bűne” (198).

2.2.2. Több szereplő vagy teljes egészében, vagy csak néhány vonás alapján egymással szembeállítható jellem.

Robint és Hannát a felfelé törekvés, a meggazdagodás szándéka köti össze, de Hannánál ez célratoró karrierizmus, amely hatalmas akaraterejéből, férfias akaratú jelleméből táplálkozik. Robinnál viszont az érvényesülés ugyan szándékolt, de a kivitelezésben sok az ösztönösség, a véletlen, ami akaratgyengeséggel, nőies akaratú karakterével magyarázható.

A másik két összekapcsolható ellentétes egyéniségű szereplő, a regény két fő nőalakja. Hanna feltűnően érzéki szépségű, hidegen számító, gátlástalan karrierista, sok mindenben férfias jellemvonású nő, önjellemzése szerint „erős és ravasz” (71), aki a századvég modern felfogású és viselkedésű nőtipusát képviseli. Piroska viszont bájos és vonzó szépségű, „halvány babafejú” (92), a szerelemnek, hűségnek és házasságnak önmagát teljesen átadó, abban feloldódó, gyöngéd lelkületű, szelíd és kedves teremtmény, inkább romantikus, égi, lírai nőiesség. Egy másik érdekes különbség az, hogy a már anyává lett Piroska „leányos asszony”, a még hajadon Hanna viszont „asszonyos leány” (120).

Számottevő különbség van a két jó barát, Robin és Bem között is. A festő Bem Gyulát az író így jellemzi: „Az ifjú művész beteges volt... Lelke azonban erős és egészséges, nemes, egyenes és határozott” (20). Ezzel szemben Robin „kerubinarcú, de erőművész termetű” (48), akire bármilyen irányból hatni lehet, akit könnyebb volt becsapni, mint egy gyermeket.

2.3. A színhely részeit összekötő ellentét két viszonylatban mutatható ki. Az egyik a szűkebb, a másik a tágabb környezet.

2.3.1. A szűkebb környezet, a cselekmény nagy részének színhelye Budapest. Igaz, utcái, terei, épületei alig szerepelnek. Tényleges és megnevezett helyek (pl. a szigeti kolostor romjai, a József utcai jezsuita templom, a sikló stb.) mellett az omnibusz és lóvasút, valamint a meg nem nevezett vendéglők, kávéházak, klubok keltik a fővárosi milliőre jellemző hangulatot. A legfontosabb azonban a szereplők lakása vagy a tevékenységükkel összefüggő középület, amelyeket a két világnak megfelelő, egymással ellentétes környezetként különíthetünk el.

A lenti világhoz tartozik a fiatalok, majd Robinék hónapos szobája szegényes bútortattal (pléhkályhával, egyetlenegy dívánnyal, petróleumkályhával). A lakás, ahová a víz sincs bevezetve, fekvésénél fogva homályos, mosáskor gőzös, télen sokszor hideg. S ennek ellenére mindehhez a hozzátársuló pozitív emberi magatartások, később a nosztalgiával járó emlékezesek következtében kedves, vonzó hangulatiság fűződik. Épp e pozitív jegy alapján kapcsolhatjuk ide a művész külön világát jelképező fehér szobát, a festőnek egy ódon házban berendezett lakását, ahol minden (bútor, függöny, szövet, csipke, virág) fehér színű, és így a szimbolikus fehér szín köti össze a helyszínt az ott lakók ugyancsak fehérként jellemzett lelkületével. Bem és Piroska esküvőjének napjára hó borította be azokat az utcákat, ahol nászmenetük vonult, hogy így a külső környezet is hasonlítson, méltó legyen fehér világukhoz.

És egészen mások a fenti világhoz tartozók lakásai. Hannáéknál gyönyörű a berendezés, az egyik szoba tömve van ezüst edényekkel, gyertyatartókkal. Még szebb az új házások, Hanna és Robin lakása, azon belül „kék éjjeli lámpa vetett titokzatos fényt a fehérbársony hálósobára” (159). Ehhez a világhoz tartozik az akkori parlamenti épület, valamint a miniszterelnöki palota, a „várúr” hivatali lakásával, amelyben „a bútortat egy része rideg, de előkelő” (195).

2.3.2. A tágabb környezetnek szintén két végpontja van. Az egyik minden esetben Budapest, a másik pedig egy falu vagy Olaszország.

Robinék gyermekét „a változatos nyomorú városból” (91) falura kellett adni szoptatós asszonyhoz. A falu környezete a természet tavaszi szépségével valamilyen jelentéstöbbletre (felemelő, fenséges, gyönyörködtető és ezzel örömet szerző és vigaszt nyújtó szimbolikus jelentésre) is utal: a sok akác „épp most nyíltott fejedelmi pompázással; égi fejedelemséget értek . . . az illat szárnyán lelkük a mennybe emelkedett” (94–95). És van még egy másik jelképes kontraszt: a nagyvárosihoz viszonyított falusi asszony természetes termékenysége és nyugalma: az „egyszerű nő arcán valami kitűnő szép érzés világított, amíg átengedte magát a hármass anyaságnak” (99).

Legalább ennyire jelentőségteljes, szimbólumként is, a déli, az olasz vidék. Bem Gyula és Piroska az esküvőjükéről egyenesen Olaszországba utaztak náászútra. Odamentek azért is, hogy a pesti téli rossz időből napos, meleg tájra kerüljenek, ahol a beteg festő meggyógyulhat. A napsütéses déli táj szimbolikus jelentése szerint a menekülés egy lehetősége a kinti rossz világ elől, ahol a nap maga ragyogásával, szépségével hat és gyógyíthat is: „mennni, menni, mindig csak délnek, amerre nap van, ahol csak nap van” (165), és ahol oly sok a ragyogó művészi szépség: fürdeni lehet „abban a verőfényben, amelyet félistenek munkái terjesztenek ódon templomok sekrestyéiben” (213).

Mint láttuk, a helyszín egyben a tartalom elemzése során már külön is tárgyalt „fent” és „lent” világának tényleges környezete. Ennek bemutatásában újnak számított Budapest szerepeltetése. Bródy az elsők közül való, akik a főváros világát az irodalomban megjelenítik. A másik környezet szintén újdonság a századvégi irodalomban. Budapest, egy falu és Olaszország hármass helyszín-szerkezete, persze az alkotóelemek más-más terjedelmi arányában, elsősorban az akkori művészregényekben (pl. Ambrus Zoltán Midas királyában) jellegzetes.

2.4. Az idő a cselekmény fő szálához, Robin pályájához kötődik. Kezdetre a cselekmény első mozzanata: a bot zálogba adása. Vége: Robin fia a bottal alszik el. De hogy e két időpontot összekötő idősíks, a „regényidő” hány évet tesz ki, azt az írónak az idő múlására utaló nyílt megjegyzései árulják el (vagyis az elemző nem szorul arra, hogy közvetett utalásokból következtessen ki, például abból, hogy a regény végén megtudjuk: Hirsynek három leánya született). Idevágó megjegyzései közül a legfontosabb az, hogy Robin és Piroska halottnak hitt gyermeke „tizenegy vagy tizenkét éves” volt (238), amikor rátaláltak, tehát a regényidő ennél alig valamivel több.

És épp e nyílt utalásokból fakad a regény időszerkezetén belüli ellentét az, hogy az író általában rövid időtartamú, rendszerint néhány óránál tovább, nem tartó cselekményelemeket (pl. a szigei esküvőt, a kocsmai vacsorát, Robin jelentkezését a várúrnál) ír le részletesen, terjedelmesen, a hosszú időtartamokat (hónapokat, éveket, például azt, hogy Robin képviselő lett), az idő tényleges múlását viszont röviden, csak egy-két szóval jelzi.

Ez persze meglehetősen általános eljárás a regényírói technikában. De az talán már kevésbé általános, hogy az időszerkezet hosszú szelvényei az egyidejűségnek olyan kompozíciós egységeivel fonódnak össze, mint amilyen a környezetrajz, a jellemzés, anélkül persze, hogy ezzel az idő térbeli minőséggé változna.

3. A stílus fő, globális jellegűnek tekinthető sajátosságai ellentétpárokat alkotnak. Ezek közül az öt legfontosabbat emeljük ki.

3.1. A legátfogóbb, több összetevőre visszavezethető ellentét a regény ellentétes kettősségének (a való, igaz és a tündéri jellegnek) a legközvetlenebb megfelelője: az életszerű és a lírai, dekoratív színezet. Mindkettő fő alakító eszközei szavak, szókapcsolatok (képként vagy nem képként) és frazeológiai egységek. Vannak persze szerkezeti formák is. Ezeket azonban nem itt, hanem a következő alfejezetben tárgyaljuk.

3.1.1. A stiláris életszerűség a regény fentebb már tárgyalt realista és naturalista ábrázolási módjából, a tárgyilagos korrajzból, társadalomkritikából és részben a lélektani megfigyelésből fakad, abból, amire — mint láttuk — a legtalálóbb megnevezés a Czine szerinti „életesség”.¹¹ Egyszerű, köznapi színezet ez, olykor vaskos, naturalisztikus, és magába foglalja mindazt, ami akkor Bródy számára a valóság különböző területein hallható beszélt nyelvet jelentette.

Legfőbb eszközei a köznapi, az élőnyelvi szók és kifejezések, frazeológiai egységek: *Hová gondol! Ez kijár! Szinte fejen ütötte az új képviselőt. Leli a hideg. ráterítette a vizes lepedőt arra, aki vádolta.*

Ezek a szók és kifejezések nemcsak a szereplők beszédében fordulnak elő, hanem leírásokban, megjelenítésekben, monológokban is. Emiatt az ilyen szövegrészlet a köznapi elbeszélő, mesélő ember előadásához hasonlít. Jól érezzük benne az eleven beszéd ritmikus lüktetését, a beszélő ember jellegzetes hanghordozását: „Merőn, soká nézték a homokhalmot. Aztán . . . bementek újra a faluba, hogy köszönjenek a néhai hú dajkának. A két asszony ott sírt egy-két verset, Piroska egy kis tejet ivott, a két férfi meg törkölypálinka mellett beszélgetett a világ szomorú folyásáról” (103).

Köznapiinak, élőnyelvinek számít a tájnyelv, az onnan átvett többféle nyelvi elem. Ezek elsősorban a falusi ember beszédében fordulnak elő: *Nem bánom, de jó kávé legyék* (98); *Aztán minden vasárnap kigyűjjenek* (101); *Pedig de fajn gyerek volt* (104). De másutt is előfordulnak, és élőnyelvivé színezik a stílust az olyan szóalakok, mint például: *fől, nől, szítt, elfűtta, bornyúhús, nyárban, estvére, örömem, meglássa* (hogy fognak szeretni).

Ennél ugyan jóval kevesebb, de mégis feltűnő a vaskosabb naturalisztikus szó: *vad, durva, gizgaz, hörög, őrvjögő düh*. És van néhány kemény, kíméletlen vagy rút, ronda hangulati tartalmú szó, olykor képelem. Robin bukása utáni lelkiállapotát az író így jellemzi: „Úgy érezte, mintha az egész teste egy var volna” (190). Ugyanebben a drámai helyzetben a Hanna iránti szerelme utálattá lesz, amit ilyen kép érzékeltet: „Úgy nem szerette, mint nem egy egzotikus, ocsmány gyíkot, mely a lábaira tekergőzik” (178).

Külön réteget alkotnak a nagyvárosi nyelv köznapi szavai, amelyek egy része idegen eredetű: *pályaház, omnibusz, fiáker, büfé, mánia, hercig, kokett, gentleman, kurizál, zseníroz, pumpol*. Idetartoznak a nagyvárosi művelt ember akkor divatos, jórészt francia nyelvű kifejezései: *adieu* (isten vele), *a jour kell lenni* (lépést kell tartani, tájékozódva kell lenni), *Stanley en vogue volt e pillanatban* (divatos, népszerű volt). Ezek közül egyik-másik a magasabb szintű pesti argó eleme is lehet. Argószerű alkotásra vall Bergennek, az ügyvédnek a kifejezése, a festőművész-férj megnevezése: *a ház zsenije állandóan haldoklik* (189).

¹¹ J. m. (I. a 4. al.) 58.

A fenti világ egyik környezetének, a hivatalos életnek, a parlament belső életének a hangulatát keltik — ahogy Bródy nevezi — a „ház tolvajnyelvének” (123) a szavai, az ott mindennapinak tekinthető kifejezések: *éra, ágál, tárca*, továbbá a pártvezér, a miniszterelnök megnevezései: *isten, rabszolga tartó, zsarnok, várúr, főkatona*. És ide tartozik egy ilyen igealak is: *És mit vagy most teendő?* (199).

3.1.2. A lírai és dekoratív színezet az előbbinek az ellentéte. Nem élet-szerű, hanem a különlegességében költői. Így aztán ez a színezet olyasmit jelent, mint amit Czine Bródynál a stílus romantikus árnyalásaként, fényes és buja nyelvi színként fog fel.¹² Közvetlen belső forrása a regénybeli lélekrajz és minden olyan eljárás, amely hangulatot evokál, ami erős líraisággal telíti és díszítő elemekkel színezi a stílust.

Maga a lírai és idilli színezet az esetek nagy részében a Bródy szava szerinti „szelíd, elégikus hang” (84) velejárója. Általában szavak és képek az alakító eszközei: a szegény kis leány szívét „a hála és az önfeláldozás vágya elárasztotta, valamint langy tavaszi esők a virágos pázsitokat” (18), „álmos légység borult a szegényes berendezésre” (86), a két gyermeknek „a megszelídült napocska simogatja arcaikat” (101).

A stílus lírai és idilli színezete dekoratív jelleggel fonódik egybe. Jócskán vannak benne díszítő funkciójú eszközök, emiatt egy-egy kisebb szövegrész zsúfoltan díszített. A dekoratív funkciójú szók a díszítő motívumok.¹³

Közülük a legfontosabbak az érzéki érzetek, illetőleg az őket helyettesítő tárgyak, jelenségek. A legtöbb valamilyen ragyogó, fényes jelenség: Hanna piros nyelve „tűzszínű kis szörnyeteg” (144), Hannának „ékkőszínű szeme” van (67), a pályakezdés előtt álló fiatalok erkölcsi értékére utal az, hogy „lelkeiket aranytafotával mindenféle szimbolizmus bevoná” (24). Mellettük természetesen más érzet is szerepel: „a vasút kerekei hol lágy dajkamését danolásztak, hol a diadalmas szerelem zenéje hallatszott ki az acélküllőkről” (214–5), Piroska beszéde olyan, „mint a tavaszi fuvalom, amikor először a friss füveknek mond meséket” (228), az esküvő „örök szerelemnek balzsamos ígérete” (210).

A díszítő szavak egy másik motívumköre a természet, amiben a századvégi természetlírizmus, a természet iránt vonzalom, nosztalgia nyilvánul meg. Érdekes azonban, hogy ez a természet általában stilizált, művi vagy pedig egzotikus: Hanna „oly fehér volt, mint a tubarózsa, egy kissé rózsaszín és egy keveset zöldes, és szépségében sok volt e bódító, nőies virág természetéből” (54); Hanna „fekete ternóruhájából... a fekete szirmokból kifehérlött, neki kínálkozott a tubarózsa” (66); az olyan nők nyakszirtjén, mint amilyen Hanna, oly pihét lehet látni, „mint a délszaki hűsös virágokon, a finom és gyengéd szirmú hűsevőkön” (144); Piroskáról mondja Bem Gyula, hogy „be szép a hajad, puhább, mint a moha, illatosabb, mint az olajerdő” (227–8).

Fontos motívumkör tovább az illúzió a maga sokféle jelentésszférájával. Illúziókeltő funkciója van a Pók Lajostól „álomszerűen vegyítő technikának” nevezett¹⁴ eljárással összefüggő jelentésköröknek, köztük a mesebeli, mitológus, vallásos, csodás elemeknek. Hogy ilyenek is szerepelnek, azt a századvégi életérzésekre jellemző álomkultusszal magyarázhatjuk, ami a regényben

¹² I. m. (I. a 3. al.) 115.

¹³ Létrejöttükről l. Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Bp. 1982. 255.

¹⁴ A szecesszió. A bevezető esszét írta, a szövegeket és a képeket válogatta, szerkesztette Pók Lajos. Bp. 1972. 86.

is érezteti hatását: Robin a festőművész lakásában úgy érezte magát, mint „valami földöntúli helyen” és így ott „öntudata még álomszerűbb lett” (164). Néhány példa: a genovai temető „fehér márványvirág, a pompázó halál tündérképe” (229); a gyertyák kékes fényében „miniatűr nemtők hajladozva, ölelkezve sugdolóznak” (210); lángoló fölhevülésükbe belopja magát egy mérges, tüzes, hirtelen haragú kobold, az úgynevezett guta (160), és fent a rózsaszínű felhőkön vidáman hempergöztek harmatban megmosakodott angyalok, akiknek kötelességük igen korán fölkelni, hogy a nagy szerelemeket ama nagy könyvbe nyomban beírják (122).

Olykor a művészetek fogalmai alkotnak díszítő motívumot, amit az tesz érthetővé, hogy a regényben a festőművész szereplő révén a századfordulói művészetszemlélet adva van. Néhány példa: a tengeri csigák „kacér és művészi lények” (64); „az öngyilkosság eszméje csak mint halvány, irodalmi idea rebhentette meg szívét” (189). De van a témához simuló festészeti fogalom is: „a leány fejének gyengéd és finom vonala, egyéni, disztintívált és gazdag rajza megremegtették” (39).

3.2. Ugyancsak díszítő funkciójával hat két mondat- és szövegszerkezeti forma: az „indázó” szerkezet és a stilizációval alakított szöveg. Ellenlábaskuk az életszerű stíluszínezetre jellemző egyszerű, dísztelen mondatforma vagy szövegrészlet.

Megfigyelhetünk a regényben hosszabb mondatokat vagy kisebb-nagyobb szövegegységeket, amelyek belső szerkezete az indákhoz hasonlóan tagolódik: rövidebb vagy hosszabb hajtásokból áll. Egy más szemlélet alapján kígyózó vagy hullámozó jellegűnek is mondhatjuk felépítésüket.¹⁵ A sokféle változati lehetőség közül a következő mondat a bővülve tovahullámozó szerkezetre példa, olyanra, amelyben az egymást követő egységek mind hosszabbak: „Fölfelé néztek, / az égnek szúzi, gyenge felhőibe, / az illat szárnyán lelkük a mennybe emelkedett, / és ebben a pillanatban eszükbe se juthatott, hogy ahol lábuk botorkál, az a legszomorúbb helye a világnak” (94–5).

A stilizációnak nevezhető stílustechnika¹⁶ lényege az, hogy egy szövegrészben az író egy, esetleg több szót gyakran ismételi. Ezek az ismétlődő szók rendszerint a díszítő motívumok jelentésköréből valók. A regény legfeltűnőbb stilizációs részlete „A fehér szoba és lakói” című fejezet. Itt az ismétlődő szó a *fehér*, ami aztán a fejezet végén a már említett szimbolikus jelentése alapján a *feketével* alkot ellentétet: „Beléptek a *fehér* szobába, ahol egy karosszékben álmódzott egy *fehér* lélek... A nagy szoba mindenféle — de mind — *fehér* alapszínű — függönyök és mozgatható falak segedelmével búvóhelyekre... volt osztva. Az egyik sarokban *fehér* faráccsal körülvetett szép kert... *Fehér* viola nyílt benne... A szoba bágyadt, ragyogó, szomorú és diadalmas fehérségében a selymek, régi és új szövetek, az aranyozott *fehér* bútorok... egy alapszínében az asszony volt a *legfehérebb*... Tegnap *fehér* orgona volt tűzve a kebelére... hó kezdett esni... és hatalmas új erővel gazdagította a *fehér* szoba színeit. Aztán egy meleg széláram nekivágott a *fehéredő* hajnalnak, és megint minden *fekete* lett” (164–73).

Mind az indázás, mind pedig a stilizáció díszíti a stílust. Talán az indázó szerkezet díszítő, szépítő jellegű „menetére” utalhat az író analógiaként felfogható megjegyzése, egy olyan látvány jelzése, ami a szecessziós képeken

¹⁵ L. erről részletesebben Szabó i. m. 262–3.

¹⁶ L. részletesebben uo. 260–2.

látható alakok jellegzetes, feltűnő görbületet mutató testtartásához hasonlít: a megszégyenült Robin „szép vonalakban vonaglott” (199). És mindkettő ugyancsak díszítő funkciójú zeneiségnek is forrása lehet. Ellenlábuk mindenféle egyszerű és dísztelen mondat- és szövegszerkezet, amiből a regényben már csak az „életszerűnek” nevezett stílusszínezet meglelte miatt is sok van. Nyilvánvaló jellegük miatt példát sem kell mondanunk.

Mindkettőnek, de jobban bizonyíthatóan inkább csak a stilizációnak van még egy el nem hanyagolható vonása, funkciója: a tömörítés. Igaz, az ismétlődő szók némileg lazítják a szerkezetet, de mindez kárpótlódik azzal, hogy ugyanezek a szók a jelentésszerkezet vázát alkotják, és kohéziós szerepük van, jó mágnesként magukhoz vonzzák és összetartják a szöveg alkotóelemeit. Más szóval kiemelik, magukba sűrítik a lényegyet, a jelentést és a stílust alapvető vonásaira egyszerűsítik. És ez a kiemelés és összegezés a fentebb idézett példában külön is megfogalmazódik: „A szoba bágyadt, ragyogó, szomorú és diadalmas fehérségében az asszony volt a legfehérebb” (164–5).

Mint ilyen a stilizációs szerkezet poláris ellentéte az olyan szövegszerkezeteknek vagy hosszabb összetett mondatoknak, amelyeket hiányos mondatok, közbeékelések — különösen ha ez utóbbiak a főmondattest jelentésétől eltérő tartalom hordozói — teljesen fellazítanak, feldarabolnak, kohéziós erejüket nagymértékben csökkentik: „Aztán a grófné elment, mint egy páva. Gyula a kezét nézte, sokáig nézte, sírt és engem hívott; a karjaiba zárt, de oly hevesen, oly erősen, ó, én drága erősem . . . Mit akart ez az asszony, ez a . . .” (168).

3.3. Már csak terjedelmi arányai miatt is jelentős ellentétpár a kifejezés feszültsége, ereje szemben a nyugodt csendes leírással, elbeszéléssel vagy írói elmélkedéssel.

A stílus feszültsége, ereje, ami megfelelője lehet annak, amit Bóka Bródynál „kirobbanó expozíciónak” nevez,¹⁷ a legtöbb esetben a szereplők drámai helyzetéből fakad. A regényben ennek a helyzetnek gyakori közlési formája a monológ, amelyben sok a felkiáltás, fokozás, valamint a megrendült és megdőbbszentelt lelkiállapottal járó hangadásra, taglejtésre, magatartásra utaló szó. A bűnét, kudarcát felismerő Robinról eleinte az író szól, majd maga Robin így monologizál: „Fizetett alkuszt csináltak belőle, és még jó, ha csak ezt! De árusították a becsületét, megszábták lelkiismeretének, a hivatásának, a hivatalának az árát . . . Kutya voltam, uszítottak, és nem tudtam! — nyöszörgött Robin Sándor, majd ismételte, hörögve, nem is emberi hangon: — És nem is tudtam!” (174–5).

Ennek ellentéte, a leírás vagy a pusztá elbeszélés teszi ki a regény szövegének nagy részét. Mindkettőre a stiláris nyugaltság jellemző. A pusztá elbeszélés nyugodt tempójú közlésformájában a kifejezőeszközök között az egyféleség uralkodik, nem a változatosság, sokféleség, mint a monológban. Az esetek többségében rövid és tömör mondatok követik egymást: „Dél felé járt. Robint kocsija várta. Elküldte, gyalog ment neki a városnak, előtte ismeretlen céllal, ismeretlen hely felé. Ösztönszerűleg a vasútnak indult, mert az járt a fejében, amire a tegnap készült, hogy elmegy a munkásaihoz, a vizeihez” (182).

Hasonló a helyzet a leírással. Hanna nagyapját az író így mutatja be: „Lehetett vagy nyolevanéves, gyönyörű alak, biblikus jelenség. Erős, mint a cser” (52).

¹⁷ I. m. (l. a 3. al.) 438.

3.4. Eléggé megkülönböztető értékű eljárás a regény stílusában a kifejezés gyorsítása vagy lassítása. Mindkét esetben a szórendnek vagy a mondatrendnek van fontos szerepe, ami rendszerint kiegészül más, általában mondat-tani eszközökkel. A szórend megítélése azonban elég sok nehézségbe ütközik, mert a regényben nem kevés a szokatlan szórendű mondat, amelyek egy részéről meglehetősen nehéz megállapítani, hogy henye fogalmazásból adódnak-e (pl. „És nem tudott a városban egy helyet is, ahol öt forintot bár feltűnés nélkül kérhetne” — 190), vagy pedig az író valamilyen kielemezhető vagy ki nem következethető stíluszándéka az inverzió oka.

Ahol gyorsítás van, ott a szó- vagy mondatrend tulajdonképpen a funkcionális keretet biztosítja más eszközök közreműködésére. A következő szövegrészletben az egymás után következő vagy épp az egymástól távolabb álló főnévi igenevek halmozása játssza a főszerepet: „Leszakítani, leszakítani, kibontani a kontyba tűzött vörös haját, megríkatni az ékkő színű szemet, elrohanni vele, miként egy faun” (66—7).

A lassítás viszont a mondattest fellazításának a függvénye, amelynek több változata van. Egy helyen a közbeékelt magyarázat („amely . . . fértek alája”), két közbevetés („de erős” és „nem”), a metaforikus értelmező („a fekete szirmokból”) és halmozások („kifehérlett, feléje ragyogott, neki kínálkozott”) miatt szokatlan szórend lassítja, fékezi a közlés menetét, aminek következtében a figyelem fokozottabban a megjelenítés tárgyára összpontosulhat: „A fekete ternóruhából, amely angolosan, de szűkre volt szabva, úgyhogy a virágzó, dús formák alig fértek alája, a fekete szirmokból: kifehérlett, feléje ragyogott, neki kínálkozott a tubarózsa. Fekete rongyokból ily graciózus — de erős — fehér nyak nem szökellett ki még, nem, soha!” (66).

3.5. A regényben nagyon gyakori a nyílt kifejtés, a többletközlés és ellentéte, a sejtetés, a hiányos közlés.

A nyílt kifejtések nagy része narrátori megnyilatkozás, amelyek eléggé hasonlítanak Mikszáth jól ismert közbevetéseihez. A legtöbb az író kiegészítő, magyarázó megjegyzése és szereplőinek vagy olvasóinak megszólítása (a zárt mondatrend tagjaként, gondolatjelek között vagy zárójelben): „Robin Sándor nem született férjnek, már ezt most mindjárt, lehet, hogy egész váratlanul, kimondom” (38). Van az írónak olyan megjegyzése is, amely magára a stílus alakítására vonatkozik: Bergen „arca olyan lett, mint a tót rózsza. Mégis, talán elhagyom a virággal való hasonlatot” (147); „Hanna így kivált [a többi nő közül], sőt még jobban, mint amennyire azt az én tompa színeim révén látja az olvasó” (54).

Sok helyen viszont épp a nyílt kimondás és bármilyen közlés hiánya, a sejtetés a feltűnő. Ennek rendszerint az elhallgatás, félbeszakítás vagy a hiányos mondat az eszköze: „És hogy a szívem összenőtt a röggel, ahol születtem, míg a vérem . . . A vérem itt horgászik előttem a parton. Egy rongyos úr, az én koromban, a hasonmásom. Csak horgászik, horgászik, enni is elfelejt, álmodik egész nap — velem együtt” (225).

3.6. A regény stílusának globális jegyeként kiemelt sajátosságok a századforduló jól ismert stílustendenciáihoz köthetők.

Az életszerű stíluszínezet forrása a Petőfitől és Aranytól alakított népiesség, ami Jókainál és Mikszáthnál is jellegzetes nyelvi anyag. Bródy is ezt az örökséget hasznosította, ő is — mint elődei — a mindennapi nyelvből gazdagította stílusa anyagát. S ezt regényében Tömörkényhez vagy Gárdonyihoz hasonlóan nyelvjárási elemekkel színezte. Az ugyancsak idetartozó natu-

ralista elemek száma, mint láttuk, nem nagy. Külön nagy érdeme Bródynak, hogy előbeszédízi stílusába a budapesti, a nagyvárosi nyelv szavait is bevitte, és ezzel a szépirói nyelv körét tágította, anyagát felfrissítette, korszerűsítette, a való helyzethez igazította.

A lírai színezet az egykori romantika utórezgéseként fogható fel. Megvan ez — ugyanúgy mint a vele társuló idilli jelleg — Mikszáthnál, Peteleinél, Gozsdunál, Gárdonyinál is. Ez a líraiság a romantika hagyományának más sajátosságaival együtt könnyen ötvöződött a századforduló divatos, erőteljes irányzatával, a szecesszióval. Ebből való a regény stílusát át- meg átszövő dekorativitás (díszítő motívumok, stilizáció, indázó szerkezetek). A szecesszió ereje Bródy regényében nem kisebb, mint a 90-es évek más íróinál, mindenképp Justh Zsigmondnál, Ambrus Zoltánnál vagy Malonyai Dezsőnél. De olyan túlzások sem mutathatók ki, mint a minden újat feltűnően használó Pekár Gyulánál.

A nem csekély számú szimbólum lehet a szecesszió velejárója, de a szimbolizmus közvetlen hatása is feltételezhető.

4. Mint már másutt tárgyaltuk,¹⁸ az érték megállapításához a szóba jöhető szövegelméletek nem segítenek hozzá. Ezt tehát más alapon kell megközelítenünk. Irányzattörténeti forrásokból két olyan esztétikai minőséget emelhetünk ki, amelyeket — legalábbis kiindulópontjuk szerint — ellentétnek foghatunk fel, s így a regény szövegszervező elvének is megfelelnek. Az egyik minőség a rút, a másik a szép.

A rút kétségtől a meglevő, a fentebb már kimutatott naturalista jegyekkel függ össze, mindenekelőtt Robin drámai helyzetével, amikor varnak érzi testét, piszkosnak és gyűröttnek a ruháját, amikor megundorodik önmagától. De a fenti és az odakinti, a feketével és piszokkal jelképezett, bűnösnek és megvetendőnek tartott világ is ide számítható. Ez a rút azonban itt — ugyanúgy, mint a romantikában — magában rejtje a megjelenítéséből fakadó esztétikai szépség lehetőségét.

A szép foglalatata mindannak, ami igaz és ami a századforduló jól ismert szemléletének, életérzésének megfelelően a regényben a valóság elviselhetőségét, javítását célzó „tündéri” jelleggel függ össze, tehát a szépítő, díszítő, eszményítő tendenciáknak is.

Különben Bródy munkáját az eddigi kritika (l. a lapalji jegyzetek közül az idevágó utalásokat) nem tartja hibátlan alkotásnak, főleg egyenetlen szerkesztésmódját, pongyolaságát, olcsó hatásait bírálják. A szóba jöhető hibák egy része abból fakad, hogy Bródy kedvelt újságírói műfaja, a hírlapi tárca kedvezőtlenül hatott a más természetű és művészi igényű regényírói technikájára.

A bíráló megjegyzések jogosultak. Egyedül a szerkesztésmódra vonatkozó észrevételek gondolkodtatnak meg. Ebben ugyanis nem feltétlenül egyenetlenséget, felületességet kell látnunk, hanem esetleg egy újfajta, a korábbiól eltérő eljárást, aminek az a lényege, hogy az elbeszélés és leírás, megjelenítés egészen sajátosan fonódik össze egy-egy fejezetben és a regény egészében. Vannak fejezetek, amelyekben az elbeszélés, és vannak olyanok, amelyekben a leírás, a megjelenítés az uralkodó. A kettő aránya majdnem ugyanaz. A két-

¹⁸ József Attila: Határ (stilisztikai elemzés szövegnyelvészeti alapon). It. 1984. 4.

féle tartalmú, jellegű fejezetek kisebb-nagyobb ciklusokban követik egymást. Tehát a regény szerkezete, felépítése két egymással párhuzamos, de ellentétes tartalmú vonalból, láncból áll. Az egyik láncszemei a leírást, a megjelenítést tartalmazó fejezetek, a másik láncszemei viszont a főleg elbeszélésmozzanatokot tartalmazó fejezetek. Ez a láncszerű szerkezet a századvégen nem volt új. Jellemző szerkezete Arany korai költészetének, de még sokáig nem avult el, még Adynál is kimutatható. A prózában (bár az idevágó tüzetes vizsgálatokkal még adósak vagyunk), úgy látszik, az amúgy is lazább felépítésű szecessziós, impresszionista munkákban lett sajátos.

Szabó Zoltán

„Párbeszéd” a családban

(Kommunikációs zárlatok a családon belüli szülő–gyerek kapcsolatban)

1. „Ez a nagy helyzet...”. Részleteket bocsátok előre egy serdülő korú tanuló és szülei párbeszédeiből. Ezeket maga a tanuló írta le meglepő hűséggel a vizsgálat számára úgy, hogy zárójelben feltüntette el nem hangzott saját gondolatait is.

(Reggel van, öt óra. Hallom cserget az óra de azért én a másik oldalamra fordultam és próbáltam aludni. Aludtam volna, de már késő.)

Anya: Valérka, csergett az óra.

Én: Jó, ott hadd csengessen.

Anya: Gyere no, kelj fel.

Én: Hagyjon békén, én még aludni akarok. Majd felmegyek Szeredába a negyed nyolcas busszal.

Anya: Hadd el nem busszozunk azért van éves abonamented, hogy használd ki.

Nem busszal mész fel, megértetted?

Én: (örvendek) Jó anyukám, felkelek, megértettem.

Én: Anyuka!

Anya: Tessék! Mi a bajod?

Én: Hol a bluzzom, a szvetterem s a hajpántom?

Anya: Én honnan tudjam, te rakod el, te tudod hol van.

(Erre a nagy lármára édesapám is felébredt.)

Apa: Megint mit kerestek?

Én: Semmit (maga aludjék, sok baja ne legyen).

Apa: Hallom, kérdezed hol van ez, hol van az.

Mindég valamit keresel.

Mindent úgy elraksz, hogy amikor valami kell, akkor nem tudod hol van. Este miért nem szereled elő amit reggel fel akarsz venni.

Én: (Azért mert a nyúl szőrös, ha tollas volna elrepülne.) Este álmos vagyok, reggel korán kell kelni.

Anya: Többet ne vitatkozzatok.

Valérka siess, mert negyed hat, s a vonat nem vár.

Én: (hál istennek!) Jó, tudom még elérek. Még sok dolgom van. Anyuka! tízóraít tett-e?

Anya: Te is tehetsz, nem muszáj mindég rám várj. Nem esik le az aranygyűrű az ujjadról.

Én: Jó, teszek. (De a maga ujjáról sem esne le az az aranygyűrű.) De ha lekésem a vonatot, maga lesz a hibás.

Anya: Sokat ne papolj, mert fél hat lesz tíz perc múlva, szaladnod kell a vonatra. Hajpánt, zsebkendő minden van-e?

Én: Van minden (sokat ne érdeklődjön), szaladok, csak éppen a külső villanyt gyűjtsa fel, mert olyan sötétség van, hogy a kaput nem kapom meg.

Anya: Ma szerda, hányig lesztek?

Én: Ma szerda, ha jól tudom háromig. (Jaj van még valamit kérdez-e).

Anya: Nehogy lekésd a négyes vonatot, mert nem tudom mi lesz.

Én: (Mi legyen, semmi.) Jó, hazajövök, mit csináljak én egész este míg a vonat jó.

Apa: Még nem mentél-e el?

Én: (Megint felébredt.) Ne féljen, nem késsem le.

Anya: Valérka, fél hat lesz öt perc múlva. Szaladj.

Én: A négyes vonattal jövök (ha nem fog nagy eső lenni). Csókolom!

Apa, Anya: Szerusz
(Szóval ez a nagy helyzet . . .)

...

Én: (igyekszem minél halkabban beosonni az előszobába, de nem a legnagyobb sikerrel. Remélem nem veszik észre, hogy újból elmúlt éjfél, de kinek van kedve ilyen szép szombat este hazajönni korábban. Itthon is mivel tölthetném az időmet, legfeljebb aludnék. Valaminek nekiütközöm, ami nagy robajjal feldől. Egy szék. Hogy a fenébe kerül ide ez is, morfondírozok magamban, ha nem volnék otthon nem is csodálkoznék, hogy felborítok valamit, de így! Remélem nem hallották meg, hogy milyen csendben járok. Mintha gondolataimat akarná cáfolni, nyílik az apa szobájának ajtaja és kilépek rajta a család feje pizsamában. Felgyújtsa az előszoba villanyát mielőtt belépnek a szobámba. Egek — gondolom magamban — újból kezdődik a hétvégi. És igazam van.)

Apa: Nem tudsz csendesebben járni? Nem elég hogy későn jössz haza, még zavarod is a család álmát. Hol voltál ilyen sokáig, megmondtam, tessék idejében hazajönni.

Én: (Vajon mi következik még?)

Apa: Mi az, a nyelved elvesztetted, nem is válaszolsz?

Én: De apu, hogy jöjjelek el egy házibuliról éjfél előtt. Nem ronthatom el a társaság kedvét azzal, hogy én már tizenegykor hazajövök. Mindig én jövök el elsőnek. Jól tudta, hogy amikor nálam volt buli, senki sem ment el kettő előtt.

Apa: Mi nem megyünk senki után. Te akkor jössz haza amikor én mondom.

.....
Én azt szeretném tudni, hogy miért nem jársz korábban és csendesebben haza?

Én: (Itt jobb lesz minél alázatosabb képet vágni.) Én . . . én nem akartam azt a székét felborítani.

Apa: Jól néznénk ki, ha akaratból csinálnál ilyen zajt.

.....
Én: (Bemegyek a konyhába és a merülő forralóval teát teszek főni.)

Apa: Nem ettetek a bulin?

Én: De igen, csak szeretek este teát inni.

Apa: Már mindjárt reggel lesz.

Én: (Itt jobb lesz hallgatni.)

Apa: Ha jól tudom, holnap bál lesz.

Én: Igen. (Vajon mit akarhat?)

Apa: Csak azt akartam mondani, hogy itthon maradsz.

Én: De édesapám . . .

Apa: Semmi de! Hétfőn iskolába kell menni.

Én: Délelőtt tudok tanulni.

Apa: Tanulni, tanulni, de mit gondolsz, hétfőn hogy szedlek ki az ágyból?

Én: Miért nem . . .?

Apa: Semmi miért! Jóéjszakát.

Én: (Szomorúan nézek utána és gondolkodom. Pedig csak azt akartam kérdezni, hogy miért nem melegít ez a forraló. Úgy néz ki, hogy holnap nem fáradok el a táncban. Ő is volt fiatal, miért nem ért meg? Visszavonulok, itt én vagyok a vesztes.)

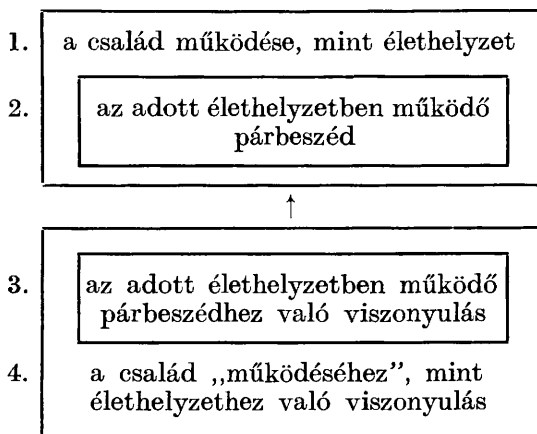
Első pillantásra talán nem is tűnnek többnek efféle szövegek az olvasó szemében a serdülőkori engedetlenség és a szülői tehetetlenség mintaképeinek kissé szokatlan egyvelegénél. Valójában igen hiteles adatforrásokkal állunk szemközt. Akik az otthoni „beszélgetések” egyszerű felelevenítése nyomán ilyen gördülékeny szöveget tudtak írni és ilyen plasztikus képet rajzolni a szülőkkel folytatott párbeszédnek világáról, azok az írás gesztusával már egy nagyon fontos információt közöltek magukról: ezek a beszélgetések számukra igen kényes pontok, elég csak megnyitni a zsilipet és különkülön mondják fel a sokszor 5–6 füzetlap terjedelmű párbeszédeteket, mint bármelyik jól bemagolt leckét. Ők mindezt kívülről tudják és ha rá tudjuk venni őket arra, hogy vállalják a kimondás/leírás bonyolult gesztusát, akkor biztosan nem sülnek bele mondanivalójukba, nem rágják írás közben idegesen a körmeiket és írásművük rendszerint kerek egész. Mindez arra utal, hogy a szülő—gyerek

párbeszéd (a továbbiakban SZ és GY) itt bemutatott formái megérdemlik az aprólékosabb elemzést.

A szövegek szerzői tizedik osztályos szaklíceumi tanulók. Van közöttük falusi és városi egyaránt. Közös vonásuk az, hogy szinte kivétel nélkül mindannyian urbánusnak még nem nevezhető, de már nem is falusi típusú családokhoz tartoznak. Talán nem érdektelen hangsúlyozni azt sem, hogy nem véletlenszerűen és nem kapásból írták ezeket a szövegeket. E témát megelőzően már több próbálkozás is irányult arra, hogy írásban vagy szóban a saját világukról valljanak.

Az ilyen módszertani próbálkozások véleményem szerint az anyanyelvi nevelés egy fontos fejezetét alkotják. Erre itt nem térhetek ki, csupán azt hangsúlyoznám, hogy igen hosszú és göröngyös utat kell bejárni, felrúgva a jól begyakorolt metodológiai fogások jó részét ahhoz, hogy iskolai feltételek közepette töredékeikben vagy egészükben őszinte szövegeket kapjunk.

Bevezetésképpen be kell mutatnom a vizsgált szövegtípust is. Az már az eddigiekből is kiderült, hogy közvetett vizsgálatról lesz szó: a családon belüli párbeszéd világára érdekel, és ezeket egyfajta szűrőn, a tanulók által írt szövegeken keresztül próbálom megközelíteni. Ebben a megközelítésben nyilván van torzító tényező is, de ez csak olyan zavaró elem, amit a vizsgálat megtervezésekor tudatosan lehetett vállalni. Úgyiszlóván a torzítás mértékét és formáját is meg lehetett tervezni, és éppen ezért az eredmények értékelésénél meg lehet tenni a szükséges korrekciókat. Tulajdonképpen négy dolog tevődik itt egymásra, és valamiképpen mind a négy információt hordoz a vizsgálat tárgyáról:

A szövegekben jelentkező párbeszéd tehát „megdolgozottak”, a GY szemszögéből láthatjuk a dolgokat. Ugyanakkor a helyzetek bemutatását befolyásolhatja az is, hogy a róluk alkotott kép iskolai környezetben született. Ezt az utóbbi torzítást kiküszöbölhetjük úgy, hogy sok-sok aprómunkával „kitermeljük” a tanulóban az őszinte szövegek létrehozásának igényét. Ami pedig az első torzítást illeti, annak mértéke elsősorban a vizsgálat témájától függ. Esetünkben nagyon is „tudott” szövegek leírásáról van szó, ez pedig növeli annak esélyét, hogy a leírt és a valóságban lejátszódó párbeszéd között több legyen az átfedés. Amint azt már a tanulmányt bevezető szöve-

gekben is láthattuk, a feldolgozott anyagok szinte teljes élethűséggel adják vissza a családon belüli SZ—GY szóváltások ritmusát, tagolását, a beszélgetést kísérő/hordozó gesztusokat és hangnemeket, a mondat típustokról és a szófüzési gyakorlatról nem is beszélve. Ennek ellenére mégsem mondhatjuk azt, hogy ami a papírlapokra került, az teljesen azonos lenne a valóságban lejátszódott párbeszéddekkel, de rejtett kamera és rejtett mikrofon híján meg kell elégednünk ezzel a megközelítő hasonlósággal.

Mivel nem a valóságban lejátszódott párbeszéddek élethű rekonstruálása a célom, hanem ezeknek a szövegeknek az elemzése, a választott módszernek nemcsak hiányosságai, hanem bizonyos értelemben a kényszerhelyzet szülte előnyei is vannak. A papírra került elemzések ugyanis már egyféle „elemzések”, a valóságban lejátszódott párbeszédre vonatkozóan olyan értékeléseket, kommentárokat tartalmaznak, amelyeket kívülállóként semmilyen megfigyelési helyzetből sem tudnánk rögzíteni. Ilyen értelemben a szövegek bemutatása, kommentálása előnyt is jelent az elemző számára.

Elemzésem célja az, hogy kimutassam az akadályozottság jelenléti formáit a SZ—GY párbeszédben. Az akadályozottság minden kommunikációs praxisban jelen van, az egyéni kommunikatív praxis elemzése során pedig kimutatható a „falak” kiépülésének módszere és mértéke. Először azt vizsgálom, hogy a párbeszéd két résztvevőjénél hogyan és milyen mértékben jelentkezik a befelefordultság, majd a következő alponthan pedig azt, hogy ebből a két gyakorlatból egyáltalán milyen párbeszéd alakulhat ki.

2. Ha kiindulópontnak azt az értelmezést vesszük, hogy a beszélés (általában a kommunikatív cselekvés) az egyénnek a környezetéhez való viszonyulását jelenti, és hogy a beszédpartner a maga beszélésével nem több mint az egyén számára adott környezet egy eleme, részlete, akkor nem tűnik erőszakoltnak a párbeszéd kettéválasztása, illetve a két párhuzamosan futó jelentéstulajdonítási gyakorlat külön-külön való elemzése. Nem a párbeszéd közös végeredményét vizsgálom tehát, hanem azt, ami az egyik és a másik beszélő oldalán végbemegy. SZ és GY szövegezésében a jelentősnek látszó tartalmi és formai eltérések ellenére sok hasonló vonás is van. A következőkben ezeket a mindkét oldalon meglévő sajátosságokat veszem számba.

a) A vizsgált családokban a párbeszéd alkalmi egyre inkább fogyatkoznak. Ritkán van együtt a család, a gyermek a szülővel napjában két vagy három alkalommal találkozik, s ezek a találkozások rendszerint rövid tartamúak. Ilyenkor mindig van szövegezés is, természetes, hogy ezekre az időpontokra „fókuszálódnak” a nap többi részében felgyűlt mondanivalók. A modanivaló áradása és a kölcsönös beszélésre való késztetés helyett azonban teljesen más dolgot tapasztalunk. GY a szó szoros értelmében véve *m e n e k ü l* a p á r b e s z é d e l ő l. Ezt SZ-nek gyakran tételesen is megmondja: „Ne mind kérdezzetek annyit!”, „Békén hagyhatnátok egyszer!”, „örökké mindent tudni akartok”, „Már annyit hallottam ezt”; stb. A szövegeket kísérő kommentárokból azonban sokkal keményebben határolja el magát: „Végre kinn voltam az ajtón s nem hallottam őket”; „Tudtam, hogy most megint kezdik”; „Hagytam beszélje ki magát”; „Tudtam, jobb ha nem szólok semmit”; „Úgy tettem mintha nem hallottam volna meg”. GY nagyon ritkán kezdeményez beszélgetést, ezzel szemben többször is próbálkozik a befejezéssel. Igyekszik párbeszéd közben valamilyen ürügyet találni a meglógásra (olyan foglalatosságot találni, ami feljogosítja a beszélgetésből való kilépésre,

például: „Na, hagyjatok, kell menjek tanulni!”); a kérdésekre kelletlenül, kényszeredetten válaszol. A párbeszédet továbbvivő fordulatokat mindig SZ hozza be; ha szünet van, akkor mindig SZ az, aki egy új témára térve át ismét felveszi a beszélgetés fonalát. Nem következik viszont mindebből az, hogy SZ részéről a kommunikatív praxis nyitott lenne. Olyan jelenséggel találkozunk itt, amit E. Goffman az interakciótól való elidegenedés típusainak elemzése során „centrumban a személyes én” megjelölés alatt tárgyal (Goffman 1979. 183–285). Goffman is abból indul ki, hogy egy beszélgetés témájába való spontán belebonyolódás feltétele a jelentéstulajdonítási gyakorlat nyitottsága: az egyénnek úgy kell megfogalmaznia saját jelentéseit, hogy azokat maximálisan felhasználhatóvá tegye mások számára a belebonyolódás forrásaként. Ha a beszélőnek olyan érzése van, hogy a többiek szemében a róla kialakított kép (vagy önmagának az önnön kommunikációjáról kialakított kép) nem megfelelő, akkor hangsúlyozottabban figyel önmagára, és a nyitás helyett az önvédelemmel (a saját gyakorlat megmutatása helyett annak minősítésével, az esetleges „alulértékelések” megelőzésével) törődik. A vizsgált párbeszédekben is SZ szövegei inkább védekezések, mintsem kitérülkozások. Úgy és akkor fogalmazódnak meg, hogy a megkérdőjelezésük eleve lehetetlen legyen. Ha csak SZ szövegeit olvassuk, akkor is mintegy magunk előtt látjuk a párbeszéd egészét, mert hallgatólágosan előírják a lehetséges válaszokat, vagy eleve úgy fogalmazódnak meg, hogy lehetetlen rájuk válaszolni. A sok-sok példa közül nézzük meg a következőt:

SZ: Hát te Pista, meg vagy-e húzatva vagy milyen bajod van, hát ilyenkor kell hazajönni, mi?

GY: Moziban voltam...

SZ: Azt tudom, talán a film négy órától mostanáig tartott?

GY: Dehogyan, csak még beszélgettünk utána...

SZ: A leckékedet megtanultad-e vagy csak egész nap tekeregsz? Hadd halljam!

GY: Meg, meg, már annyit hallottam ezt a...

SZ: Ne felelj! hallgasd meg amit mondunk és ha még egyszer előfordul nem tudom mit csinállok veled érted-e?

GY: Igen, igen.

SZ: Nézzünk oda, mostanában ejsze leköltözöl a tömbház elé, mi?

GY: Ó, mindenképp akkora dolgot csináltok...

GY: Hallgass, ott a vacsora az asztalon, eredj s egyél!

GY: Nem vagyok éhes.

SZ: Mi az, hogy „nem vagyok éhes”, csak nem kell kérvényt benyújtani, hogy valahogy rávedd magad és vacsorázz?

SZ szövege támadásnak látszik, valójában védekezés: saját beszélése és a saját magáról alkotott kép bebiztosítására törekszik, illetve megelőzni próbálja azt, hogy saját jelentéstulajdonítási gyakorlatait GY másként értelmezhesse, mint amilyennek ő elvárja. Ilyen értelemben ez a szövegelés is nyilvánvaló menekülés az interakciótól, menekülés a párbeszédbe való nyílt belebonyolódás elől, csak teljesen más stratégia alapján, mint amilyent GY-nél tapasztalhattunk.

b) Ha elegendő információval rendelkezünk a vizsgált családtípusról, akkor elég hamar eljuthatunk ahhoz a következtetéshez, hogy mindkét oldalon, SZ-nél és GY-nél egyaránt fel van gyűlve a mondanivaló. Ez származhat egyfelől a családon belüli beszélési alkalmak számának fokozatos csökkenéséből, másfelől pedig abból is, hogy általában csökkent azoknak az alkalmaknak a száma, amelyekben az egyén saját tapasztalatainak, meglátásainak

szimbolikus integrációját megvalósíthatta. Megélt életeseményeink megélési módját mindig valamilyen közösség keretében kell megmértnünk ahhoz, hogy az átélt eseményt konfliktusmentesen tudhassuk magunk mögött. Ahogyan a gyors változások folytán az egyén egyre több közösségből hull ki, illetve egyre kevesebb közönsséghez tartozik, olyan mértékben kell a családnak mint intézménynek egyre többet felvállalnia a megélt életesemények leereagálásából. Ez még akkor is így van, ha például serdülőkorúak látszólag menekülnek a család keretében zajló párbeszédre elöl. Ez a menekülés csak azt jelenti, hogy nem a meglévő párbeszédre volna szükségük, hanem teljesen más párbeszédre. De nem jelenti egyáltalán azt, hogy nincs igényük ezekre a családon belüli beszélési alkalmakra. Legtöbbjük nyíltan bevallja a szövegeket kísérő zárójelekben, hogy jócskán volna mondanivalója, és szívesen is folytatna párbeszédet a szülővel, de nem olyanokat, amilyeneket papírra vetett. E nyílt állásfoglalások mellett a szövegek még több ponton árulkodnak arról, hogy mindkét félnek bőven volna mondanivalója, és arról is, hogy mondanivalójukat visszafogják. Csak töredékét mondják ki annak, ami bennük egy adott pillanatban kimondandóvá sűrűsödik. GY hallgatásai mögött gyakran ilyen kommentárok húzódnak meg: „Erre nem feleltem, mert jobbnak láttam hallgatni”; „Hallgatok, mert muszáj”; „Itt jobb lesz hallgatni”. Sőt gyakran zárójelbe foglalva le is írják az adott pillanatban kigondolt választ, amit nyilván nem mondtak ki hangosan. Sok a szenvedélyesen indított és hirtelen félbeszakadt mondat, amik arra utalnak, hogy vagy nem tartották érdemesnek folytatni azt, amibe belekezdtek, vagy csak az indulati töltés volt meg, a helyzet érzelmi tagolása, a beszélés kényszere, de képtelenek a helyzet által megkövetelt módon szavakká, mondatokká formálni ezt a felhalmozódott belső feszültséget. A szülők beszéléseiben kevesebb a mondanivaló visszatartására utaló nyílt hivatkozás. Ilyen például az alábbi gyakran ismétlődő kijelentés: „...majd holnap találkozunk!”; „...majd holnap beszélgetünk!” Ebből az ígéretből rendszerint nem lesz semmi; inkább csak ígérés, a mögöttes mondanivaló érzékeltetése a fontos. A mondanivaló gyakran szakad félbe úgy, hogy a hallgató/olvasó nyilvánvalóan érzi a szöveg „kettéharapását”, érzékeli az indulatos, lemondó jellegű gesztust, ami látványosan jelzi: „...sokat kellene még mondanom, de...” A mondatok nagyon rövidek, szinte bántóan pattogóak, mozaikszerűen vannak egymás mellé rakva, és mindenik mögött a ki nem mondott „kifejtések” láncolata húzódik meg. Amikor pedig idő és lehetőség volna SZ mondanivalójának kifejtésére, akkor — érdekes módon — nem vállalja ezt a lehetőséget, hanem ehelyett ismétlésekbe bocsátkozik, egy-egy kijelentés többoldalú megfogalmazására, „megtámasztására” törekszik:

SZ: Megint mit keresel?

GY: Semmit. (Maga aludjék, sok baja ne legyen)

SZ: Hallom kérdezed, hol van ez, hol van az...

Mindég valamit keresel.

Mindent úgy elraksz, hogy amikor valami kell, akkor nem tudod, hol van.

Este miért nem veszed elő amit reggel fel akarsz venni...

Nem véletlen, hogy a szöveg leírója SZ mondatait egyenként külön sorba helyezte. Nyilván ilyen katonás egymásutánban is hangzanak el. Az az alapjelentés fogja őket össze, hogy (1) GY rendetlen, mindent szerteszét hagy és (2) ez a tulajdonság rossz dolog. Ez az alapgondolat fogalmazódik meg több-

ször és több variációban, nyomatékokat adva így az alapvető minősítés jogos-ságának, aktualitásának. Nem is érezzük a lezárást, ezeket a mondatokat szinte vég nélkül lehet folytatni és a szöveg egésze tanúskodik arról, hogy elég sokszor megfogalmazódnak.

c) A kimondott mögött mindig a ki nem mondott „több” húzódik meg. A beszélő mindig alaposan meggondolja azt, hogy mi is legyen ténylegesen az a mondat, ami ha nem fejt is ki, de legalább érzékelteti a felgyúlt mondanivaló egészét. Az elhangzó mondat előzetes mérlegelés, választás eredménye, és attól függően, hogy mennyire bizonyul hatásosnak a neki tulajdonított érzékeltető funkció, egy darabig ismétlődik, majd átadja helyét más mondatoknak. Az előzetes mérlegelés, választás mozzanata és egyáltalán a beszélés magas fokú kontrolláltsága a használt mondatok, szöveg-kliké erőteljes szemiotizációját vonja maga után. Mind SZ, mind GY szövegeiben vannak olyan részek, amelyek bizonyos helyzetekben előjönnek. Ilyenkor egy bizonyos forma mögött rendszerint mindig ugyanaz a mondanivaló áll, a szöveg SZ és GY közti kapcsolatban indexszerűen működik, van valami intim, csak erre a beszédhelyzetre jellemző többletjelszerűsége. Mutatóban idézek néhányat. Szinte hajszálra ugyanolyan alakban fordulnak elő az egyes párbeszédekben: „Neker már nem lehet parancsolni...”; „Hadd el, mert apád hazajön s akkor...”; „Ne feleselj, mert...”; „Gyere be úrfi, tekergünk, tekergünk...”.

Ugyancsak a felgyúlt és ki nem mondott mondanivalóra utalnak a pejoratív felhangokkal megterhelt megszólítások (*úrfi, legény*) és az elég gyakran jelentkező káromkodások is. Ezeknek a hasonmásait GY kommentárjaiban is fellelhetjük: „Kiadja a parancsot a pihent agyával, s én örökké csak dolgoz-zak”; „Jön Ő az összevont szemöldökével...”; „Kezdi az örökös siránko-zást...”.

A káromkodások pedig rendszerint a szülőktől hallott változatok visszafordításai, vagy azok tompított, enyhített variációi. Sokszor bizonyos gesztusok, hangnemek, hangsúlyok is elegendőek arra, hogy felidézzenek egy-egy nagyobb terjedelmű, nagyobb súlyú mögöttes mondanivalót. Az anya szemre-hányó, szenvedő tekintete vagy az apa ráncbaszedést ígérő fellépése olyan viselkedéselem, amire rögtön előugrik GY agyában az a mondathalmaz, ami ilyenkor nem maradhat el. Természetesen egy idő után (jó sok ismétlés után) el is maradnak, nem mondják ezeket a mondathalmazokat, de egy-egy gesztus, szó, hangsúly mintegy belevarázsolja a levegőbe és GY ugyanazt a nyomást érzi, mintha végig kellett volna hallgatnia. Látszatra ugyanaz a helyzet áll elő, mint annak az anekdotikus társaságnak az esetében, amelyben hosszas együttlét után megszokott vicceinek csak a sorszáma hangzik el, és máris nevetnek. Látszólag itt is csupán ilyen utalásokra, indexekre van szükség, és máris mindenki tudni véli a jel mögött meghúzódó szöveget. Egy ponton azonban lényeges eltérés is van.

d) A viccmondó társaság valóban indexekkel dolgozik. Ha felkérnék őket, akkor vicceiket el is tudnák mondani, és az is jellemző rájuk, hogy vicceik mögé ugyanazt a háttérrel képezlik oda. A számok alkalmazása tehát csupán takarékoskodás. Az általam vizsgált esetekben azonban ez a két megállapítás csak igen ritkán jut érvényre. A jelek (amiket a viccet mondóknál egyértelműen indexeknek nevezhetünk) itt is sokáig változatlanok tűnnek de közben lényegesen változhat a mögöttük felgyúlt mondanivaló. Egy-egy „jó” gesztus, hangnem, hangsúly — ami bevált a partnerrel való párbeszéd-

ben — önálló életre kel, és fennmarad akkor is, amikor az létrehozó/kitermelő háttér már alapjaiban megváltozott. Amikor ezeknek az elemeknek a hatása csökken, akkor érdekes módon SZ és GY sem arra törekszik, hogy más, a mögöttes mondanivalót jobban érzékeltető/kifejező elemeket keressen, hanem különböző manőverekkel igyekeznek az eddigi elemek hatását továbbra is fenntartani. Bár SZ és GY esetében az ezen elemek megmentésére irányuló manőverek szerkezetükben azonosak, kettejüknél a mögöttes tartalom átszerveződése más, más életanyag alapján megy végbe, és nagyon hamar eljutnak abba az állapotba, hogy egy-egy általuk közösen használt elem — amit mindketten abban a hitben használnak, hogy a másik fél ugyanazt a mögöttes tartalmat érzi a háttérben — valójában SZ és GY számára teljesen különböző mögöttes mondanivalót tartalmaznak. Egy ráncbaszedési funkcióban szereplő gesztus SZ számára jelentheti a határozottság érvényesítését, a „most már tűrhetetlen” és az „így tovább nem lehet” hangulatát, a „javítani amíg még lehet” hitét stb. stb. Mindez pedig GY számára jelentkezhethet úgy, mint ami „már a könyökömön jön ki”, amit el kell viselni, mert ez az „öreg” stílusa stb.

A külső olvasó/szemlélő úgy látja, hogy az ilyen helyzetekben hangoztatott fogalmak, fordulatok egyre inkább kiürülnek, élettelennek válnak. Valójában ezek nem kiürülnek, hanem kitágulnak, egyre több mindent jelölhetnek; és hogy egy adott pillanatban ne tűnjenek talajtanul lebegőknek, valamilyen manőverrel „földhöz kötik” őket. Ezeknek a manővereknek a gyakorisága és fontossága arra utal, hogy tulajdonképpen sem SZ, sem Gy nem lenne képes a mögöttes mondanivaló teljes kifejtésére, ha valaki erre kérné őket. Amit tudnak: e sztereotip fordulatok egymás utáni felsorakoztatása és annak érzékeltetése, hogy e jelek mögött nagy és fontos mondanivaló áll, amit nem fejtenek ki, mert „a másik úgyis tudja”. Valójában a másik fél mást tud(na), ha képes lenne a saját tudása kifejtésére. Olyan ez a helyzet, mi t amikor a már említett viccmondó társaságba belecsöppen egy idegen, aki a vicceket ugyan nem tudja, de számokat bemondani ő is képes. SZ és GY, ahogyan egyre kevésbé képesek a párbeszéd másik résztvevője számára követhetően elmondani a háttérben álló mondanivalót, olyan mértékben egyre fokozottabb mértékben törekednek — különböző manőverekkel — a háttérben álló tudás létének és érvényességének igazolására. Egyre inkább előtérbe kerülnek a gesztusok, az elmondandó álláspontot egyre gyakrabban sűrítik bele egy grimaszba, egy ajtóbecsapásba, egy-egy lenyelt, de érzékeltetett káromkodásba, a kapott feladat feltűnően késleltetett elvégzésébe, pillanatnyi győzelem illúzióját termelő hazugságokba. A nyelvhasználat metaforikus oldala a gesztusok síkjára tevődik át. Szélsőséges, de nagyon is kifejező példának említhetném azt az esetet, amikor GY a kérése megtagadása után újonnan kapott ünnepi ruhájában belegázol a sáncba folyó patakba, és átázott cipővel, összefröcskölt ruhában „feltűnés nélkül” sétálni kezd a szobában. Infantilisnak tűnő gesztus, de alapjában ugyanaz, mint a következő: „jó sokáig voltam az üzletben, még azért sem siettem.” A gesztusnyelv előtérbe kerülése mellett feltűnő jelenség a beszélés fokozott érzelmi színezése is. SZ és GY egyaránt nagyon sokszor érzékelteti, és gyakran tételesen ki is mondja, hogy ő embertelenül sokat dolgozik, ő a szenvedő (a többet szenvedő, a többet vállaló) fél. Általában mindenki gyakran „rettenetesen fáradt” és ezt sosem felejtí el a másiknak megmondani. Nem arról van szó, hogy mindez nem igaz, valójában bárki bármikor tarthatja magát rettenetesen fáradtnak, fáradtnak, ez az ő szuverén joga. A baj ott van, hogy

ez az érzelmi háló teljesen rátelepszik a szövegre, igyekszik befolyásolni, irányítani a szövegelést, a másik viszonyulását. A kimondott szövegrész nem képes önálló életre kelni, kénytelen engedelmeskedni egy számára irracionális nyomásnak. Ennek szerepe az, hogy a kimondott szót csak egyféleképpen lehessen értelmezni, senki se merészelje még a látszat szintjén se megkérdőjelezni a környezethez való viszonyulásnak ezt a módját. Mivel pedig érzelmi mozzanat gyakorlatilag minden kijelentéshez kapcsolódik, a szövegelés egész folyamán lehetetlenné válik a beszélőhöz való közelférkőzés. Az érzelmi nyomás — ha valaki következetesen bánik vele — a jelentéstulajdonítás sérthetlenségét szavatolja. Ha a vizsgált párbeszédekben GY nem tudja is ezt a védettséget módszeresen fenntartani, a kommentárokból oly sűrűn fellelhető sértődöttség- és megbántottságérzés nyíltan utal arra, hogy beszélése érzelmi körülbástyázásával folyamatosan próbálkozik.

e) SZ és GY nyíltan vagy rejtetten, de egyik a másikat túllícitálva igyekeznek különböző minősítéseket vagdosni egymás fejéhez. GY főként arról beszél, hogy SZ az ő érdekeit nem veszi figyelembe, önkényesen uralkodik rajta, teljhatalmával visszaél, teljesen logikátlanul követel ezt-azt, feleslegesen sokat beszél, szeret parancsolni, de ő maga sem dolgozik annyit, amennyit GY-től elvár, nem lehet vele semmit megbeszélni stb. SZ pedig arról, hogy GY-nek minden csak egyik fülén be s a másikon ki, rendetlen, nem tanul, nem szeret dolgozni, lusta, csak a tekergésen jár örökké az esze, állandóan diszkózik, szófogadatlan, felesel, és egyáltalán nem olyan (1) mint amilyennek lennie kellene és (2) mint amilyen volt SZ annak idején. Amikor a beszélésszintjén is megfogalmazódnak ezek a minősítések, akkor egy nagyon érdekes nyelvhasználati manőverre figyelhetünk fel. Az, hogy az én környezetemben lévő egyén valamit valamilyen formában megtesz vagy nem tesz meg, az nem más, mint ennek az egyénnek az ő környezetéhez való egyféle viszonyulása. Amikor én ezt a viszonyulást nagyon határozott módon minősítem, és nagyon megfontoltan így fogalmazok: „te ilyen és ilyen vagy”, akkor tulajdonképpen a következő dolgot cselekszem: Viszonyulok az ő viszonyulásához, vagyis azzal a nyílt vagy burkolt szöveggel, hogy „te most ilyen és ilyen vagy”, az én viszonyulásomat az övének tüntetem fel. SZ azt mondja GY-nek: „mit mind diszkózol örökké” (itt a diszkózás csupán zenehallgatást jelent). Emögött nem az áll, hogy „hagyd abba, mert zavarsz”, hanem valami más egyéb. SZ rossznak tartja magát a tevékenységet és határozottan utal arra, hogy amit GY tesz, az saját maga számára is rossz. Ebben a helyzetben GY-nek azért kell harcot vívnia, hogy saját viszonyulását egyáltalán létezőnek tüntethesse fel. Ha azt mondaná, hogy a diszkózás nem rossz, akkor ezzel a kijelentéssel automatikusan SZ viszonyulását támadja, tehát akaratlanul is SZ-szel vitatkozik, és nem a maga viszonyulásának létét igazolja. Éppen ezért nem is mond semmit; hacsak lehetséges, igyekszik elengedni a füle mellett SZ megjegyzését. Fordított helyzetben gyakran jár ő is így. Ezek a manőverek eleve lehetetlenné teszik, hogy egyik fél is érdemben válaszolhasson, hiszen ezzel a rávetítéssel a másik fél jelentéstulajdonítási gyakorlatát eleve nemlétezőnek vesszük. Ez az a jelenség, amit a bevezető tanulmányban metaforikusan a másikból való táplálkozásnak nevezhetünk.

3. Mindez, amit az eddigiekben felvázoltam, önmagában is elegendő ahhoz, hogy az egyéni jelentéstulajdonítási gyakorlat köré mindkét partner oldalán falat emeljen. A kommunikálás belső akadályozottsága mindenekelőtt

a kommunikációs praxis immanens adottsága, tehát nyomokban mindenféle kommunikációs gyakorlatban fellelhetjük. A vizsgált esetekben azonban egy időben több válfaja is jelen van, és mindenki fontos szerepet játszik a szöveg létrejöttében. Nem szórványosan és időszakosan vannak jelen, hanem folyamatosan érvényesülnek a beszélés folyamán. Amiket elkülönítettem a vizsgálat során (menekülés az interakciótól, a beszélés visszafogottsága, a szöveg kontrolláltsága és szemiotizálódása, a gesztusnyelv és az érzelmi ráhatás előtérbe kerülése, a másiktól való táplálkozás) azok a kommunikálás belső akadályozottságának alapvető, de nem kizárólagos tényezőiként tarthatók számon. Nem tartom kizártnak, hogy további vizsgálatok másféle tényezőket is feltárhatnak, és azt sem, hogy az itt bemutatottak között volna valamiféle jól kimutatható hierarchikus szervezettség és/vagy munkamegosztás. Itt levonható következtetésem annyi, hogy ezen tényezők folyamatos jelenléte az egyéni jelentéstulajdonítási gyakorlatot zárttá teszi, burkot von a kommunikációs praxis köré, és ezzel az esetleges partner számára alaposan megnehezíti a környezethez való viszonyulások felismerését, végső soron azt, hogy a beszélő egyén jelentéstulajdonításai egy másvalaki számára megközelíthető környezeti elemként jelenhessenek meg. Ez a befelé fordulás SZ-nél és GY-nél egyaránt kimutatható, vizsgálataim alapján ítélve gyakorlatilag egyenlő mértékben. Ez a kétoldali belefördultság olyan kiindulópont, amely eleve megnehezíti a párbeszéd szerveződését.

Bíró Zoltán

A mondszerkezeti sajátosságok változása általános iskolai tanulók fogalmazásaiban

1. Az általános iskola felső tagozatában folyó anyanyelvi nevelés tervezése és szervezése, a végzett munka hatékonysága, eredményessége nagymértékben függ attól, hogy mennyire ismerjük tanítványaink nyelvhasználati szintjét. Mennyire tudjuk felmérni azokat a hiányosságokat, amelyekre különös tekintettel kell gondolnunk nevelő-oktató munkánk folyamatában. Az anyanyelvi nevelés különböző területeihez kapcsolódó tantárgyi ágazatok, így a helyesírás, a beszédművelés, a szóbeli és írásbeli szövegszerkesztés stb. egyaránt lehetővé, illetőleg szükségsszerűvé teszik, hogy a tanár egzakt tények ismeretében, azokra támaszkodva tervezze meg munkáját az adott osztályban, s hosszabb távon az egész felső tagozatos nevelési, oktatási folyamatban.

A magyar nyelv és irodalom tantervi követelményeinek teljesítését nagymértékben segíthetik azok a szaktudományi kutatások, amelyek napjainkban, s a korábbi években, egy-egy részterülethez kapcsolódóan folytak és folynak. Az anyanyelvoktatás korszerűsítéséért végzett vizsgálatok, a vizsgálatok eredményei gyűjteményes kötetekben, valamint a különböző szakfolyóiratokban a gyakorló magyartanárok számára is hozzáférhetőek, talán fogalmazhatunk úgyis, hogy közismertek, így felsorolásuktól eltekinthetünk. Az alkotó magyartanár munkájában nem nélkülözheti ezeket az eredményeket, ugyanis sokszor nyúlhat segítségért szakmai, módszertani tekintetben egyaránt, ha munkáját tudatosan tervezi, s valóban meg kíván győződni tanítványai nyelvhasználatának jellemzőiről, gondjairól.

Deme László Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata (Bp., 1971. Akadémiai Kiadó) című munkája, s e munka nyomán több kutató, szakmai és didaktikai vonatkozásban (Békési Imre, B. Fejes Katalin), valamint nyelvjárási szövegek alapján (Szabó József), olyan kutatási eredmények kerülhettek birtokunkba, amelyek az általános iskolai tanulók nyelvhasználatára megismeréséhez is nagy segítséget adnak.

B. Fejes Katalin: Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása (Bp., 1981. Tankönyvkiadó) és más ezirányú vizsgálatain kívül a magyar tanárok módszertani folyiratában Jakab Edit számol be tanulságos elemzésben 7–8. osztályos tanulók mondatszerkezeti sajátosságairól (Magyartanítás 1983. 86–95). A szövegközpontú elemzések szükségességét, jelentőségét hangsúlyozza Szende Aladár Anyanyelvi oktatás és szövegtan című előadásában (A szövegtan a kutatásban és az oktatásban, szerk.: Szathmári István—Várkonyi Imre 113–7, MNyTK. 154. szám Budapest, 1979.).

2. A továbbiakban a fentebb említett vizsgálatok néhány módszerének, elemzési szempontjának adaptálásával, a mondatszerkezeti sajátosságok összehasonlító vizsgálatára vállalkozom. Ugyanazon tanulók negyedik és nyolcadik osztályos korukban, azonos témáról szóló elbeszélő műfajú, írott és hangzós szövegeit elemzem, hasonlítom össze.

Az elmúlt években hangtani jelenségek nyelvföldrajzi és nyelvészociológiai szempontú vizsgálatával foglalkoztam Vas megyében élő általános iskolai tanulók körében. Vizsgálati tapasztalataimról több helyen beszámoltam, legutóbb a Magyar Nyelvőrben (107: 190–9). A hangtani vizsgálatokhoz a nyelvi anyagot magnetofonnal gyűjtöttem. A terjedelmesebb szövegfelvételek érdekében az adatközlőknek választott tanulók meghallgatták közösen magnetofonszalagról Móra Ferenc Szépen szóló muzsika című történetét, a Kincskereső kis ködmön kötet első alkotását. Miután a történet elhangzott, kértem, hogy írják le a hallottakat. Ezeket a fogalmazásokat összegyűjtöttem, majd egy kis feszültséget oldó udvari játék után egyenként, külön-külön szóban is elmondták a történetet, amelyet felvettem magnószalagra. A felvételeket többször visszahallgattam, majd lejegyeztem, hogy a hangtani, és a jelenlegi mondattani vizsgálatokhoz is felhasználhassam. A szövegszerkezeti tagolás, a lejegyzés szempontjából Szabó József ez irányú tapasztalatai hasznos segítséget jelentettek számomra (A mondathatárok megállapítása a magnetofonról lejegyzett nyelvjárási szövegekben. NytudÉrt. 104. sz. 719–23). Az Őrségben Bajánsenyén, a Kemenesalján Egyházashetyén levő körzeti általános iskola negyedik osztályos tanulói közül az előbbi esetben négy, az utóbbiban három tanulóval végeztem el az említett módon a szöveggyűjtést. Ugyanezekkel a tanulókkal 1981-ben, nyolcadik osztályos korukban megismételtem az anyaggyűjtést a negyedik osztályban szervezett módon. Így a jelenlegi vizsgálataimhoz ezeket az írott fogalmazásokat és a magnetofonszalagról általam lejegyzett szövegeket veszem alapul.

3.1. Először a fogalmazások terjedelmét és szerkesztettségi mutatóját elemzem. A táblázatban a fogalmazások hosszúságát a mondatok számával (m) és a mondatokban levő mondategységekkel (me) mutatom be. A mondategységek és a mondatok hányadosa a szerkesztettségi-mutató (szm).

A mondatok és mondategységek, azaz az összetett mondatokat alkotó tagmondatok statisztikai adatai jól mutatják, hogy a tanulók gondolataik

Őrség:

	Írásbeli fogalmazások						Szóbeli fogalmazások					
	4. o.			8. o.			4. o.			8. o.		
	m	me	szm	m	sze	szm	m	me	szm	m	me	szm
1.	19	26	1,36	37	58	1,56	11	20	1,81	25	35	1,4
2.	12	16	1,33	29	51	1,75	18	35	1,94	39	78	2,00
3.	9	11	1,22	20	27	1,35	13	20	1,53	22	50	2,27
4.	17	30	1,76	27	53	1,96	15	31	2,06	15	41	2,73
Átl.:	14,25		1,41	28,25		1,65	14,25		1,83	25,25		2,1

Kemenesalja:

1.	53	78	1,47	45	62	1,37	58	97	1,67	22	45	2,04
2.	27	45	1,66	39	42	1,07	26	52	2,00	27	63	2,33
3.	14	25	1,78	49	93	1,89	16	36	2,25	33	74	2,24
Átl.:	31,33		1,63	44,33		1,44	33,33		1,97	27,33		2,2

kifejezésekor az egyes iskolákban és korosztályokban mennyire élnek az elvontabb, magasabb szintű gondolkodásból fakadó nyelvi kifejezés lehetőségével. A mondat egységek és a mondatok hányadosa mutatja a fogalmazások szerkesztettségi fokát.

Ami az írásbeli fogalmazásokat illeti, megállapítható, hogy az Őrségi tanulók a fogalmazásokat alkotó mondatok tekintetében alacsonyabb szintű kifejezőképesség birtokában vannak a negyedik osztályban, mint Kemenesalján élő társaik. Különösen szembevető ez a különbség a mondatok számában (14,25, illetőleg 31,33). A szerkesztettségi mutatókban azonban már nem ilyen nagy a különbség, mert átlagosan alig két tizednyi, míg a mondatok számában több mint a duplája. Nyolcadik osztályban közelednek egymáshoz az adatok, de különbségek továbbra is vannak. A mondatok számát tekintve továbbra is a kemenesaljaiak fogalmazásai gazdagabbak (28,25, illetőleg 44,33). Az átlagos szerkesztettségi mutató azonban az Őrségben élő tanulók javára billen több mint két tizeddel (1,65, illetőleg 1,44). Eszerint az írásbeli fogalmazások készítésében a negyedik osztályos szinthez képest jelentősebb a fejlődés, mint Kemenesalján.

Ha a fogalmazások említett statisztikai mutatóit összehasonlítjuk B. Fejes Katalin és Jakab Edit vizsgálataiban szereplő adatokkal, azt tapasztaljuk, hogy a két iskola vizsgált tanulóinak mondat szerkesztési sajátosságai a mondatok számában és különösen a szerkesztettségi mutató tekintetében alacsonyabb szinten állnak. Az általuk vizsgált negyedik osztályosok szerkesztettségi mutatója 1,7, nyolcadikban 1,84 átlagosan.

Vizsgáljuk meg ezután a szóbeli fogalmazásokat ugyanezen szempontok alapján. Az Őrségi gyerekek negyedik osztályos korukban is átlagosan annyi mondatot használtak az események elmondására, mint írásbeli munkájukban (14,25). A szóbeli fogalmazások szerkesztettségi mutatója 1,82. A kemenesaljai tanulók fogalmazásaiban a mondatok száma kettővel magasabb (33,33), mint az írásbeli fogalmazásokban (31,33). A szerkesztettségi mutató pedig 1,97. Ezek az adatok azt igazolják, hogy mindkét iskolában a szóbeli szövegszerkesztés magasabb szinten áll, vagyis a tanulók gondolataikat szóban jobban kitudják fejteni, mint írásban. Ez valószínűleg a tantervi követelményekkel is összhangban áll, hiszen a szóbeli formák elsődlegességét hangsúlyozzák a követelmények. A mondatok számát tekintve jelentős a két iskola tanulóinak

szövegszerkesztése, s ezáltal a nyelvhasználata között a különbség, de a szerkesztettség tekintetében közelebb állnak egymáshoz. Nyolcadik osztályos korukban az őrségi tanulók átlagban 25,25, a kemenesaljaiak 27,33 mondatot használtak fogalmazásaikhoz. A szerkesztettségi mutató az előbbieknél 2,1, az utóbbiaknál 2,2. Az adatok nagyfokú közeledése a mondatok számát, a szerkesztettségi mutatók vonatkozásában egyaránt bizonyítják, hogy a két iskola tanulóinak szövegalkotási képessége hasonló szintűvé vált. A nyolcadik osztályos korosztályban is a szóbeli szövegszerkesztés áll magasabb szinten az írásbelihez képest. Ezek az adatok azt is igazolják, hogy a két iskola tanulóinak statisztikai mutatói nem maradnak el B. Fejes Katalin és Jakab Edit vizsgálataiban jelentkező mutatóktól, sőt magasabb szinten állnak.

Természetes, hogy a mutatók pusztá összehasonlítása nem elegendő a valóság feltárásához. Itt ugyanis olyan irodalmi mű reprodukálását végezték el a tanulók, amelynek tartalma, eseménysora érzelmileg is nagy hatással volt rájuk, így sokkal életszerűbben fogalmazhatták meg gondolataikat, mint leírás esetében. Ezek a tapasztalataim megegyeznek az említett vizsgálatokban szereplő megállapításokkal.

A statisztikai adatok szolgáltatotta tanulságokhoz alapvetően figyelembe kell venni azokat a szociológiai tényezőket, amelyek elválaszthatatlanok a tanulók személyiségétől. Tudnunk kell, milyen az a nyelvi környezet, amelyben a tanuló él. A lakóhely, a család, a rokonok, a barátok stb. mennyire biztosítják anyanyelvi szempontból az ingergazdag, vagy éppen az ingerszegény nyelvi környezetet. Így a nyelvi hátrányos helyzet tényezői mennyire érvényesülnek.

Az általam vizsgált tanulók statisztikai adataiból is kitűnik a kemenesaljai gyerekek közül egyik, akinek jó képessége párosul egy átlagon felüli értelmiségi családi környezettel. Az ő fogalmazásai mutatóinak köszönhető, hogy a két kutatópont közötti különbségek ilyen fokúak.

A bemutatott adatok azt is jól példázzák, hogy az őrségi gyermekeknél van nagyobb mértékű fejlődés nyolcadik osztályos korukra. Nyilvánvaló hogy a személyiség ilyen irányú kibontakozásában a kulcsszerep az iskolában folyó tudatos, tervszerű munkáé, amely azonban nem választható el a család és a tágabb értelemben vett nyelvi környezettől, a korosztály pszichológiai, pedagógiai s egyéb jellemzőitől.

3.2. A mondategységek kapcsolódása, tehát az összetett mondatok tagmondatainak egymáshoz való viszonya és a szerkesztett szöveg tartalmának bonyolultsága, magasabb szintje között szoros összefüggés van. A mellérendelés az egyszerűbb, az alárendelés a bonyolultabb szerkesztési módra vall. Az alábbi táblázatban az egyes kutatópontokon, a szóbeli és írásbeli fogalmazásokban található mellérendelő és alárendelő kapcsolódások statisztikai adatait mutatom be (l. a következő oldalon).

A fenti statisztikai adatok az alá- és mellérendelést, ezek szám- és százalékarányát tárják elénk. Az őrségi tanulók az írásbeli és a szóbeli fogalmazásaikban egyaránt az alárendelő mondat szerkezetet használják többségükben, a mellérendelő mondat szerkezetek száma kevesebb. Nem így van a kemenesaljai tanulók körében. Csak a negyedik osztályban, az írásbeli fogalmazásokban magasabb az alárendelő mondatkapcsolatok száma, a többi esetben a mellérendelő mondatok használata jellemző. Az eddigi adatok mennyiségi szempontból a kemenesaljai tanulók szövegszerkesztését magasabb szintűnek mutatták. Ez utóbbiak azonban azt igazolják, hogy a gondolatokat kifejező mondatok tartalmi bonyolultsága az őrségi gyerekeknél magasabb szinten

Írásbeli fogalmazások			
4. osztály		8. osztály	
alárendelő	mellérendelő	alárendelő	mellérendelő
Örség			
18 64,28%	10 35,71%	38 55,07%	31 44,92%
Kemenesalja			
25 58,13%	18 41,86%	28 40,57%	41 59,42%
Szóbeli fogalmazások			
4. osztály		8. osztály	
alárendelő	mellérendelő	alárendelő	mellérendelő
Örség			
25 58,13%	18 41,86%	73 53,28%	64 46,70%
Kemenesalja			
17 45,94%	20 54,05%	39 43,33%	51 56,66%

áll, hiszen az ő fogalmazásaikban minden esetben az alárendelő mondatok használata jellemző, nagyobb arányú a mellérendeltekhez képest.

Deme László és Jakab Edit vizsgálataiban szerepel a kapcsolódások minőségi megoszlását, a szövegek bonyolultságát kifejező szám, a megoszlási mutató. Ez a szám tartalmazza az alárendelő kapcsolódásának kétszeresét, ehhez hozzáadva a mellérendelő mondatok számát. Ezt az összeget osztották el az összes tagmondat-kapcsolódások mennyiségével. Az így kapott hányados a megoszlási mutató. Az alárendelő mondatok bonyolultságuk miatt kapnak kétszeres szorzószámot (Deme i. m. 166). Nézzük meg kutatópontonként ezeket a megoszlási mutatókat:

	Írásbeli fogalmazások		Szóbeli fogalmazások	
	4. osztály	8. osztály	4. osztály	8. osztály
Örség	1,21	1,55	1,58	1,53
Kemenesalja	1,58	1,40	1,45	1,43

Ha ezeket az adatokat összehasonlítjuk Jakab Edit mutatójával, amely 1,57, akkor azt tapasztaljuk, hogy a nyolcadikos korosztályban kutatópont-jaimon jelentkező megoszlási mutató egyetlen esetben sem éri el ezt, legfeljebb csak megközelíti, akár írásbeli, akár szóbeli fogalmazásokat hasonlítom össze. Az viszont érdekes, hogy mindkét kutatópontomon van ennél magasabb mutató (1,58) az írásbeli fogalmazásokban Kemenesalján, a szóbeli fogalmazásokban az Örségben, a negyedik osztályos tanulók szövegében.

3.3. A szövegszerkesztésre többféle lehetőség van az általános iskolai gyakorlatban. Vizsgálataim alapjául választott szöveganyag egy irodalmi műnek írásbeli és szóbeli reprodukálásával született. Az ilyen jellegű munkák hatásáról Jakab Edit ezt írja: „Kitűnik, hogy az irodalmi művek szókincese,

mondatfajtái, mondat szerkezetei a téma, a cselekmény vonalának megfelelően beépülnek a fogalmazásokba. Íráskészségük fejlesztése érdekében ezért kívánatos irodalmi műveket reprodukáló fogalmazásokat íratni" (i. m. 94).

Ha az elemzett írásbeli fogalmazások tanulságait összehasonlítjuk a fenti tapasztalatokkal, az őrési tanulók munkáiban, a negyedik osztályosok közlő stílusban, párbeszéd nélkül, kijelentő mondatokat használva írják le a történetet. Nyolcadik osztályos korukban lényeges változás tapasztalható, ugyanis beleélik magukat a történet főszereplőjének helyzetébe, ezáltal a fogalmazások stílusa is élénkebb, változatosabb lesz. Alapvetően a párbeszéd használatának köszönhető, hogy a kijelentő mondatokon kívül a kérdő, felkiáltó, felszólító és óhajtó mondat típusok is megjelennek, ezekkel együtt a mondatok szerkezet szerinti változatossága is tapasztalható. Ezek a fogalmazások így a mondatok szerkesztésében a hiányos, a tagolatlan egyszerű mondatokat, szervesen elemeket nagyobb gyakorisággal tartalmaznak, mint a párbeszéd nélküliek. Az élőbeszédhez való közeledés jellemzi ezeket, így természetesebbek, még akkor is, ha maga a téma egy irodalmi alkotáshoz, egy sajátos írói élményhez kapcsolódik. Hasonló tapasztalatokat fogalmazott meg Jakab Edit is idézett munkájában.

A kemenesaljai tanulók negyedik osztályos korukban már próbálkoznak egy-két mondatos párbeszédet beleszöni írásbeli munkájukba. Alapvetően az ő fogalmazásaikat is közlő, kijelentő mondatok használata jellemzi. A nyolcadik osztályban írt munkák mindegyike párbeszédű. A mondatfajta tartalmi szempontú változtatása sokkal gyakoribb, mint az őrési tanulók esetében tapasztalható volt. Mindkét kutatóponton jellemző, hogy a fogalmazásokba szőtt párbeszéd formai elkülönítése egyáltalán nem, illetőleg csak egy-egy munkában mutatható ki, noha a szövegszerkesztésnek lényeges formai és tartalmi jellemzője. Így az iskolai gyakorlatnak erre külön fel kell figyelni a szövegszerkesztésre adott témák kidolgozásakor.

A magnetofonos szövegfelvételek lejegyzésekor a legnagyobb segítséget a hangzós beszéd mondatfónetikai eszközei adták. Ezek alapján történő értelmezés e vizsgálati szempontból hasonló tanulságokat szolgáltatott, mint az írásbeli fogalmazások. Az őrési tanulók negyedik osztályos korukban nem használnak párbeszédet. Egyes szám harmadik személyben, közlő, kijelentő mondatok alkalmazásával mondják el a történetet. Egyik tanuló a következőképpen fogalmaz:

„Az édesapja mikor hazaérkezett megkérdezte tőle, hogy honnan kapta ezt a muzsikát. Gergő válaszolta, hogy vizet vitt egy játékarusnak és ezért kapta eztet a körtemuzsikát.”

Érzékelhető e rövid idézetből, hogy a tanuló idézetként építi be fogalmazásába az irodalmi műből átvett gondolatot, ami egyúttal a párbeszéd használatára való törekvés csíráit is tartalmazza. Ennél többre nem akadt példa a negyedik osztályosoktól kapott szövegekben.

Nyolcadikos korukban ugyanezek a tanulók valamennyien használják a párbeszédet. Itt is a főszereplő személyébe való beleélés jellemző. Az irodalmi műben található párbeszédű részeknek megfelelően szövik bele beszédükbe a szereplők gondolatait. Mondatfajtaik, mondat szerkezetük is ennek megfelelően kevésbé változatos.

A kemenesaljai tanulók negyedik osztályos korukban használtak valamennyien párbeszédet, változatos mondatfajtaikat. Ugyanez tapasztalható nyolcadikos korban nagyobb gyakorisággal, változatosabban. A beleéléses

előadásmód itt is jellemző. Az írásbeli és szóbeli fogalmazásokban egyaránt az író, Móra Ferenc nyomán Ferkónak, mások Gergőnek nevezték a történet főszereplőjét.

4. Az írásbeli fogalmazások és a magnetofonos szövegfelvételek elemzésének még több szempontú megközelítésére van lehetőség, ahogy ezt írásom elején említett szerzők munkái is bizonyítják. Elemzésemmel, amellyel viszonylag kevés adatközlő írásbeli és beszélt nyelvi szövegeink *v á l t o z á s v i z s g á l a t á r a* vállalkoztam, igazolja, hogy a negyedik és a nyolcadik osztályban milyen jellemzői vannak az azonos műfajba tartozó szövegeknek.

A tanulói személyiség fejlődése, értelmi, érzelmi gazdagodása, a család, az iskola, a szűkebb és tágabb nyelvi környezet, a szociológiai tényezők stb. egyaránt részesei ennek a változásnak, legyen a változás gazdagodás, vagy negatív vonásokat hordozó, ahogy ezt tényszerűen is tapasztalhattam vizsgálódásaim során. Az egyén nyelvi fejlődésének mindezek meghatározó tényezői. Vizsgálataimhoz felhasznált szövegek száma, terjedelme nem nagy, de mivel földrajzilag két jól körülhatárolható tájegységen élő gyerekektől származnak — Őrség, Kemenesalja — arra is több információ utal, hogy *n y e l v f ö l d r a j z i s z e m p o n t b ó l s e m t e k i n t h e t j ü k e g y s é g e s n e k* a tanulók mondat szerkezeti sajátosságait. Még inkább igazolható ez a megállapítás, ha a tanulók szövegei alapján nyert mutatókat összehasonlítom Jakab Edit Észak-Magyarországról és B. Fejes Katalin Szegedről származó mutatóival. Nemcsak a mutatók közötti mennyiségi különbségekre gondolok, hanem arra is, hogy az ilyen jellegű adatok az iskolai oktatás, konkrétan az anyanyelvi nevelés szövegszerkesztéssel foglalkozó tantárgyi ágazatai számára történő felhasználásra, s ezáltal a segítségadásra.

Vizsgálataim, így a tapasztalatok közreadásával az a szándék is vezetett, hogy az általános és középiskolában szövegszerkesztést tanító kollégákat ösztönözzem. Tanítványaik körében végezzenek ilyen jellegű elemzéseket néhány szempont alapján, mert meggyőződésem, hogy tudatosabbá és hatékonyabbá tehetik munkájukat, ugyanis a központilag kapott szakmai, pedagógiai, módszertani tanács, javaslat stb. mindig az adott iskolai közösségbenkel igazán életre.

Ily módon a mindennapi iskolai gyakorlatban ezzel a munkával is hozzájárulhatunk Sütő András anyanyelvünkről vallott, jövőnket is meghatározó egyik gondolatához. „Mit csináltál a rád bízott talentumokkal? Nincs más számonkérés, csak gyermekeink tekintetében. Ahány anyanyelvi szóra váró gyermek: jövőnknek megannyi lámpása a meglódult időben.” (Évek, hazajáró lelkek 241. Kriterion, Bukarest, 1981.) A figyelemfelhívás, a kutatás, az elemzés elsődlegesen a szaktudományok feladata, de a kutatási eredmények alapján végzett gyakorlati munka eredményessége a mindenkori pedagógustól, esetünkben a magyartanártól függ.

Guttman Miklós

Kunoss Judit: Fogalmazástanítás az alsó tagozatban. Tankönyvkiadó, 1983.

Az alsó tagozatos anyanyelvi tanítás-tanulás legproblematisabb feladatköre a tanulók szóbeli és írásbeli szövegalkotó képességének az alapozása. A feladat nehézsége és bonyolultsága miatt az alsó tagozatos pedagógus munkának ez az egyik olyan területe, amelyik az igényes tanítókat megfeszített próbálkozásokra, igen alapos és elmélyült munkára ingerli. A munka szépsége pedig többszörösen is felcsillan a szellemi erőfeszítések tükrében, a tanulók lelkes hozzáállásában és az oktatási folyamat közben és befejezésekor jelentkező eredményekben.

Ismerünk olyan alsó tagozatos pedagógusokat, akiknek osztályában a tanulók kedvelt anyanyelvi foglalkozása éppen a szövegalkotás. Viszont a még mindig jelentkező sztereotípiák miatt sok iskolában unalmasak ezek az órák mind a tanítók, mind a tanulók számára. A képzés folyamatához való viszonyulás egyetlen más területen sem olyan ellentmondásos, mint éppen itt. Azért is mondhatjuk, hogy Kunoss Judit könyve hézagpótló és nagyon időszerű. Ha nem is ad minden lehetséges kérdésünkre választ, számos jó elméleti állásfoglalása érdeklődést kelt, és az iskolai gyakorlatot segítő javaslatai, tanítási-tanulási tervezetei, óraleírásai igen hasznosak.

A könyvnek három fő vonulata van. Az első a szükséges elméleti alapok tisztázása, a második a gyakorlatból elvont általánosítások, tanítási sémák, javaslatok közlése. A harmadik: azok a tanulói szövegek, amelyek az elért eredményeket vannak hivatva szemléltetni. És itt mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy az ilyen fajta tanulói szövegek közlése mindig problematikus. Különösen akkor, ha csupa kifogástalan mintaszöveget látunk, mint ebben a könyvben is, egyetlen helyesírási hiba vagy komolyabb fogalmazási hiba nélkül. És azt sem tudjuk, hogy vajon a tanulói szövegek szerzői hányas érdemjegyet kaptak erre a munkájukra, vagy mondjuk az anyanyelvi tárgyakból. Így aztán ömlesztve kapjuk a szövegeket, és nem tudjuk megállapítani, mennyi bennük a tanulók valóságos teljesítménye, és milyen mértékű a könyv szerzőjének vagy esetleg az osztály tanítójának az utólagos kiigazító tevékenysége. Pedig hogy a tanulók nem minden fogalmazványa volt ilyen sikeres, arról a könyv 163. oldalán olvashatunk egy zárójelbe tett megjegyzést. Így aztán az a vélemény alakul ki bennünk, hogy a tanulói szövegek közlésének bizonyára volna egy realisabb, differenciáltabb módja, amelyik hitelesebb képet tudna nyújtani az elért eredményekről. (Például annak közlése, hogy az adott osztályban a tanulók hány százaléka tudta ilyen tökéletesen megoldani a feladatot stb.).

A téma elméleti-elvi alapjainak tisztázása jóval sikeresebb. Látszik, hogy jól ismeri a szakirodalmat, és megfelelőképpen tud eligazodni benne. A pedagógiai kérdésekben Vitgotszkij alapkutatásaira hivatkozik, majd a hazaiak közül részben az anyanyelvi témakörben is Deme Lászlóra, Orosz Sándorra, Nagy Józsefre és Kelemen Lászlóra. Világos, ahogyan a fogalmazótevékenységet meghatározza Deme Lászlóra és Orosz Sándorra való hivatkozással: „Az a folyamat, amelynek során értelmi-érzelmi-hangulati tartalmait az akarati cselekvés, valamint a fogalmazástechnika segítségével szóban vagy írásban kifejezzük, és mások számára érthetővé tesszük.” Ugyancsak nagyon hasznos és egyértelmű a könyvnek az a fejezete, amelyben a kreatív képességek fejlesztéséről értekezik. Nagyon érdekes a könyvnek az a része, amelyben a nyelvi spontaneitás és az alkotó nyelvhasználat között vonja meg a párhuzamot: „Az alkotó nyelvhasználat azt jelenti, hogy a gyermek spontán módon, ugyanakkor tudatosan használja anyanyelvét . . .” — alapítja meg könyvének ebben a fejezetében. És ugyancsak tanulságos, amit Mérei Ferenc-től idéz „a nyelvhasználat nem szabályozott fordulatairól . . . amelyek — folytatódik az idézet — lehetővé teszik, hogy az egyén a maga módján alkalmazza, esetleg saját tapasztalataival gazdagítsa a nyelvet.”

Ez az idézet ugyanis a tanulók önálló szövegalkotásának leglényegesebb elvi alapjaiba világít be. Arról van szó, hogy ennek a tevékenységnek vannak ugyan szabályozható komponensei, amelyeket a tanulók a fogalmazástechnikai ismeretekben sajátítanak el. De amikor az önálló szövegalkotás feladataival találják magukat szemben, akkor túltengenek a nyelvhasználatnak azok „nem szabályozott fordulatai”, amelyekre Mérei Ferenc is utal. Ehhez hozzátehetjük, hogy ezek a „fordulatok” nemcsak hogy „nem szabályozottak”, de nem is szabályozhatók. Éppen ebben van a szövegalkotó tevékenységnek a titka. Kár, hogy a könyv szerzője hivatkozik ugyan ezekre a megállapításokra, de nem vonja le belőlük a téma szempontjából adódó következtetéseket. Azt, hogy főképpen az írásbeli szövegalkotásban eluralkodnak az előre szabályozott „fordulatok”, szabályok, technikai segédeszközök, akkor ezek elnyomhatják az előre nem szabályozható nyelvi fordulatokat. Ennek bővebb kifejtésével lehetett volna a szövegalkotás önállóságának követelményeit a rendelkezésre álló szaktudományok segítségével indokolni és esetleg rendszerbe foglalni.

A szerző egyébként igyekszik lépést tartani a szakirodalom időszerű megállapításaival. Ezt a törekvését azonban inkább csak a téma szűk szakmai vonatkozásában sikerül tökéletesen megvalósítania. Lévéen a szövegalkotás az anyanyelvi nevelés igen sarkalatos és kiemelkedő területe, önként adódna, hogy szembesítsük ezt a munkát a korszerű magyar nyelvtudománnyal is. Arra gondolok, hogy a napjainkban kialakuló szövegtan és szövegtani kutatások adhatnának olyan fogózókat, amelyek ezt a pedagógiai tevékenységet megvilágítanák a korszerű magyar nyelvtudomány eddigi eredményeivel. Így például a szerző több helyen említést tesz a „szövegértésről”. Arról azonban nem vesz tudomást, hogy a „fogalmazás” nyelvtudományi szempontból nem más, mint a szövegalkotó tevékenység. Így aztán elszalasztja azt a lehetőséget, hogy a „szövegértés” folytatásaként a „szövegalkotó tevékenységről” beszéljen, ami egyszerűsítene és magasabb szinten rendszerezhetné a kettő közötti áthajlást, mert mindkét esetben a „szöveggel” mint nyelvtudományi kategóriával állunk szemben.

A könyv elvi megállapításai közül kiemelném még kettőt. Az egyik azt a kérdést veti fel, hogy a szövegalkotó tevékenységet milyen pedagógiai-oktatás-lélektani kategóriákkal jellemezhetnénk. Azt a választ kapjuk, hogy „... nem tekinthetjük fogalmazási készségnek”. Ezzel egyet is lehet érteni. De akkor azt is elvárhatnánk, hogy a tagadással szemben valamiféle állítást is közöljön. Mert ha nem „készség”, akkor milyen más kategóriával közelíthetjük meg? Erre azonban már nem kapunk választ. Ugyancsak hiányolhatjuk azt, hogy nem tudjuk meg, vajon ez a kategorikus közlés saját tapasztalatából ered-e, vagy pedig a szakirodalomból vette. Szó szerint csak annyit ír, hogy: „... bebizonyosodott ugyanis.” De milyen módon? Szinte bizonyosra vehető, hogy ezt a megállapítást a szakirodalomból vette.

Ugyanez a két szó (... bebizonyosodott ugyanis) szerepel a könyv 113. oldalán is, ahol az irányítás és önállóság viszonyával foglalkozik. E helyen is közli a helyes megállapítást, hogy óvakodnunk kell már az alsó tagozatban a tanító által „túlírányított” fogalmazások készíttetésétől. De a szakmai hitelesség megkövetelné, hogy közölje, honnan vette ezt a helyes megállapítást. Mert tudomásunk szerint a szakirodalomban mások is foglalkoztak ezzel a kérdéssel, amelyik meglehetősen kiemelt pontja az egész problémakörnek. Lehet, hogy csupán a megfogalmazás pontosításáról van szó. A jó szándékot nem akarjuk a szerzőtől elvitatni, de az bizonyos, hogy a szövegalkotó tevékenység két ilyen kiemelt és sokféleképpen vitatott elvi formulájának nem adjuk meg a kívánt szakmai hitelességet, ha azzal intézzük el őket, hogy egyszerűen: „... bebizonyosodott”.

Az elvi-elméleti megalapozásból kiemelkednek a régi és az új tanterv összehasonlításáról és a motiváció szerepéről szóló részek. Ezeket a szerző igen precízen, rutinos tájékozottsággal dolgozta ki. Itt is, valamint a könyv sok más helyén jól ötvözte egységgé

a szakirodalomból vett eredményeket és saját kutató munkájának általánosítható következtetéseit.

A könyv nagy része a tanítási-tanulási folyamat iskolai gyakorlatáról szól. Éveken át végzett tanítások eredményeit összegezi a szerző. Az egyes részterületekkel kapcsolatban mindig közli, hogyan valósították meg a feladatot a saját iskolájukban. Jó összeállítást olvashatunk a 162. oldalon a tanulói fogalmazások javításáról. Egyetlen merevséget tennék szóvá: nem tudjuk, helyénvaló-e minden egyes tanulói fogalmazásban a bevezetés és a befejezés sztereotip behajtása. Vajon nem volna lényegesebb — különösen a 4. osztályban — a hangsúlyt inkább a tárgyalás tagolására tenni? Amit a helyesírás és a stílus értékeléséről ír, az egészében elfogadható. Csupán a stílussal kapcsolatban van hiányérzetünk. Tapasztalatból tudjuk, hogy az alsó tagozatos tanulók gyakran elkövetik azt a hibát, hogy nem mindig a tárgyhoz illő stílusban írnak a témáról.

A gyakorlati részek jól megtervezettek és sokrétűen alkalmazhatók az iskolai munkában. Bár az is igaz, hogy éppen a gyakorlatnak van néhány olyan oldala, amelyeket a szerző éppen csak érint, rendszertelenül megemlít, de arra nem volt ereje, hogy rendszerbe foglalja őket.

Az egyik ilyen téma a csoportfoglalkozások inkább alkalmi és ötletszerű alkalmazása. Nem világos az olvasó számára, hogy ezeket milyen célból alkalmazza. Így például a 127. oldalon megtaláljuk a csoportmunka dicséretét és előnyeinek elméleti indoklását. A feladatlapok közlésekor több alkalommal beszél ugyan a „gyengébb” és „jobb képességű” tanulók közötti különbségről. De a differenciált foglalkozások szolgálatába állított csoportmunka tervezése hiányzik a könyvből. Pedig ha elméleti síkon olyan világosan látja előnyeit, a gyakorlatból vett tapasztalatainak közlésekor jóval többet várnánk, mint amennyit futólag és rendszertelenül itt-ott megemlít erről a területről.

A szerzőnek sok jó gondolata van a szövegalkotó képesség fejlesztésének pedagógiai folyamatáról. Nagyon sok adatot közöl arra vonatkozólag, hogy az olvasás feladatlapok mely részeit tudja felhasználni a fogalmazási ismeretek nyújtásakor. Így az anyanyelvi tárgyak közötti integráció elég nagy hangsúlyt kap. Hiányoljuk azonban azt, hogy az anyanyelvi órák összességében nem látjuk világosan, milyen elosztásban tudja a fogalmazástechnikai ismereteket más anyanyelvi órákon előkészíteni. Úgy tűnik, hogy számos fogalmazásórát elfecseél olyan ismeretek elemzésével és nyújtásával, amelyeket már más anyanyelvi órákon, elsősorban az olvasásórákon feldolgozhattak volna. Még a 4. osztályban is alkalmaz szájba rágó feladatlapokat is, és általában kevés figyelmet szentel a tanulók önálló gyakoroltatására. Például a 138. oldalon azt írja, hogy csak a jobb képességűek fogalmaztak önállóan, a gyengébbek tanítói segítséggel. Az ilyen megjegyzésekből aztán nem világos az, hogy a gyengébbek eljutottak-e az önálló szövegalkotás valamilyen fokozatáig, vagy pedig azt sugallják az ilyen részletek, hogy a gyengébbek önállóvá neveléséről — természetesen a maguk színvonalán! — az alsó tagozatban mondjunk le.

Hasonló a helyzet a szóbeliség és írásbeliség közötti arányossággal. Azt nagyon helyesen hangsúlyozza, hogy az írásbeli szövegalkotást nem lehet úgy minősíteni, mint a szóbeli gyakorlatok egyszerű lemásolását. Egyetértünk vele abban a megállapításában is, hogy az írásbeli fogalmazás minőségileg különbözik a szóbeliségtől. Abban is, hogy már alsó tagozatban az a célunk, hogy tanulóinkat eljuttassuk az önálló írásbeli kifejező-képességhez. Azonban az a pedagógiai folyamat, amelyik ide vezet, nem tűnik ki a könyvből. Ha a fogalmazásórákat mindazzal megterheli, amit óraelemzéseiben javasol, azt nem tudhatjuk, mikor jut idő a tanulók írásbeli gyakoroltatására. A tervezésben ugyanis — amennyiben a közölt tanítási tervezetekből kivehető — a fogalmazásra szánt órákon minden egyébre jut idő, csak éppen a legfontosabbra nem: a tanulók önálló írásbeli tevékenykedtetésére.

Pedig elvileg és elméletileg elismeri és ki is fejtí ennek elsőrendű fontosságát. A 160. oldalon azt írja ugyan, hogy „... az írásbeli kifejezőképesség fejlesztését elsősorban a fogalmazásórákon kell megvalósítanunk.” Azonban azoknak az eljárásoknak és módszereknek ismertetésével adósunk marad, hogy az anyanyelvi tárgyak korszerű integrációjában hogyan tudjuk ezt a feladatot olyan módon megoldani, hogy a rendelkezésünkre álló óraszámokon belül gazdaságosan használjuk fel az időt, és így eljuttassuk tanítványainkat a kívánt eredményekhez.

Összegezéssül: a szerző a témával összefüggő legtöbb időszerű kérdést helyesen veti fel, azonban megoldásuknak csak egy részéhez van elég felkészültsége és tapasztalati anyaga.

Bellyei László

A nyelvjárási szólások és közmondások vizsgálatáról*

1. Aligha túlzás azt mondani, hogy az utóbbi évek a szólások, közmondások iránti érdeklődés reneszánszának a jegyében telnek. Mind tudományos szakkörökben, mind a nagyközönség körében megnőtt az érdeklődés a proverbiumok iránt. Disszertációk követik egymást, önálló kiadványok, folyóiratbeli és hírlapi cikkek, adatközlések, nyelvművelő megjegyzések tárgya az állandó szókapcsolatok. Lutz Röhrichnek, a német frazeologizmusok neves kutatójának a megállapítása szerint minden évben megjelenik egy-egy új, népszerű szóláskiadvány (Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten 27). Nem csökkenő szenvedéllyel kutatják szakemberek s laikusok a szólások eredetét: Röhrich szerint már-már a szólásmagyarázat divatjáról kell beszélnünk (i. m. 28).

Igen. A szólások és közmondások rászolgálnak a megkülönböztetett figyelemre. Mint a nyelv sajátos, a szó fölött, de a mondat alatt álló egységei s igencsak hatásos stílus eszközei vonzó vizsgálati terület folkloristák, stiliszták s nyelvészek számára egyaránt. Mindhárom tudomány magáénak vallhatja őket, s egyik tudomány sem tudja őket úgy vizsgálni, hogy ne mondana hasznosat, értékesíthetőt a másik kettő számára.

De vajon hogyan állunk a magyar nyelv szólásainak, illetőleg általában állandó szókapcsolatainak a gyűjtésével s feldolgozásával? Ami az újabb, nyelvtudományi megközelítésű vizsgálatokat illeti, elsősorban O. Nagy Gábor munkásságára s munkáira utalhatok. Nem említve O. Nagy számos fontos, kisebb-nagyobb részlettanulmányát, nagy munkáját, a „Magyar szólások és közmondások”-at s joggal népszerű szólásmagyarázó kötetét, a *Mi fán terem?* címűt említem. O. Nagy elsősorban köz- és irodalmi nyelvi állandó szókapcsolatokat vizsgált. Említett nagy könyvében bőségesen közöl nyelvjárási szólásokat és közmondásokat is, de — sajnos — helyhez kötés nélkül. A továbbiakban — a hely, az alkalom szellemének megfelelően — csak táji állandó szókapcsolatokról szólok.

Az állandó szókapcsolatok legismertebb, legnagyobb becsben álló típusai kétségtelenül a szólások és közmondások. Igaz, sajátos funkciójuk, különleges expresszivitásuk jellegzetes stílusértékük ezt megokolttá is teszi. Nem csoda hát, hogy kutatásuk igen régi időre, egészen az ókori görög grammatikusokig nyúlik vissza (l. O. Nagy: *NytudÉrt.* 95. sz. 15). Nálunk a humanisták gyűjtik s vizsgálják először a proverbiumokat, s a sort Baranyai Decsi János *Adagioruma* nyitja meg, amely számos latin és görög kifejezést s magyar megfelelőiket tartalmazza, s amely Bártfán jelent meg 1598-ban (O. Nagy i. h.). Ha azt kérdezzük, mikor indul meg a nyelvjárási szólások és közmondások gyűjtése nálunk, a pontos válaszadás nem könnyű. Addig ugyanis, amíg nem alakul ki, nem szilár-

* Elhangzott az Önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők XII. országos találkozóján Székesfehérvárott, 1985. június 22-én.

dul meg az egységes irodalmi nyelv, addig nyelvjárási és nem nyelvjárási elem között jó ideig lehetetlen, de később is nehéz gyakran különbséget tenni. A nyelvjárási proverbiumok gyűjtésének megindulását éppen ezért azoktól a szerzőktől számítjuk, akik nem általában magyar szólásokat és közmondásokat gyűjtöttek s tettek közzé (ahogy Baranyai Decsi János, Szenczi Molnár Albert és Kis Viczay Péter például), hanem akik megnevezték azt a települést, tájegységet, vidéket, ahol anyafukra szert tettek (ma úgy mondanánk: adataikat helyhez kötötték). Az első ilyen szerző Szent-Páli István volt, aki 1795-ben Nagyszebenben kiadott *Grammatica Hungarica* című nyelvtanához egy 350 erdélyi szólást és közmondást magába foglaló függelékkel csatolt. Ezt az jellemzi, hogy Szent-Páli „csakis azokat vette fel gyűjteményébe, amelyek az erdélyi magyarság körében éltek. Ő tehát az első olyan gyűjtőnk, aki nemcsak tudatában van annak, hogy nyelvünk kifejezőkészlete tájankénti megosztottságot mutat, földrajzilag tagozott, hanem ebből a gyakorlat számára is levonja a következtetést, és regionális kifejezésgyűjteményt állít össze” — írja róla O. Nagy (i. m. 28). Eleink dicséretes gyűjtőmunkájának az ismeretében is azt kell összefoglalóan mondanunk, hogy rendszeres, s főként összehangolt nyelvjárási frazeológiai kutatás sem a régebbi múltban, sem a tudományos nyelvjárástan megindulása (tehát nagyjából a XIX. század utolsó harmada: Imre Samu: I. OK. 1978: 12) után nem volt nálunk. Voltaképpen ma sincs. Aligha véletlen, hogy a magyar nyelvjárásokat bemutató összegző munkák egyikében sem kapott nemhogy külön fejezetet, de még csak bekezdést, sőt említést sem a nyelvjárási állandó szókapcsolatok részlege. Figyelmünket az utóbbi század esztendő kutatásaira fordítva — megintcsak összefoglalóan — a következőket mondhatom. A táji állandó szókapcsolatok vizsgálatát az inkább csak adalék műfajú gyűjtések és folyóiratbeli közlések (főként Magyar Nyelvőr-beliek, valamint néhány, inkább szabályt erősítő kivételként készült feldolgozás jelentette és jelenti. Ami a leírási műfajokat illeti, kettőről beszélhetünk. Az egyik: tájszótárak, illetőleg regionális szótárak szócikkeik egyik részeként közlik a feldolgozott frazeológiai anyagot. Az összememzeti tájszótárak (Tsz., MTsz., ÚMTsz.) esetében a források folyóiratbeli közlések és kéziratos gyűjtések zömmel, a regionális szótárak esetében pedig (a klasszikus példa Csűry Szamosháti szótára) a szerzők saját élőnyelvi gyűjtései (de l. SzegSz.). A másik típus a csak állandó szókapcsolatokat tartalmazó leírás, amely nincs alárendelve nem frazeológiai rendezési szempontoknak; ezt önlevű frazeológiai leírásnak nevezhetjük. Ennek a típusnak az első fecskéje, „Az első kísérlet a szólásoknak kisebb földrajzi területről való gyűjtésére” (Tolnai Vilmos: MNyTK. 12. sz. 54) Margalits Ede Bácskai közmondások és szólásmódok című, Baján 1877-ben megjelent összeállítása.

Az imént azt mondtam, hogy rendszeres nyelvjárási frazeológiai kutatás nálunk voltaképpen ma sincs. Hazai hivatásos nyelvész tollából például nem jelent meg táji frazeológiai leírás az utóbbi évtizedekben egy sem. A néprajzor Bálint Sándor tette közzé 1972-ben Szegedi példabeszédek és jeles mondások című munkáját, s ezt követően jelent meg néhány önlevű nyelvjárási szólás- és közmondásgyűjtemény. Ezek az önkéntes nyelvjárási gyűjtőmozgalomból sarjadtak ki! Kivétel nélkül mindegyik jól példázza, milyen fontos és értékes anyagot menthetnek meg rátermett, lelkes gyűjtőink a tudománynak, másrészt, hogyan válhatnak idővel többen is közülük a szakma megbecsült munkatársaivá. A szóban forgó leírások megjelenésük sorrendjében: Mészárosné Varga Mária: Falucsúfolók a tapolcai nyelvjárásban. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 6. sz. Bp. 1981.; Ábrahám Imre: Főbb frazeológiai szókapcsolatok Nyúl község mai nyelvében. NytudDolg. 34. sz. Bp., 1982.; Tarrné Naszádos Katalin: Sá vári szólások és közmondások. MCsD. 11. sz. Bp., 1982.; Solymár Imre: Három etnikum falucsúfolói a Völgységben. MCsD. 13. sz. Bp., 1982.; Csöglei Szabó Dénes: Szólások és közmondások Csöglén. MCsD. 17. sz. Bp., 1983.; Pável Márta: Ács község szólásai. MCsD. 21. sz. Bp., 1983., illetőleg Tóth Mihály: Köszönések és megszólítások Bag községben. MCsD. 20. sz. Bp., 1983.

Vajon hogyan állunk nyelvjárás állandó szókapcsolataink betekarításával? Csűry szerint „a nép ajkán az ismeretlen szólásoknak és közmondásoknak egész rengetege é, följegyeztetlenül, mint erről saját gyűjtésem meggyőzőtt” (SzemSz. 1: 12). Csűry vélekedésének az igazát mindazok bizonyíthatják, akik gyűjtöttek táji frazeologizmusokat. De igazolják az eddig közzétett, főntebb fősorolt leírások, s a nyelvjárás pályázatokra beküldött kéziratok is (l. Hajdú Mihály: MNy. 1982. 216). Ebből pedig az következik, hogy legfontosabb teendőnk a gyűjtés.

Egy alapvetően fontos körülmény gyors cselekvésre sürget mindnyájunkat. Az tudniillik, hogy a hagyományos paraszti gazdálkodás megszűntével, a falusi életforma változásával, a nyelvjárások köznyelv felé való közeledésével egyre több táji állandó szókapcsolat szorul vissza s tűnik el. Ma még él a hagyományos paraszti gazdálkodásra jól emlékező ideősebb generáció. Az utánuk következő nemzedékek azonban legföljebb töredékét — s csak részint közvetlen tapasztalatból — ismerik annak, amit az idősebbektől ma még fölgyűjthetünk. „A szólások titokzatos világának felkutatása égetően sürgős és halaszthatatlan feladat, mert az értelmi homálynak napról napra újabb fátylai ereszkednek le közénk és e világ közé” — állapítja meg J. Casares (idézi O. Nagy i. m. 3). Mészöly Miklós Érintések című kötetében ezt írja: „Úgy vagyunk ezzel is [ti. a tájszavakkal; de okkal vonatkoztatjuk az állandó szókapcsolatokra is], mint majd mindennel, ami énépi — s értsük most ezt minden köd és gőz, a saját etnikumunktól meghőbörödött öntetszelgés nélkül. Az utolsó pillanatokban nyomozhatunk még jól terepen — akár magunkon, ha ezt a származásunk véletlene lehetővé teszi; akár úgy, hogy újra tanuljuk az elfelejtettet” (43). Erkölcsi és tudományos kötelességünk tehát, hogy minél többet megmentsünk annak a hagyományos paraszti, falusi életnek a nyelvi emlékeiből is, amelyet nemsokára messzi múlttá formál a változó történelem.

2. A táji állandó szókapcsolatok gyűjtésével és feldolgozásával összefüggő azon fontosabb kérdések, amelyekkel lépten-nyomon találkozunk munkánk során, a következők.

Az első kérdés: m i t g y ű j t s ű n k? Minden típust s a teljesség igényével? Csak a nyelvjárásban használatosakat vagy a köznyelvben ismerteket is? Jó lenne persze, ha mindent lehetne, ez azonban — bizvást állíthatjuk — aligha teljesíthető maximalista követelmény volna. Szerényebb célok jelentik a többség számára járható utat: a nyelvjárás frazeológia egy-két részlegét érdemes csak először gyűjteni (tehát például szólásokat vagy/és közmondásokat, vagy falucsúfolókat). Ha ezzel elkészülünk, s van lehetőségünk további gyűjtésre, következhet egy vagy több másik típus. Hangsúlyozni kívánom, hogy nemcsak a táji szólások, szóláshasonlatok és közmondások gyűjtése fontos és vonzó feladat. Az állandó szókapcsolatoknak egyéb típusait-is gyűjtenünk kell. Elsősorban azokra a típusokra gondolok, amelyek már-már csak a nyelvjárásokban élnek, a köznyelvben nem, illetőleg amelyeknek vitathatatlanul nagyobb a szerepe nyelvjárásainkban, mint a köz- és irodalmi nyelvben. Melyek ezek? A gazdaregulák (példákat mihályi gyűjtéseimből veszek az egyszerűség kedvéért): *buzát porba, zabot sárba*, azaz: búzát ősszel, zabot tavasszal kell vetni), a népi meteorológia kifejezései (másképp időjósítások, például: *száraz március, nedves április, hűs május*, azaz: a száraz márciust általában csapadékos április s hűvös május szokta követni), a falucsúfolók (például: *Gyóró, Círák, Dénésfa, belejér egy szatyorba*: utalás e faluk kicsi voltára), a névcsúfolók (például: *András likat ás, belebujik még őmász*) ú az átkozódások és szitkozódások (például: *győpösöggön be az udvarod!* azaz: még az állataid is pusztuljanak ki, és senki ne lépje át a küszöbödöt!), az udvariassági formulák (tehát a köszönések, üdvözlések, például: *Jó beszígetist!* — így köszön az érkező —. *Riszé légyen benné!* — így fogadják a köszönését —), a gyerekijesztgetések és rendreutasítások (például: *gyün a hēju!* vahy elvüsz a hemmes! vagy *Csönd a rossz kalap alatt!*).

Úgy vélem, hogy — mivel nagyon szorít az idő bennünket — a csak nyelvjárási, tehát a köznyelvben ismeretlen szólások stb. gyűjtését kell szorgalmaznunk elsősorban. Hogy mi köznyelvi és mi táji szólás, azt O. Nagy Gábor Magyar szólások és közmondások című munkája alapján állapíthatjuk meg. Ami abban nem *táj* (= tájnyelvi, nyelvjárási), *nep* (= népnyelvi) és *rég* (= régi nyelvi) minősítésű, az köznyelvi szólás és közmondás, tehát a nyelvjárási gyűjtésekből elhagyandó.

A második kérdés: k i k g y ű j t s e n e k? Az eddigi gyűjtések azt bizonyítják, hogy a táji állandó szókapcsolatok gyűjtésében azokra számíthatunk szinte kizárólag, akik valamely nyelvjárásterületen élnek, vagy — bár nem ott laknak már — szülőföldjükkel tartják a kapcsolatot. Aligha kell magyarázni, miért van ez így. A szólások, közmondások gyűjtése hosszú időt — s ami még fontosabb — az adatközlőkkel való szoros kapcsolatot, s az adatközlők életkörülményeinek, szemléletének az alapos ismeretét kívánja meg. Az idegen gyűjtő előtt óvatosságból, szemérmességből elhallgatnak az adatközlők olyan fordulatokat, amelyeket a helybéli vagy ismerős gyűjtőnek — ha némi nógatás után ugyan, de mégiscsak — elmondanak. Arról nem is beszélve, hogy bizonyos állandó szókapcsolatok annyira beszédhelyzethez kötődnek, hogy azokat előcsalogatni szinte lehetetlen, vagy eredeti közegükben halljuk őket, vagy sehogy (például egyes szitkozódásokat, káromkodásokat, vagy akár több ünnepélyes, patetikus proverbiumot).

A harmadik kérdés: h o g y a n g y ű j t s ü n k? Nincs egyedül üdvöztető módszer, nincs mindenkor tökéletesnek mondható recept. Merthogy a gyűjtési körülmények meghatározásuk lehetőségeinket. Tehát az általánosnak mondható „receptek” és gyűjtési fogások, az aktív és a passzív módszer tárházából azokat kell kiválasztanunk, amelyeket ott és akkor leginkább célravezetőnek tapasztalunk. Nyelvjárásgyűjtő munkánk legfőbb tényezője az adatközlő. A jó adatközlő áldás, a rossz informátor átok. Különösen akkor, amikor olyan, stilisztikailag-jelentésbelileg is differenciált nyelvi elemeket vizsgálunk, aminők a proverbiumok. A tapasztalatok azt mutatják, hogy értelmes, nyelviileg érzékeny, a nyelvi gyűjtés célját értő és megértő adatközlőkkel érdemes a direkt rákérdezés módszerével is élni. Mivel az állandó szókapcsolatok gyűjtésekor nem hangtani finomságok megragadása a cél — erre a lejegyzésben se törekedjünk —, a keresett szólás vagy közmondás kiejtésével tapasztalataim szerint nem befolyásoljuk jó adatközlőinket annyira, hogy ez válaszuk hitelességét (hogy tudniillik a tudakolr szólás megvan-e vagy sem, hogyan szokták mondani, s mit jelent) megkérdőjelezné. A rákérdezéses módszernek-gyűjtésnek mindig van, olykor tekintélyes mennyiségű mellékes hozadéka. A gyűjtőtől mondott példában szereplő valamely szó, illetőleg a szólás jelentése alapján adatközlőinknek eszébe jut általában több, az említettel rokon vagy éppen ellentétes értelmű szólás, s voltaképpen ezek jelentik a gyűjtő számára az igazi fogást. Úgy vélem, a szólások, közmondások gyűjtésének egyik legjobban ajánlható módja ez, hogy tehát közismert szólásokkal indítva tudakolózunk, hogyan mondták-mondják ezt vagy azt másképpen is. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a rákérdezéses gyűjtést csak laza tempóban, soha sem huzamosabb ideig szabad végezni, mert különben az adatközlő el-, illetőleg belefárad, s válaszai megbízhatatlanokká válnak. A gazdaregulák, a népi meteorológia szabályai s a hiedelmek gyűjtésében az imént vázolt módon érdemes eljárni. Illetőleg úgy, hogy azt kérdezzük például, mit is mondtak régebben a jó gazdák, mikor kell vetni a búzát; vagy azt, mit nem szabad csinálni újév napján, hogy a szerencse ne kerülje el a házat; vagy azt, mit szoktak mondani, ha valaki eltöri a tükröt. Ahhoz, hogy jól kérdezzünk, természetesen szükségünk van bizonyos, a kérdezendő témakörökkel összefüggő ismeretekre. Ha tehát nem ismernénk, tájékozódunk kell a népiélet némely területén (Finnországban a gyűjtőnek ismernie kell adatközlője életkörülményeit, l. P. Virtaranta in: Heutige Wege der finnischen Dialektologie. *Studia Fennica* 24. Helsinki, 1980. 185). Azért, hogy értelmesen, azaz a helyes választ elősegítve, illetőleg egyáltalán lehetővé téve kérdezhessünk. Azt

talán fölösleges részleteznem, hogy amennyit csak lehet, passzív módszerrel érdemes gyűjtenünk. Így ugyanis a maguk természetes közegében s módján elhangzó szólásokat figyelhetünk meg. Hogy az aktív és a passzív gyűjtés milyen arányban áll egymással, a mindenkori gyűjtési lehetőségek határozzák meg. Az azonban megjegyzendő, hogy a passzív megfigyelésnek-gyűjtésnek van a rákérdezéssel gyűjtést előkészítő s annak eredményeit ellenőrző funkciója is.

A negyedik kérdés: kell-e, s ha igen, hogyan minősíteni a gyűjtött táji állandó szókapcsolatokat? Föltétlenül kell. Mégpedig több szempontból is. Azzal kezdem, hogy anyagunkat érdemes úgy közölni, ahogy O. Nagy tette Magyar szólások és közmondások című munkájában. Tehát a vezérszavak betűrendjében s nem típusok szerint (azaz külön a szólásokat, közmondásokat stb.). Ám a betűrendben közölt állandó szókapcsolatokról — rövidítéssel vagy jellel — meg kell mondanunk, milyen típusú: szólás, közmondás-e vagy más. S ha nemcsak táji frazeologizmusokat gyűjtöttünk, azt is, melyek a köznyelveiek, melyek a nyelvjárásiak (mint már szó volt róla, ezt O. Nagy könyve alapján állapíthatjuk meg). Ezek azok a minősítések, amelyeket a gyűjtés befejezte után, írásztal mellett lehet s kell elvégezni. A nyelvpszichológiai és stilisztikai minősítések viszont már nem végezhetők el a gyűjtés után, ezeket gyűjtés közben kell megállapítanunk. Miről is van szó? Arról, fontos tudnunk, hogy egy szólást, közmondást a nyelvközösség tagjai szépítő, durva, gúnyszerű, tréfás, familiáris, megvető, bizalmas vagy egyéb funkcióban használnak-e. Mert például az (*Amennyit ért hozzá, mint tyúk az ábécéhez* nem egyszerűen azt jelenti, hogy 'egyáltalán nem ért hozzá' (O. Nagy i. m. 31). A szóláshasonlat fontos funkciója az is, hogy ezt a tartalmat gúnyszerű-gúnyszerű jelentésként, sajátos expresszivitással közvetíti.

Ügyszintén fontos minősítenünk szólásainkat, illetőleg általában az állandó szóláskapcsolatokat aszerint, hogy általános használatúak-e vagy csak bizonyos generációk, rétegek használják őket. Hogy kihaltak-e, visszaszorulóban vagy éppen terjedőben vannak-e (hogy tehát archaizmusok-e vagy neologizmusok). Ha a gyűjtő e szempontok szerint megbízhatóan minősíti gyűjtését, kétségtelenül félmunkát végez, s több irányú tudományos felhasználásra alkalmas leírást teremt.

Az ötödik kérdés az anyag közlés mikéntjére vonatkozik. Főntebb már szoltam arról, hogy O. Nagy munkáját abban is érdemes követnünk, hogy szólásainkat, közmondásainkat stb. sorszámozva, vezérszavaik betűrendjében közöljük (a vezérszó általában a kifejezés első állandó főnévi eleme: l. O. Nagy. i. m. 22). A számozásra azért van szükség, mert használható mutató csak így készíthető. Itt érdemes röviden időznünk. Az eddigi táji leírások csak kivételesen tartalmazzak mutatót. Pedig e nélkül csak hosszasan keresgélni kell — ha egyáltalán megtalálja — az olvasó, amit keres. A szólásleírások anyaga kiaknázásának hovatovább föltétele a mutató, hiszen a vezérszavak szerinti betűrendbe szedés egyoldalú információt ad csupán. Ha mondjuk a 'bandzsít' jelentésű állandó szókapcsolatokat óhajtuk vizsgálni, s nem tudjuk, hogy a nyelvjárási *kiskertbe néz* is ezt jelenti (O. Nagy i. m. 368), akkor egy mutató nélküli táji szólásleírásban hiába szerepel ez a szólás, aligha találjuk meg, mert föltehetőleg nem a *kiskert* vezérszó alatt kereskedünk. Illetőleg a megtalálásnak az volna a föltétele, hogy az egész anyagot tüzetesen átnézzük. A mutatózás a leírás készítőjének nemcsak munkát jelent, egyúttal lehetőséget is biztosít a vizsgált anyag meghatározott szempontú elemzésére (milyen jelentésű, tematikájú, műfajú stb. szólások milyen arányban fordulnak elő), következtetések levonására (milyen tényezők játszottak fontos szerepet a nyelvközösség életében a szólások stb. tanúsága szerint; mennyire s hogyan módosul a szólásanyag).

Szükségesnek látszik hangsúlyoznunk, hogy minden egyes állandó szókapcsolathoz jelentésmagyarázatot kell csatolni. Tehát például a *Jut is, marad is* szólás — bár nyilván a legtöbbben ismerjük — megmagyarázandó, mondjuk emígyen: 'van bőven, (mindenki

kaphat belőle)' (O. Nagy i. m. 321). A szitkozódások, káromkodások, falu- és névcsúfolók esetében a jelentésmagyarázatot a műfaj, illetőleg a használati helyzet megnevezésével jellemezzük. Például így: *fene a rangodat!* (enyhe dorgálásként gyerekeknek), vagy: *az anyád erre-arra!* (szitkozódás).

A szólások, közmondások stb. egy része változatokban él. A gyűjtéskor erről nem szabad megfeledkezni, ezért föl kell tüntetnünk a változatokat is.

3. Tisztelt Jelenlevők! A nyelvjárási és néprajzi adatgyűjtés mindig leletmentés. Leletmentés, amely nemcsak egy-egy tudományág belügye, mert nemcsak annak szolgál másunna be nem szerezhető információkkal. Olyan leletmentés, amelynek több tudomány is haszonélvezője, s amelynek segítségével nemzeti önismeretünket tehetjük megalapozottabbá. A táji szólások, közmondások följegyzésével sem csak a nyelv-, irodalom- és néprajztudománynak végzünk hasznos szolgálatot: a magyarság múltjának és jelenének emlékeit mentjük — a jövő számára. Ugyanis: „Ahány szólás, annyi beszédes tanúja népünk és nyelvünk múltjának: társadalmi élete egykori folyásának, munkájának, műveltségének, más népekkel való sokféle kapcsolatának, küzdelmeinek, játékainak, szokásainak és régi korok hiedelmeinek, úgyhogy szólásaink valóságos nemzeti múzeum” — írta Nyíri Antal (Nyr. 1958. 498).

Bárcki Géza véleménye szerint „A nyelvjárási anyag gyűjtése . . . a legfontosabb tudományos feladatok egyike” (MNY. 1964. 11). Ahogy előadásomból kiderülhetett, nyelvjárásaiuk egyik legelhanyagoltabb, legkevésbé vizsgált területe-részlege az állandó szókapcsolatok. Bizony van bőven tennivalónk. Az aratnivaló sok tehát, a munkás azonban kevés. A hivatásos szakemberek — csekély számuk, más irányú elfoglaltságuk miatt — bizony vajmi kevésre vállalkozhatnak. Pedig most vár a munka dandárja, mos amikor van még mit betakarítanunk. A helyzet mégsem reménytelen. Bárcki Géza 1964-ben mondott szavai ugyanis ma is, 1985-ben is érvényesek: „Akad ebben az országban mindenütt elegendő jó koponya és buzgó szív, aki ebben a fontos munkában segíteni tud és segíteni kész. Bőségesen megmutatták ezt a Nyelvőr-pályázatok valóban kitűnő eredményei” (i. h. 13). Igen, önkéntes gyűjtőink rátermettségére és ügybuzgalmára gondolok. Arra, hogy a közelmúltban megjelent s említett nyelvjárási leírások ebből a körből születtek. Arra, hogy a meg nem jelentek között is számos a megjelentetésre érdemes. Arra, hogy — Hajdú Mihály Magyar Nyelv-beli (1978 óta megje elő) beszámolóí alapján ítélve — minden reményünk megvan a táji frazeológiai gyűjtések folytatására. Egy biztos: ha — mondjuk — 100 év múlva kézbe vehetik utódaink a magyar nyelvjárási szólások és közmondások több kötetes szintézisét — remélem, kézbe vehetik majd —, az nagyrészt önkéntes nyelvjárásgyűjtőinknek — köztük a jelenlevőknek is — lesz köszönhető!

Kiss Jenő

Az í-zés állapota (bomlása) a mai nyelvjárási beszédben

1. Sokféle tapasztalat bizonyítja, hogy a nyelvjárások visszahúzódása, kiszorulása az élő nyelvből dinamikus és visszafordíthatatlan folyamat. A nyelvjárások pusztulásának — mások mellett — három ténye különösen jól megragadható, nevezetesen, hogy „ma kisebb területen, kevesebb ember nyelvében, ritkábban jelentkeznek” (vö. Imre: ÁNYT. VIII. 92). A tipikusan nyelvjárásit napjainkban már csak egy rétegnek, a társadalom életkor szerint idős rétegének nyelvtípusában figyelhetjük meg. Az élő nyelvben ezen réteg nyelvét tekinthetjük nyelvjárásinak, az ettől alapvető mutatókban eltérőt, a köznyelvhez közelítő nyelvtípust pedig regionális köznyelvnek. A nyelvi változások útján levő

regionális köznyelvek a nyelvjárásoktól messze kerültek (nem találhatók meg bennük a nyelvjárások szélsőséges hangjelenségei, s ha megvannak is, erősen bomlott állapotban vannak, fejlődésüket a köznyelv irányítja stb.). A változások folyamatát és részleteit különböző élőnyelvi vizsgálatokból ismerjük.

A változások többféle megközelítésből vizsgálhatók: egy nyelvjárás és a belőle kinőtt regionális köznyelv különbségeiből, vagy egy mai nyelvjárás és annak korábbi, archaikusabb változatainak egyezéseiből és különbségeiből stb. Ha csak a fenti lehetőségeket vesszük is, a kétszer kétféle nyelvi anyag összehasonlítása természetesen a változások más-más mutatóit hozza felszínre. Egy mai nyelvjárásra és regionális köznyelvre alapuló változásvizsgálathoz még nem ehé z adatközlőt találunk; „a nyelvjárást archaikusan . . . beszélőt” (vö. Kálmán: VEABÉrt. 1982/II. 32) azonban már nehezebben találunk (ha lehet még egyáltalán olyan személyt találni, aki a nyelvjárást archaikusan beszél). A változásvizsgálathoz ezért azt a lehetőséget választom, ami „a hiteles, kizárólag oda lokalizálható emlékeink” (vö. Benkő: VEABÉrt. 1982/II. 16) és a nyelvjárást ma tipikusan beszélők nyelvi anyagának összehasonlítása kínál. Egész pontosan: ugyanazon nyelvjárás egy jelenségének (*i*-zés) korábbi és mai állapotát úgy vizsgálom, hogy 1940–43-ban és 1983-ban készített beszédfelvételek *i*-ző anyagát hasonlítom össze.

2. A változásvizsgálat régi igény a nyelvtudományban. Deme László már az 50-es évek elején kimutatta, hogy a nyelvjárás jelenségek száma nem csökkent lényegesen az elmúlt száz évben (vö. RefNy. 80), a jelenségek változása, bomlása, eltűnése azonban hosszú távon is bőséges kutatnivalót ad a nyelvtudománynak. A korábbi sürgetések (vö. Bárczi: I. OK. VI. 86; Kálmán: Nyelvjárásaink² 14) után a 70-es évek második fele termékeny időszak volt: többféle feldolgozási modell jelzi a változásvizsgálatok folytatását. Az 1981. évi nyelvjárás szimpózium ismét felszínre hozta a változásvizsgálatokra vonatkozó változatlan igényeket (vö. Benkő: VEABÉrt. 1982/II. 16, 20–1; Kálmán: uo. 32; Balogh: uo. 53; Imre: MNy. 79: 415), és továbbgondolásra érdemes javaslatokkal gyarapította a kérdés irodalmát.

A regionális köznyelvek vizsgálatával figyelemreméltó eredmények születtek „az egyes nyelvjárásoknak a köznyelv irányába való fejlődését” (vö. Hexendorf: MNy. 56: 488) mutató folyamatról. A változás folyamata is sok tanulságot kínál. Az első szakaszra az a legjellemzőbb, hogy az adott nyelvjárás valamennyi sajátos jelenségét őrzi még a nyelvtípus (a bomlás mértékére és formáira nézve vö. Imre: ÁNyT. VIII. 94–103), ezért érdemes hangtani, szókincstani, alaktani és mondattani vizsgálatoknak egyaránt alávetni. Bár a köznyelvi hatás nem erős még a nyelvjárásokban, a bomlásból eredő változások megragadhatók és tükröztethetők. A tiszta nyelvjárás vizsgálatoknak lassan mind több akadálya lesz, „muszáj a változásvizsgálat felé vinni a dolgot” (Benkő i. m. 16). Az élő nyelv állapota, szerkezete is a változásvizsgálatok igényére tereli a figyelmet. Persze aki hozzáfog, látja, hogy nem egyszerű munkáról van szó.

A változásvizsgálat egyik lehetősége, „amikor a szinkrón nyelvjárás állapotát saját előzményeihez viszonyítom . . .” (vö. Benkő i. m. 20.; Kiss: MNyTK. 159, 8, 9). Ez esetben természetesen nincs szerepük a köznyelvi formáknak, hiszen ugyanazon nyelvjárás különböző időben rögzített adatai adják a viszonyítás anyagát. Korábbi, terjedelmesebb nyelvjárás szövegek híján nem könnyű olyan nyelvjárás jelenségek kiválasztása amelyek vizsgálatával konkrét eredményekre juthatunk. Ha azonban van lokalizált régebbi szövegünk, akkor az összevetéshez szükséges mai „tipikus” (Kálmán Béla), „normatív” (Kiss Jenő) nyelvjárás szöveganyag előteremtése még nem okoz gondot. (Az archaikus nyelvi anyag emlegetésekor jelezniünk kell persze, hogy száz évvel ezelőtti szövegekre nemigen gondolhatunk: 40–50 évvel korábbi szöveget is megfelelő alapnak tekinthetünk az összehasonlításhoz.)

Mit várhatunk ezektől a vizsgálatoktól? Egyazon nyelvjárás különböző időpontban készített beszédfelvételeinek általános és specifikus tanulságai egyaránt lehetnek. A változásvizsgálatnak ez a fajtája is — a jelenség korábbi és mai értékeinek összehasonlításával — olyan kérdésekre adhat választ vagy erősíthet meg korábbi megállapításokat, hogy a nyelvjárások változtak-e a vizsgált időszakban; ha igen, akkor a változás milyen mutatói rögzíthetők? Az egyén oldaláról nézve pedig arra a kérdésre, hogy egyazon nyelvjárást beszélők nyelvjárásiassága mennyit változott a 40 év alatt? A jelenség korábbi és mai adataiból következtethetünk arra is, hogy a nyelvjárások pusztulása nyelvi adatokon vagy használói körének szűkülésén mérhető-e leginkább. Más szavakkal, hogy a 40 év társadalmi fejlődése nyomán egy adott jelenség önmagához mérten veszített-e eredetiségéből, vagy csak társadalmi érvénye csökkent igazán stb. A kérdéseket folytathatnánk vizsgálatunkkal azonban csupán ezen kérdésekre szeretnénk — az *i-zés* korábbi és mai mutatói alapján — konkrét válaszokat adni. És azt alátámasztani, hogy a *jelenségvizsgálat* a *változásvizsgálat* egyik lehetősége. Egy jelenség 40 évvel későbbi változatlan állapota ugyanúgy tanulságos lehet, mint ha a bomlás különböző jeleit tapasztaljuk benne.

3. Mivel dolgozatom nyelvi anyagát egy nyelvjárási jelenség 40 évvel korábbi adataiból, valamint mai nyelvjárási beszédfelvételekből állítottam össze, szólnom kell arról is, hogy milyen nyelvi anyag adja vizsgálatomhoz az „archaikus nyelvjárást”. (Célszerűbbnek látom, ha a következőkben az *archaikus* jelző helyett a *korábbi-t* használom, így pontosabb, jobban megfelel a valóságnak.)

Az 1940-es évek legelején — 41 és 43 között — gyűjtötte Végh József a Sárréti népmesék és népi elbeszélések című kötet anyagát (Debrecen, 1944.). Három, e kötetben is szereplő, Püspökladánnyal szomszédos község (Sárrétudvari, Szerep, Biharnagybajom) kötetbeli *i-ző* anyagát használom fel viszonyítási alapnak: ezen *i-ző* anyag százalékos értékeit hasonlítom össze 1983-as szerepi és püspökladányi szövegfelvételek százalékos értékeivel. Felhasználom a nyelvatlasz szerepi (M-20) anyagát is. (Megjegyzem, hogy Biharnagybajom közvetlenül nem szomszédos Püspökladánnyal, de közeli, a volt püspökladányi járásba tartozó település.)

„A Nagysárrét magva kb. Biharnagybajom, Szerep, Sárrétudvari és Nagyrábé községek területe” — írja Végh (vö. SárNépm. 3). A három község lakossága „teljesen magyar; vallási szempontból is egységesnek mondható” (uo.), „etnikailag és nyelviileg a Sárréthez tartoznak” (i. m. 4). Hogy a Szereppel és Sárrétudvarival közvetlenül határos Ladványt Végh miért nem tekintette még sárréti szélső területnek sem, azt most nem kutatjuk. (Györffy István Nagyikunsági krónikájának több hivatkozása, a Végh-kötetben közölt Sárrét-térkép, Szűcs Sándor írásai és Kecskés Gyula monográfiája, Püspökladány újkori története helyneveiben. Püspökladány. 1974. stb. több hivatkozással bizonyítják Ladány sárréti szélső terület voltát.) Feldolgozásunk szempontjából első látásra ez nem is fontos, pedig a nyelvi adatok használhatósága, összevethetősége szempontjából fontos, hogy tisztázzuk a jelenség érvényességi területét (vö. Kálmán: VEABÉrt. 1982/II. 32).

A negyven évvel korábbi szövegtörzset terjedelme is indokolta, hogy az *i-zés* vizsgálatához a Sárréti népmesék és népi elbeszélésekből Biharnagybajom, Sárrétudvari és Szerep anyagát egyaránt felhasználjam. A terjedelmesebb bajomi anyagot Udvariból és Szerepről való szövegek egészítik ki, míg a negyven évvel későbbi szövegfelvételek nagyobb része szerepi gyűjtésű, amelyet egy kisebb terjedelmű ladányi nyelvjárási anyag egészít ki. (A legidősebb, a nyelvjárást tipikusan beszélő adatközlők nyelvi anyagát dolgoztam fel: Szerepről Oláh Jenőné, Rác Gyuláné és Szabó Mátyásné, Püspökladányból Gál Sándorát. A szerepi beszédfelvételek a Nyelvtudományi Intézet archívumába kerültek.) Végh József a három sárréti település hét adatközlőjének hosszabb-

rövidebb elbaszélését közölte, a mai nyelvjárási beszédet pedig — mint fentebb említettem — három szerepi és egy püspökladányi adatközlő beszédfelvételének anyaga példázza (1983). Jóllehet a mai adatközlők száma kevesebb, a szövegterjedelem azonban így lett megközelítően azonos. (Az adatközlők számát én is bővíthettem volna, hiszen Szerepen 11 adatközlővel dolgoztam.) Végh József adatközlői 61, 62, 63, 69, 72, 80, 83 évesek voltak, a mai adatközlők életkora pedig 53, 63, 78, 82 év.

Az adatközlők bemutatása után a Szerep környéki nyelvjárások néhány hangtani sajátosságáról szólok. A területre — Végh szerint is (vö. SárNépm. 9) — a zárt tendencia volt jellemző (zárt *ē*-zés, *i*-zés, záródó diftongusok). A három községben Végh a zárt *ē*-k alacsonyabb és magasabb nyelvallású variánsait egyaránt megtalálta, Szerepen a köznyelvi *ē*-knél nyíltabb *ĕ* hangokat is talált. A püspökladányi *ē*-zés sajátos, erősen zárt *ē*-zés. Ladányban az erős és *i*-be hajló *ē*-k miatt — helyzetenként változóan — sajátos nem igazán kellemes hangzású volt a nyelvjárási beszéd. Csák Gyula így ír erről A szíkföld sóhaja című szociográfiájában: „Akik Karcagról, Debrecenből, Balmazújvárosról vagy akárcsak a 10 kilométerre levő Nádudvarról költöztek Ladányba s a mi *ē* betűink helyett nyílt *e*-ket használtak, ettől rögtön szalonképesebbek lettek, mint én és *ē*-ző társaim” (Bp., 1977. 13). Hogy hátrány, megbélyegzés lett volna a ladányi zárt *ē*-zés, ezt én nem tapasztaltam, a környékről sem hallottam ilyet, de arról tudok, hogy a nádudvari vagy Debrecen környéki nyelvjárást beszélőknek „fület szűrt” a ladányi emberek szokatlan zárt *ē*-zése. Az ötvenes évek elején egyik ladányi osztálytársunkat a debreceni fiúk *Likvárnak* csúfolták (őmagá *lĕkvár*-nak ejtette a szót), zárt *ē* hangjainak *i*-be hajló, erősen zárt ejtése miatt. Vitathatatlan, hogy a zárt tendencia ladányihoz hasonló általános érvénye és erőssége (a szerepi Oláh Jenőné mai *ē*-zése a korábbi erősen zárt *ē*-ket őrzi), sajátos hanghatást kölcsönzött a környékbeli nyelvjárásoknak.

A környék sárréti nyelvjárásaiban a tendenciát illetően hasonló a helyzet. Végh is zárt *ē*-zést rögzített Biharnagybajomban, Sárrétudvariban és Szerepen is, az erős zárt ejtést a tendencia más jelenségeinek mutatói szintén bizonyítják. Ezek az általánosan használt zártabb magánhangzók, illetve nagy hatású jelenségek (például az *i*-zés) jól tükröződnek a 40 évvel korábbi szövegekben.

A zárt *ē*-k gyakoriságát növelte ezen nyelvjárások egyoldalú *ē*-zése. Végh József bajomi, udvari és szerepi gyűjtésében ugyan kevés olyan szó fordul elő, amely a köznyelvi *ö*, nyelvjárási *ē* szembenállást bizonyítja (a sokszor előforduló *fĕl*- igekötő mellett még a következő szavak: *begyĕpĕsĕdĕtt*, *ĕlcsĕndĕsĕdĕtt*, *fĕnn*, *sĕprĕttem* és: *pirozs bĕrĕl*/, vagyis a környék nyelvjárásai az *ē*—*ö* szembenállást illetően következetesek voltak. Ide vonatkozóan én az 50-es évek elején Püspökladányban a következő *ē*-ző szavakat jegyeztem fel: *csĕnd*, („a m a g a csĕndĕssĕgibe”), *csĕpp*, *fĕlĕtt*, *fĕnn*, *gyĕp*, *mĕgĕtt*, *nĕcsĕzgĕlgĕkint*, *pĕrĕl*, *pĕrzsĕl*, *sĕprĕ*, *szĕgletĕs*, *vĕrĕs* (-*hagyma*, -*szĕlva*), *vetkĕzik*. Az 1983. évi szerepi és püspökladányi beszédfelvételek *ē*-ző adatai (*ĕcsĕm*, *ĕlĕbb*, *fĕlcsĕpĕrĕttem*, *fĕl sĕ*, *fĕnt*, *gyĕngĕk*, *sĕprĕgettem*, *vĕdrĕt*) arra mutatnak, hogy az *ē*—*ö* szembenállás nem gyengült jelentősen a környékbeli nyelvjárásokban. A zárt *ē* a regionális köznyelvben is megvan, de a nyelvjárási erősen zárt *ē*-k helyén a kellemesebb hangzású középzárt *ē*-k hallhatók, és jelentősen oldottabb az *ē*—*ö* szembenállás is.

A környékbeli nyelvjárások másik sajátossága a hosszú magánhangzók gyakori használata, kedvelése. Ez több eredőre megy vissza, hiszen a környékbeli nyelvjárásokban a hosszú magánhangzók minden helyzetben hosszúak maradtak, másrészt gyakori volt a rövid magánhangzók megnyújtása, függetlenül és asszociatív egyaránt. (E kérdéskör irodalmára nézve vö. Deme: Nyatlfunkc. 233—8, újabban Imre: MMNyjR. 99—100, és ugyanott az érintett hosszú magánhangzóknál.) A három szomszédos község nyelvjárásában Végh gyűjtése idején minden helyzetben volt hosszú magánhangzós adat a hosszú magánhangzók megmaradására: *vadbúza*, *fĕjű*, *gyĕnyörű*, *hĕttűl* 'hĕdtől', *kűdba*,

tüzre, zsírul stb., a rövid magánhangzók független nyúlására: *jélijett, múlattak, útasította, ülök, Zeuszánna* stb., a rövid magánhangzók asszociatív nyúlására: *bírkát, mér 'mert', pērszēlītk, zōrgis; cēlīhē, hējbe, pērszēlītk, vasājtoj; kúcs, kúdi, esztendōjīrūl, lūrūl, szilībūl* stb.). Sőt az asszociatív nyúlás olyan eseteire is találunk adatokat, amelyekben a nazális kiesése nyomán nyúlt meg a 3. sz. birtokos személyrag nyelvjárási rövid í-jé (*kezi, gyökeri vā, vagy más: hū vōut?*).

Az 1983-as beszédfelvételek tanúsága szerint a hosszú magánhangzók korábbi gyakorisági mutatói nem változtak lényegesen a vizsgált nyelvjárásokban. Különböző helyzetekben és morfémákban mind a négy adatközlőnél előfordulnak, egytagú szavakban is (vő. *ád, hágy, kél, téj*). A szerepi és püspökladányi beszédfelvételekből kigyűjtött mutatóanyagadataim a következők: a hosszú magánhangzók megmaradására: *hizóut, ígirtik, izetlekēdnēk, kútra, sínē vā, tanító, tisz pērcēt, viz*; a rövid magánhangzók független nyúlására: *ákác, bizoccságba, finom, hízlalásra, igényelt, Juliánna, nékēd, simūlt, útālva, útasítások*; a rövid magánhangzók asszociatív nyúlására: *mēgbēcūli, ēggyesūlis, indūlást, múlatnak, nyūlat, paszújszēmet, szaporūlata, ūlīsēn; bōrnyūt, máji* (napik sē), *pērcet, útālva* stb.

A mai nyelvjárási beszédből vett példák sorát folytathatnánk, céлом azonban csak annak szemléltetése volt, hogy Szerep és Püspökladány mai nyelvjárása ő r z i a k ö r n y é k b e l i n y e l v j á r á s o k k o r á b b i j e l e n s é g e i t. Lényegében ugyanezt vizsgálom a következőkben egy jelenség, az í-zés korábbi és mai adatainak összehasonlításával is.

4. Szerep a közép-tiszántúli nyelvjárások egyik erősen í-ző települése (vő. Imre: MMNyjR. 120). A nyelvatlasz 67 kérdőlapjának szerepi adatai bizonyítják ezt: a 67 í-ző morféma közül kettőre nincs Szerepen í-ző adat (*jésű : fűsű, gége : geēge ~ géjge*). Püspökladányban ezen szavaknak is van í-ző (í-ző) alakváltozata: *jésű : fűsű ~ fűsű, gége : géjge ~ giga*.

Dolgozatomban az í-zés mai állapotának elemzése adja a központi részt. A korábbi elbeszélések és a mai szövegfelvételek teljes í-ző anyagát kigyűjtöttem és a szokásos módon csoportosítottam, a példatár közlésétől azonban helykímélés miatt eltekintek. Az összehasonlításhoz a korábbi és mai szövegekből egyaránt kigyűjtöttem a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetbeli, valamint szuffixumokbeli í-ző adatokat és ellenpéldákat. A tőszavakbeli í-zést (hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben) a morfémák í-zésének és az í-ző alakváltozatok százalékos értékeinek összehasonlításával vizsgálom. Az anyagot személyenként a következőképpen csoportosítottam (a példák a szerepi Oláh Jenőné anyagából valók): O. J.-né szövegében hangsúlyos helyzetben 18, a nyelvjárásban í-ző morfémát találtam. Ebből 15 morféma csak í-ző (*ilet, íletüingbe, íletēmet* stb.: egy morféma és három alakváltozata), ez az összes morféma 83%-a. Az összes morfémából olyan, amelynek í-ző és é-ző adata egyaránt van, összesen 1 volt (*nízzeek ki, nízünk (ēgymásra) : nézzük* (2), az összes morféma 6%-a. És végül: 2 olyan morféma akadt, amelynek O. J.-né beszédében csak é-ző adata van (*élmēnt, élmény*), az összes í-zhető morféma 11%-a. Ugyanígy vizsgáltam a morfémákat hangsúlytalan helyzetben is. Az alábbi táblázat megkönnyíti az értékek összehasonlítását és értelmezését.

Mind a négy adatközlőnél számba vettem az alakváltozatokat is. Az alakváltozatok vizsgálatához kigyűjtöttem az összes í-ző szóalakot és valamennyi ellenpéldát. Más szavakkal: az alakváltozatokat csak í-zőkre és csak é-zőkre bontottam. O. J.-né anyagában hangsúlytalan helyzetben 31 alakváltozatot számoltam össze, ebből 26 alakváltozat í-ző volt (82%), 5 pedig é-ző (18%). A morfémáknál tehát csak í-ző, í-ző és é-ző és csak é-ző bontást alkalmaztam, míg az alakváltozatok számbavételekor csak í-ző és csak é-ző csoportra bontottam a szavakat. Az í-ző és é-ző csoportnak itt nem lenne értelme: az

i-ző és *é*-ző morfé móknál bemutatott adatokat (vö. *nízze* *ki*, *nízi* *ünk* (*égymásra*); *nézzük* (2) az alakváltozatok között 2 *i*-ző és 2 *é*-ző alakváltozatként vettem számba.) Ezek százalékos értékei kerültek a táblázatba, hogy a Végh József gyűjtötte szövegek értékeivel összehasonlíthassam őket. Mind a négy mai adatközlő adatait külön-külön, de ugyanígy hasonlítom össze. A harmadik táblázatban néhány toldalék értékeit szembesítem a korábbiakkal.

Minden táblázat első sorában a Végh József gyűjtötte korábbi *i*-zés értékei állnak. Végh népi elbeszélései különböző terjedelműek, néhány adatközlőtől csupán néhány soros szöveg került a kötetbe. Ezekből nem lett volna célszerű egyéni értékeket kigyűjteni, ezért viszonyítási alapnak a hét elbeszélő 10 nyomtatott oldalnyi szövegét vettem (vö. SárNépm. 129–40). A mai beszédfelvételek viszont 45–50 perc terjedelműek, minden adatközlő terjedelmesebb a korábbi szövegeknél, ezért lehetőség van arra, hogy a négy adatközlő *i*-zésének értékeit egyénenként vizsgáljuk és viszonyítsuk. A táblázatokat ennek megfelelően állítottam össze.

a) Az összes morféma *i*-zésének (és *é*-zésének) százalékos értékeit az alábbi táblázat mutatja:

	Hangsúlyos helyzetben			Hangsúlytalan helyzetben		
	csak <i>i</i> -ző	<i>i</i> -ző és <i>é</i> -ző	csak <i>é</i> -ző	csak <i>i</i> -ző	<i>i</i> -ző és <i>é</i> -ző	csak <i>é</i> -ző
	m o r f é m á k			m o r f é m á k		
Végh József hét adatközlő-jénél összesen	86%	14%	—	96%	4%	—
Gál Sándor	54%	23%	23%	75%	—	25%
Oláh Jenőné	83%	6%	11%	87%	—	13%
Rácz Gyula	92%	8%	—	76%	21%	3%
Szabó Mátyásné	68%	16%	16%	85%	—	15%

Nézzük meg először, hogy milyen erősségű *i*-zésre mutatnak a korábbi adatok Végh József népi elbeszéléseiben. A táblázat értékeiből láthatjuk, hogy az *i*-ző morféma hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben is túlsúlyban vannak; hogy minden morfémanak volt *i*-ző alakja (néhány morfémanak *i*-ző és *é*-ző alakja); s végül, hogy olyan morféma egy sem akadt, amelynek csak *é*-ző adata (tisztá ellenpélda) lett volna. Bizonyíték továbbá a három sárréti község nyelvjárásának erős *i*-zésére, hogy az *é*-ző adatok mindkét helyzetben lényegében szórványadatok voltak: *szípën* ~ *szépën* (és 7 *szíp*); *szégény* ~ *széginy* (7), csupán: *kirēm szípën* ~ *kérem szépen*, *kérēm szípë*. Az *i*-zés valamennyi korabeli nyelvjárási adatközlő beszédében virulens jelenség volt, erre utalnak az azonos szavak különféle alakváltozatai (vö. *kive*, *kivít*, *kivigbee*, *ridbe*, *rit*, *riték*, *ritë*, *ritnek*; *felesige*, *felesigēm*, *felesiginek*, *felesigül* stb.), valamint az, hogy az *i*-zést mindhárom településen egyformán erős nyelvjárási jelenségnek látjuk.

A korabeli társadalmi környezet kedvezett a jelenségnek, egyáltalán a hagyományos nyelvjárásnak: a falvak zártsága, az akkori foglalkoztatottság, a művelődési viszonyok, de még a hírközlés helyi gyakorlata is (a helyi nyelvjárást beszélő községi altiszt maga olvasta fel, ami „közhírré tétetett”). A családok erős zártsága ugyancsak konzerválta a nyelvjárást, a jelenségeket is. A környezeti, családi hatások egyenként is, összességükben is konzerválták a nyelvjárási hangjelenségeket, szókincset stb. A külső hatások hiányának ismeretében nem csodálkozhatunk, hogy a 40-es évek elején a zárt *i*-zést — a zárt tendenciának ezt a sajátos tagját — ebben az állapotban találtuk. Utaltunk már arra, hogy a tendencia más jelenségei szintén archaikus állapotban voltak.

A fentiek érthetővé teszik, hogy a 40 évvel ezelőtt Biharnagybajomban, Sárrétudvariban és Szerepen gyűjtött népi elbeszélések a három nyelvjárás erős *i*-zését mutatják.

A nyelvjárási *i*-zés mai állapotát már személyenként bontva vizsgáljuk, részben, mert nagyobb példatárral rendelkezünk, és gyakorlati ok miatt is: az egyéni mutatók a változás (vagy változatlanúság) alakulására nézve többet mondanak a tömb adatoknál. Az *i*-zõ morféma és alakváltozatok aránya így több dolgot jelez.

A táblázatról látható, hogy az *i*-zés mint a nyelvjárás korábban nagyhatású jelensége valamennyi adatközlő beszédében megtalálható. A jelenség állapotának értékei persze egyénenként szóródnak. A nyelvjárásban korábban általánosan *i*-zõ morféma többsége valamennyiükénél ma is *i*-zõ. A csak *i*-zõ morféma aránya 54 és 92 százalék között mozog. (A szerepi Rác Gyula — övé a 92 százalékos *i*-zõ morfémaérték — a legidősebb adatközlő. Beszéde nemcsak nyelvjárási, de sajátosan ízes beszéd is. Több évtizeden át volt előljáró a községben.) Szembetűnő viszont, hogy míg a korábbi hét adatközlő beszédében csak *é*-zõ morféma egyetlen egy sem akadt, addig a mai adatközlők között csak egy olyan volt, akinél csak *i*-zõ, illetve *i*-zõ és *é*-zõ morfémaakat találtunk. A jelenség bomlása, fejlődése szempontjából (*i*-zõ > *i*-zõ ~ *i*-zõ és *é*-zõ > *é*-zõ) ezek beszédes adatok.

Az *i*-zõ és *é*-zõ morfémaikat érdemes jobban szemügyre vennünk (vö. ott *írt* ~ *elértem*, *vígítkanitotta* ~ *végig*, *nízsek* ~ *nézzük*, *kírt* ~ *kértem*, *nígy*, *nícsáz* ~ *négy* (lóval), *szípen* ~ *szépe*, *szípsíget* ~ *szépsége*). Összességében az összes morféma 12,5 százalékában találunk *i*-zést és *é*-zést — egyénenként persze — mint a táblázatból is kitűnik — jobban szóródnak az értékek (6–23%). Nem magas tehát azon morféma százalékos aránya, amelyeknek *i*-zõ és *é*-zõ példája egyaránt van. De több, mint a korábbi nyelvjárási beszédben. Nem okoz értelmezési problémát, hogy hangsúlytalan helyzetben csupán egy adatközlő beszédében vannak *i*-zõ és *é*-zõ morféma, mert minden személynél előfordul csak *é*-zõ adat. Az *i*-zõ és *é*-zõ, valamint a csak *é*-zõ adatoknak közös eredője van, nem két külön minőségről van szó. Az *i*-zõ és *é*-zõ, valamint csak *é*-zõ adatok a jelenség bomlásának mutatói. Az *i*-zõ és *é*-zõ, valamint csak *é*-zõ morféma aránya a morfémaikbéli bomlást mutatja. Az alakváltozatok értékeit mutató táblázat ezekhez még más kiegészítéseket is ad.

b) A következőkben az *i*-zésre vonatkozóan az alakváltozatok értékeit vizsgáljuk meg. A morféma adatai a jelenség bomlásáról, az alakváltozatok értékei pedig a jelenség állapotáról, erősségéről informálnak. A jelenségtanulmányok főképp az alakváltozatokkal dolgoznak, az alakváltozatokat és ellenpéldáikat csoportosítják, a változásvizsgálatnak azonban mindkét mutató tanulságaira figyelnie kell. Az alakváltozatok vizsgálatokor több adattal dolgozunk, mint a morféma vizsgálatokor, de csak *i*-zõ és csak *é*-zõ adatokra bontjuk a példatárat. (Mint utaltunk már rá a *szégíny* ~ *szégény* adat a morféma vizsgálatokor azon morféma közé került, amelyeknek *i*-zõ és *é*-zõ adata is van, az alakváltozatok számlálásakor viszont egy *i*-zõ és egy *é*-zõ adatot jelentenek.) A korábbi nyelvi anyag itt is ugyanaz, mint a morféma vizsgálatánál, Végh József gyűjtése a három sárréti településen, a mai adatokat is ugyanazon személyek beszédfelvételeiből kigyűjtött adattár adja.

Az alakváltozatok táblázatbeli adatai (l. a 104. oldalon) a korábbi sárréti anyagot illetően azt mondják, hogy a 40 évvel korábbi három nyelvjárásban a hangsúlyos helyzetbeli alakváltozatok általában (90%) *i*-zõk voltak (77 alakváltozatból 69 *i*-zõ, 8 pedig *é*-zõ). Az *i*-zõ alakváltozatok aránya — hangsúlyos helyzetben — valamivel magasabb a csak *i*-zõ morféma százalékos arányánál. A százalékos értékek közelsége is azt erősíti, hogy a vizsgált nyelvjárásokban hangsúlyos helyzetben erős volt az *i*-zés. A hangsúlytalan helyzet értékei is hasonló következtetést kínálnak, hiszen az összes alakváltozat 98 százaléka itt is *i*-zõ (60 alakváltozatból 59). A *szégény* ellenpélda ugyan, de mint hivatkoztunk már

Az alábbi táblázat a korábbi és mai beszédfelvételek *i*-zõ és *é*-zõ alakváltozatainak arányait mutatja:

	Az összes alakváltozatból <i>i</i> -zõ	
	hangsúlyos helyz.	hangsúlytalan helyz.
Végh adatközlőinél	90%	98%
Gál Sándornál	90%	98%
Oláh Jenőnéél	82%	92%
Rácz Gyulánál	84%	82%
Szabó Mátyásnéél	80%	94%

rá az *i*-zõ és *é*-zõ morfémaánál, vele szemben 7 *i*-zõ pozitív példa áll (*széginny*). A morfémaikat és alakváltozatokat vizsgálva egyaránt azt az egyetlen *é*-zõ adatot találtuk, ami az összes morféma 4, az összes alakváltozat 2 százalékát jelenti. Azt mondhatjuk tehát, hogy a hangsúlytalan helyzetbeli *i*-zés a 40-es évek sárréti nyelvjárásaiban erős és szilárd tömbjét képezte a jelenségnek. Ebből a pozícióból még nagyobb biztonsággal állíthatjuk, hogy a biharnagybajomi, sárrétudvari és szerepi nyelvjárás erősen *i*-zõ volt Végh József gyűjtése idején: erre utalnak a morfémaik és az alakváltozatok százalékos értékei.

Ezekhez az értékekhez hasonlítjuk a mai nyelvjárási adatközlők beszédének mutatóit, értékeit. Szembetűnő, hogy a püspökladányi Gál Sándor *i*-zésének arányai jelentős mértékben eltérnek a szerepi adatközlőkéitől. (Szerepen is volt olyan, korban hasonló adatközlő, akinek beszédében az *i*-zés már bomlottabb állapotban volt.) G. S. beszédében a csak *é*-zõ (*bérlője, pénz, pést; tizenégybe, jelerében, tesvérék, tesvérém* és a kettős alakok) adatai mutatják az *i*-zés sajátos állapotát. Beszéde azt mutatja, hogy nyelvében mindkét mutatót nézve sorvad a jelenség. Azonnal hozzátesszem persze, hogy G. S. *i*-zésének értékei nemcsak korábbi, hanem a mai szerepi értékektől is eltérnek.

A szerepi adatközlők *i*-zése — mutatják a táblázat értékei — nem különbözik számottevően egymástól. A 40 évvel korábbi alapértékektől viszont — különböző mértékben ugyan, de — eltérnek. Az alakváltozatok mutatói a szerepieknél még mindig a jelenség szilárd helyzetét mutatják. A hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben mindháromuknál túlsúlyban vannak az *i*-zõ alakváltozatok, ugyanúgy, mint a 40 évvel korábbi nyelvi anyagban is. A szerepiek mai *i*-zésének erőssége közelebb áll a korábbi állapothoz, mint G. S. beszédében. A jelenség állapotából arra következtethetünk, hogy a bomlást egyénileg sok tényező alakítja. Következésképpen vizsgálni is sokféle megközelítésből célszerű.

Az alakváltozatok vizsgálatával a nyelvjárási *i*-zésre vonatkozó hangsúlyok nem módosultak. A mai nyelvjárásokban az *i*-zés még mindig erős. Az *i*-zés korábbi állapotához viszonyítva is, a regionális köznyelvet beszélők nyelvállapotához viszonyítva még inkább. Az alakváltozatok tanúsága szerint a jelenség bomlása érzékelhető, de általában még nem igazán számottevő. A hangsúlyos helyzetben észrevehetően erőteljesebb. (A következtetések összegezésakor a szuffixumokbeli *i*-zés adatait is figyelembe vettem.) Abból a tényből, hogy a három szerepi adatközlő beszéde erősebben *i*-zõ, mint a püspökladányi adatközlő, arra következtethetünk, hogy az *i*-zés következetessége nyelvjárástól és egyéntől függően változó ma is.

c) Végül megvizsgáljuk a szuffixumokbeli *i*-zés korábbi és mai adatait. Igaz, a toldalékok egy kisebb csoportjának vizsgálatára van lehetőségünk, mert több példát csak néhány toldalékra találtam. Ez a szöveg természetéből adódik: a beszélgetés egy-egy

témát illetően irányítható, a toldalékok gyakoriságát azonban nem tudjuk befolyásolni. Úgy látom azonban, hogy az adatok bizonyító értékét — mivel beilleszkednek az eddigi sorba — az egy-egy toldalékra talált kevesebb adat nem kérdőjelezheti meg.

Nézzük előbb a szuffixumokbeli *i*-zés korábbi példáit! A jelenség mutatóit az *e ~ é*-t váltó relatív tövekben (az egyes szám harmadik személyű birtokos személyrag *i*-zése), jelentő és felszólító módú igei személyragokban, az *-ért* határozóragban és két főnévképzőben (*-és*, *-ség*) megfigyelhető adatokból állítottam össze. Az öt szuffixumra kigyűjtött 77 adat nem sok ugyan (a nyelvatlaszban sincs egy-egy toldalékra több adat), de ha a 77-ből 76 *i ~ (i)*-zók, az mégis bizonyít valamit. (Az egy *é-ző cselekedés* 'csalafintaság' ritkán használt szó, az ÚMTSz. is két helyről adatolta: a szócikkhez a Véghtől vett adatot és egy hajdúnánási példát hozott.) A harmadik személyű birtokos személyrag *i*-zésére a hét elbeszélőtől 22 adat van. A toldalék minden adata *i*-zók. Több olyan adat is van, amelyek ugyanazon szó más-másféle rag előtt mutatják a toldalék következetes korabeli *i*-zését (vö. *fenekéi ~ fenekire*; *főüggőből ~ főüggőire*; *gyökerihé ~ gyökeré ~ gyökerirül*; *kezé ~ kezit*; *sziliből ~ szilihé ~ szilíjig*). Ugyanezen példák közül néhány azt is szemlélteti, hogy az egyébként általában röviden ejtett *i* asszociatív hatásra miként nyúlik meg.

Az igei személyragok vizsgálata ugyancsak azt erősíti, hogy a három sárréti község 40 évvel ezelőtti nyelvjárása erősen *i*-zók volt. A jelentő mód múlt idő többes szám 3. személyű ragot ellenpélda nélkül *i*-zőnek találtam. Két igealak többször előfordult (*félneveltük* (2), *kötöttük* (3), de az egyszer előforduló igealakok (*agyonütöttük*, *mékpérszelltük*, *elírtük*, *mégnisztük* stb.) egyformán következetesnek mutatják a toldalék *i*-zését. A kijelentő és felszólító módú igealakok tanulmányozására 33 adatot találtam: tizenötöt a jelentő mód többes szám 3. személyű, tizennyolcat pedig a felszólító mód jelen idő egyes szám 2. 3. személyű, valamint a többes szám 2. és 3. személyű személyragok *i*-zésének megfigyelésére. A felszólító módú igei személyragok ingazodás nélkül *i*-zók. A felszólító mód egyes szám 3. személyű személyragos alakok másra is felhívják a figyelmet: nevezetesen, hogy a vizsgált három nyelvjárásban (Püspökladányban is) felszólító módban a *n e m i k e s i g é k e t i s a z i k e s s z e m é l y r a g o k k a l h a s z n á l t á k*. Mivel az *-ék* rag környékünk nyelvjárásaiban következetesen *i*-zók volt (vö. *aggyík*, *jőjjék be* [2], *lőgyík* [2], *pusztíjják el*, *szájják*, *vigyík*, *visszajőjjék*), erősen felduzzasztotta az *i*-zés adattárát. Ez a személyrag egyike azon toldalékoknak, amelyek nagymértékben megnövelték a jelenség szuffixumokbeli mutatóit. E toldalék mai adatai jelentősen eltérnek a 40 évvel ezelőtti adatoktól.

Végül az említett határozórag (*-ért*) és a két képző (*-és*, *-ség*) korábbi *i*-zéséről szólnunk. Az *-ért* rag és az *-és* deverb. nomenképző minden adatát (17 adat) *i*-zőnek találtam Végh József szövegeiben. A *-ség* denom. nomenképző hozta az egyetlen toldalékbeli ellenpéldát (4 *i*-zók és 1 *é-ző* adat). Az összképet persze ez nem változtatja meg, hiszen ennek a toldaléknak is van *i*-zók adata. A többi szuffixumbeli példával egybehangzóan bizonyítja, hogy a korábbi nyelvjárások hangsúlytalan helyzetben (tőmorfémákban és toldalékokban egyaránt) erősen és következetesen *i*-zók voltak.

Látható (a 106. oldalon olvasható) táblázatból, hogy a négy mai adatközlőnél ugyancsak kevés *i*-zók toldalék fordult elő. Bizonyító erejük következetességükben van. (Szórványadat más toldalék *i*-zésére is akadt ugyan, de ezek nem számottevők: Gál Sándor: *hetekint*, Oláh Jenőné: *szégesztik vőuna* stb.). A kevés adat miatt a százalékos értékek kiszámolásától eltekintettem. Ezért csak azt összegezzük, hogy kilenc toldalékból ötnek csak *i*-zók adata van, két toldalékra egyáltalán nincs adat, és két toldaléknál az *i*-zók adatoknak ellenpéldájuk is van (3. sz. birt. személyragban Rácz Gyulánál: *világ-életébe*, Szabó Mátyásné: *tisztületére*, a *-ség* névszóképzőben Gál Sándornál: *mennyiségű*, Rácz Gyulánál: *munkaélységre*, *munkanélküliség*, *tisztességadást*). Így is látható az *i*-zók

A mai adatokat személyenkénti bontásban az alábbi táblázat mutatja:

	3. sz. birt. szragban	jel. mód múlt idő t. sz. 3. sz.	felsz. mód egyes sz.		jelen idő többes sz.		-ért rag	-ség képző	-és képző
			2.	3.	2.	3.			
			sz.		sz.				
Gál S.	2 í-ző (adat)	3 í-ző	—	—	—	—	1 í-ző	3 í-ző	4 í-ző, 1 é-ző
Oláh Jné.	1 í-ző	—	—	—	2 í-ző	1 í-ző	3 í-ző	1 í-ző	7 í-ző
Rác Gy.	7 í-ző, 1 é-ző	3 í-ző	—	—	—	1 í-ző	2 í-ző	7 í-ző	3 í-ző, 3 é-ző
Szabó Mné	4 í-ző, 1 é-ző	3 í-ző	—	—	—	—	2 í-ző	1 í-ző	5 í-ző 1 é-ző

adatok túlsúlya. A 66 í-ző és 7 é-ző adat tehát változatlanul a ma nyelvjárást beszélők erős í-zésére mutat, mégis fel kell figyelniük arra, hogy a 40 évvel korábbi beszédben csak egy toldaléknak volt egyetlen é-ző adata, a mai nyelvjárási adatközlőknél viszont bővült ez a mutató: három beszélgetőnél hét adatot találtam. Ez nemcsak a 40 évvel korábbi adatokhoz viszonyítva más, hanem a nyelvatlasz későbbi gyűjtésű adataimel. lett is: a nyelvatlasz valamennyi toldalékbeli szerepi adata is í ~ i-ző: *ingit, öccsijé; aluggyon, aluggyik; pízir; kerítés, kelis, dëszkakerítés.*

5. Miben foglalhatjuk össze a dolgozat céljával kitűzött változásvizsgálat tanulságait? Mit bizonyítanak a jelenség korábbi és mai százalékos értékei arról, hogy a vizsgált nyelvjárásokban az í-zés önmagához mérten változott-e egyáltalán? A cél érdekében kizárólag nyelvjárási adatokkal dolgoztam, most is csak a nyelvjárási í-zés helyzetéről beszélek, a két település (Szerep és Püspökladány) mai nyelvhasználatában ugyanis a nyelvjárásinál bonyolultabb az í-zés állapota.¹ A hivatkozott nyelvi anyagból is kiderült, hogy a nyelvjárási helyzetképet mindenekelőtt a vizsgált hangtani jelenség mutatói alapján összegezem.

Vég József biharnagybajomi, sárrétudvari, szerepi gyűjtése valamennyi adatközlő beszédét egyformán erősen nyelvjárásinak mutatja. A környező sárréti nyelvjárások valamennyi magánhangzós és mássalhangzós jelensége (az utóbbiak közül indenekelett- az *l, r, j* nyújtó hatása, az azonszótagú *l* kiesése) megfigyelhető a 40 évvel korábbi adatközlők beszédében. Ami ugyancsak egységesíti a vizsgált nyelvjárásokat és adatközlőket, hogy valamennyi jelenséget ingadozások nélkül, a bomlás számottevő jelei nélkül találta a gyűjtő. A három szomszédos nyelvjárás két dologban teljesen megegyezett: a nyelvjárások oldaláról abban, hogy mindhárom nyelvjárásban ugyanazon hangtani jelenségek mutathatók ki a beszédből, az adatközlők oldaláról pedig abban, hogy mindhárom nyelvjárás minden adatközlőjénél a helyi dialektus minden jelensége megtalálható volt. Természetesen az í-zés is. A 40 évvel korábbi nyelvjárási gyűjtést ezért tekintjük alapnak a mai nyelvjárási adatokkal való összevetéshez.

A három falu akkori nyelvhasználatára egységesebb volt (általánosan nyelvjárási), ahogy a falvak társadalma is egységesebb (lényegében feudális) képet mutatott. A polgárosodásnak (az iparnak) a települések akkori képében nyoma is, hatása is minimális volt. Ez a társadalmi helyzet erősítette a helyi mozdulatlanságot, nem indított el nyelvi

¹ A ladányi felvételezésben Laskai Irén könyvtárigazgató, a szerepi munkában Borúzs Anna könyvtárvezető segített. Közreműködésüket ezúttal is köszönöm.

változásokat sem. Az emberek édesanyjuktól tanult nyelvét generációkon át lényegében mozdulatlan társadalmi környezet őrízte. A nagycsaládban a nagyszülő, a szülő és a gyermek egyaránt a nyelvjárást használta; a szülő a munkában (mai értelemben vett munkahely nem volt) hasonló körülményű és kötöttségű egyénnel kommunikált, ugyanúgy a helyi nyelvjárást használta, mint otthon; a gyermeket is lényegében egyféle nyelvi hatás érte otthon és az iskolában is. Ilyen erős, egyoldalú környezeti hatás mellett az iskola, a tanító nyelvi hatása nem lehetett jelentős. Érthető, hogy az ilyen háromgenerációs családok nyelvi képe egységesen nyelvjárásias volt és maradt hosszú ideig.

A mai helyzetképet is ebből a nézőpontból érdemes megközelítenünk. A falvakban is bekövetkezett társadalmi változások nyomán megszűntek a települések évszázados feudális kötöttségei, a régi minden vonatkozásban viszonylag gyorsan szétesett. Újjászületett az élet a községekben is: a mai nagyszülők nagyüzemi mezőgazdasági vagy ipari munkahelyen dolgoztak 20–30 évet (a nők foglalkoztatása még nem oldódott meg a férfiakéhoz hasonlóan), ez a korosztály a nyugdíjazással visszakerült a családba (a család sem kerülte el a társadalmi változások hatását), mégis ennek e korosztálynak beszéde őrzi legjobban a helyi nyelvjárás sajátosságait. A mai szülők többsége szakmában dolgozik, (a szakmaszerzés a korábbinál magasabb nyelvi képzéssel jár), mezőgazdasági vagy ipari munkás, akik beszéde különböző mértékben nyelvjárásias még, de már nem nyelvjárásias otthon sem, a munkahelyen sem. Nyelvük változására hatással van a sajtó, a televízió. Ismerik a nyelvjárást, nem zavarja őket, de ők már más nyelvtípust használnak. Ugyanezen családok gyermekeinek beszéde pedig már a köznyelv erős hatását mutatja. Ebben mindenekelőtt az iskolának és a hírközlő eszközöknek van nagy szerepük. Érthető, hogy az iskolában a többség a köznyelvet vagy a hozzá közel álló regionális köznyelvet használja, s ha otthon igénytelenebbül beszélnek is, az a beszéd sem nyelvjárás. Sok megfigyelés bizonyítja, hogy az erős köznyelvi hatás mellett is van egyéni íze a gyerekek beszédének (elsősorban a zárt *é*-k használatára gondolok). Azt pedig, hogy szókincsük nyelvjárás legyen, életkoruk eleve kizárja.

A fentiek nem csak a falu nyelvhasználatának sokféle színét mutatják, hanem azt is, hogy milyen folyamatban zajlik a nyelvjárások társadalmi hatókörének szűkülése, illetve hogy mit tapasztalunk a fejlődés irányára nézve. Negyven évvel ezelőtt a nyelvjárások mellett nem volt olyan, a regionális köznyelvhez hasonló nyelvtípus, amely alapvető jegyekben eltávolodott volna a nyelvjárástól. Napjainkban van, és e mellett a fejlődő nyelvtípus mellett még szembetűnőbb a kevés változás, a bomlás néhány jelét mutató nyelvjárás.

Ezek után közelebbről is megvizsgáljuk a nyelvjárás *i*-zés mai mutatóit. A korábbi nyelvi anyaggal egybevetve megállapíthattuk, hogy az *i*-zés a mai nyelvjárás beszédében, a vizsgált nyelvjárások erős jelensége. Az adattár tanúsága szerint azonban nem olyan érintetlen már, mint 40 évvel korábban volt. Ezt bizonyítja az egyéni értékek vizsgálata, valamint a morfémák értékei is.

Mondtuk már, hogy az *i*-zés mindkét település (Szerep, Püspökladány) nyelvjárásában megvan, a jelenség bomlásának bizonyos jelei azonban felismerhetők. A hangsúlyos helyzetben például a csak *i*-ző morfémák értékei 50–92 százalék között szóródnak, hangsúlytalan helyzetben pedig 75–87% között. A bomlás nyomán a jelenség (a nagyon megterhelt *i* fonéma) a köznyelvi *é* irányába mozdult el ($i > i(i) \sim é > é$), és ezzel együtt az *i* hang korábbi megterhelése valamelyest csökkent. A kettős alakok a fejlődés és bomlás fontos láncszemei, és egyben mutatói a nyelvjárás és köznyelvi bonyolult együttélésének és egymásra hatásának. (Gál Sándor beszédében például a hangsúlyos helyzetbeli tőszavak *i*-zésére és *é*-zésére ilyen adatokat találtunk: csak *i*-ző morféma: *csíplis*, *i*-ző és *é*-ző morféma: *vigik* (*tanította*) $\sim$ *végig*, csak *é*-ző morféma: *bérlője* stb.) Másoknál olyan variációval találkoztunk, hogy az adattár csak *i*-ző és csak *é*-ző morfémá-

kat tartalmazott: hiányoztak a bomlást mutató, együtt funkcionáló kettős alakok. (Nem biztos persze, hogy ennél az adatközlőnél szinkrón *i*-ző és *é*-ző morféákat nem találunk, valószínűbb, hogy nem hiányra, hanem az adattár hiányos voltára kell gondolnunk.) A morféák vizsgálata tehát azt bizonyította, hogy az *i*-zés a 40 év alatt önmagához mérten észrevehetően megbomlott. A bomlás tényét azonban nem szabad eltúloznunk. Az *i*-ző alakváltozat magas százaléka ugyanis arra figyelmeztet, hogy a nyelvjárást beszélő idős emberek nyelvtípusában az *i*-zés még mindig erős.

Az *i*-zés pusztulásának árnyékát — úgy látom — a nyelvjárás társadalmi hatókörének erőteljes csökkenése vetíti előre. A bomlást és a jelenség ma még masszív nyelvjárási tömbjét is figyelembe véve arra kell gondolnunk, hogy ha a nyelvjárás társadalmi hatóköre — más jelenlevő korosztályok, műveltségű csoportok stb. miatt — nem szűkülne olyan erőteljesen, mint ahogy szűkül, az *i*-zés a nyelvjárásban még jó ideig tartaná magát. A nyelvjárási beszéd még sokáig megőrizné a jelenséget, ha a nyelvjárást tipikusan beszélők rétege nem lenne eltűnőben. Mivel az eredeti jelenség visszaszorult a nyelvjárási beszédbe, a nyelvjárást használók köre pedig egyre szűkül, az *i*-zés sorsa is ezért pecsételődőtt meg.

Az *i*-zés regionális köznyelvbéli erősen bomlott állapota arra mutat, hogy a jelenség lassú felszívódására csak egy nyelvtípusban számíthatnánk, abban a nyelvtípusban, amelyben ma még erős jelenséggént megvan. A köznyelv felé fejlődő regionális köznyelv nem „menti meg” az *i*-zést, nem „tart rá igényt”. A regionális köznyelvben az *i*-zéshez hasonló szélsőségek csupán a jelenség szórványaiában kaphatnak időleges menedéket, például a 3. személyű birtokos személyragok *i*-zésében. Az *i*-zés tehát csak a nyelvjárásban nem pusztult erőteljesen, hatása azonban a nyelvjárás társadalmi hatókörének csökkenésével egyre jelentéktelenebb lesz. Úgy látszik, hogy ez rejtje magában a jelenség majdani pusztulását.

Az *i*-zés toldalékbéli vizsgálata a bomlás más jegyeit is felszínre hozta. A kilenc toldalék tanulmányozása nyomán azt állapíthatjuk meg, hogy a szerepi és püspökladányi nyelvjárási beszédben ma is erős a toldalékbéli *i*-zés. Az összevetésből is lényegében az derül ki, hogy a toldalékok különböző szavakhoz kapcsolódva is *i*-zők maradnak: hogy minden toldaléknak van *i*-ző adata, sőt az egyetlen *-ség* képző kivételével minden toldalék minden adatát *i*-zőnek találtam. Az ikes igék felszólító mód jelen idő egyes szám 3. személyű *-ék* személyragjának a négy adatközlőnél egyetlen *i*-ző adatát sem találtam, holott Végh adatközlőinél ezek csak *i*-ző alakban fordultak elő (a nem ikes ragozást igéket is az *-ék* raggal toldalékkolták). Korábban tehát a nyelvjárásban a felszólító mód jelen idő egyes szám 3. személyben az ikes igék *-ék* ragja általános volt (vö. Véghnél: *aggyik*, *jöjjig* be [2], *léggyik* [2], *pusztújjik*, *szájjik* ki, *vigyik*, *visszajöjjik*), napjainkra azonban az ikes ragozás a két nyelvjárásban is annyira visszahúzódott, hogy beszédfelvételeimben a felszólító mód *-ék* ragos alakjára egyáltalán nincs példa. Nem állítom, hogy elő sem fordul már a nyelvjárási beszédben, de tény, hogy az 1983-ban készített beszédfelvételekben nem fordul elő. A 40-es évek végén a püspökladányi nyelvjárásban még megvolt, a gyakran használt igealakok mellett ilyen példáit ismertem: „A fene *эггик* *мэг*”; „*Сүүжик* ki a szeme!” stb. Ez esetben egy alaktani változás (*-ék* > *-on*, *-en*, *-ön*) vezetett az *i*-zés egy korábban megvolt esetének kiveszéséhez. A változást a jelenség egésze szempontjából tekinthetjük a bomlás jelének. Ehhez hasonló eltűnéssel a nyelvjárási *i*-zés más összetevőjében nem találkoztam.

Egy-egy hangjelenség korábbi, nyelvjárásbeli megterhelésének ilyenfajta oldódása más hangjelenségnél is megfigyelhető. A szerepi és ladányi nyelvjárásban például az *ē*-zés is változatlanul erős, de a korábban ugyancsak erős *ē*–*ö* nyelvjárási szembenállás napjainkra jelentősen gyengült, ami pedig az *ē* hang korábbi megterhelésében némi változást hozott. Az *ē* jövőjére nézve ez ugyan nem meghatározó, mert a *гып*, *сөп*, *фелт*, *ведер*

stb. ma is általános a nyelvjárási beszédben, de a jelenségen belül új elem, hogy a *vörös-hagyma* mellett él a *vörös bor* (korábban *pirozs bőr*) és a *sétít (van)* mellett a *sötétkék* is hallható már. A fenti változásokban az a hasonló, hogy az *í-k*, illetőleg *ě-k* kis mértékű csökkenése megtörte a két jelenség korábbi erősségét.

Összegezésül a következőket állapítjuk meg:

- Az *í-zés* a vizsgált nyelvjárásokban a nyelvjárási beszédnek ma is erős jelensége;
- A korábbi állapothoz képest a mai nyelvjárási *í-zésben* kis mértékű bomlás kimutatható;
- A tapasztalható bomlás ellenére sem mondhatjuk, hogy az *í-zést* a nyelvjárási beszédben olyan állapotban találtuk, amelyből az *í-zés* gyors pusztulására kellene gondolnunk;
- Az *í-zés* pusztulását — mivel minden helyzetben már csak a nyelvjárásokban van meg — a nyelvjárást eredetien beszélők elhalása hozza magával, anélkül, hogy a köznyelv alapvetően megrendítette volna a jelenséget a nyelvjárásban.

Zilahy Lajos

Szélhámos. Magyar László András nemrég egy kis cikkében a *szélhámos* szó eredetével foglalkozott (Nyr. 107: 241–2). A korábbi véleményeket elvetve, ezt egy olyan szokással hozta kapcsolatba, amelyet Olaus Magnus ír le egy 1555-ben megjelent könyvében: a finnek a szélviharok miatt útra kelni nem tudó kereskedőknek olykor eladásra kínálják a szeleket, s egy gyeplőt adnak nekik, amelyen három csomó van, „ha az elsőt bogozzák ki enyhe szelekhez jutnak” stb. „A finn rokonaink által úzótt »szélhámosság« valóban szélhámossal történt”, a latin szöveg megfelelő *lorum* szavának ugyanis ’lószer-szám, gyeplő, kantár, hám’ jelentése van (i. m. 242). M. L. A. maga is tisztában van azzal, hogy érvelése nem feltétlenül meggyőző, és további segítséget kér a szó eredetének tisztázásához.

Egy, a finnekre vonatkozó XVI. századi — nem tudom milyen eredetű, milyen régi, mennyire elterjedt és mennyire pontosan leírt — szokás alapján nagy merészség arra következtetni, hogy ez a tengerrel nem rendelkező magyarlakta területeken is élt, és annyira ismert volt, hogy a szelek eladóit külön szóval nevezték meg, sőt ezzel metaforikusan emberi tulajdonságot is jelöltek. A *szélhámos* szó ekként való eredeztetésének akkor is igen csekély lenne a valószínűsége, ha az említett szokásra legalább egy magyar párhuzamot olvashatnánk. Úgyhogy szerintem továbbra is az a magyarázat a helyes, amely a szó előtagjában az ’oldal’ értelmű *szél*-lel számol, és a szó keletkezését a szélső hámos, a terhet általában kevésbé húzó, szabadabban mozgó, ficáncoló, úgynevezett lógós ló, csikó megnevezésével hozza kapcsolatba. Ezt támogatják a különben régen ritkább használatú *szélhámos* szó legkorábbi ’szélsőséges’ és ’szélső hámba fogott (ló)’ jelentései is, amelyek 1613-tól, illetve 1784-től adatolhatók. A *szélhámos* ’csaló’ jelentésének kialakulására a *szél* ’levegőmozgás’ szó *szeleburdi*, *széltoló*, *szeles* stb. származékai ugyancsak hatottak (l. TESz.; A. Molnár: Nyr. 103: 84–7). Hivatkoztam cikkemben, amely M. L. A. figyelmét elkerülte, a szó problematikáját a korábbi szakirodalomnál bővebben tárgyaltam, és némileg másképp értékeltem.

M. L. A. cikkéhez egy posztumusz írásában néhai kedves ismerősöm, É. Kiss Sándor szintén hozzászólt (Nyr. 108: 377–8). Rámutat arra, hogy M. L. A. állításával szemben a befogott lógós lóra sohasem ült a kocsis, az tehát valóban alóghatott, kényeskedhetett, úgy tehetett, mintha húzna, amiből pedig kézenfekvően alakulhatott a *szélhámos* ’csaló’ jelentése. É. K. S. mégis M. L. A. segítségére siet, azt írva, hogy a hajdúsági népnyelvben a *szél* ’levegőmozgás’ szó a *szél* ’oldal’-al szemben sohasem fordul elő *i-ző* alakban, s mivel ugyanez a helyzet a *szélhámos* előtagjában is, annak ’levegőmozgás’ jelentésének kellene lennie.

Gondolom, a nyelvjárási változatokat lehetne még kutatni, a TESz. például a *szél* ’levegőmozgás’ szónak egy *szí* alakváltozatát szintén közli. Tekintettel azonban arra, hogy a *szélhámos* (mégpedig ’csaló’ jelentésben) székely nyelvjárási előfordulás alapján csak újabban, valószínűleg az író, anekdotagyűjtő Tóth Béla kezdeményezésére terjedt el, majd vált közismertté — és ő is már a *szél* ’levegőmozgás’ főnevet etimologizálta ki belőle —, a hajdúsági népnyelvi adatok az etimológia kérdésében nem döntöek. Az viszont jól tudott, hogy a lótarítás köréből milyen sok szavunk, szólásunk és kifejezésünk származik.

A. Molnár Ferenc

Az Európai Nyelvatlasz

0. Tíz évvel ezelőtt jelent meg az előmunkálatok után az Európai Nyelvatlasz első nagy összefoglaló „bevezetés”-e; „Atlas Linguarum Europae (ALE) sous la rédaction de (under the editorship of A. Weinen rédacteur-en-chef) chief editor, Mario Alinei, Manuel Alvar, R. I. Avanesov, Jaromir Belič, Boris Cazacu, Witold Doroszewski, Corrado Grassi, Klaas Heeroma†, Terho Itkonen, Pavle Ivić, Ludwig-Erich Schmitt, Gaston Tuaillon. Introduction. 1975. Assen, Pays Bas/The Netherlands” 247 o. (rövidítése Intr.).

Másik fontos forrásom cikkemhez hét évvel későbbi: „ALE. Convention pour la présentation des réponses au premier questionnaire et pour la rédaction des cartes. Secrétariat Général, Nimègue, mars 1982.” 54 o. (rövidítése: Conv.).

Első forrásmunkám (Intr.) ötnyelvű. Beosztása: öt számozatlan lapon a főszerkesztő bevezetése franciául és a francia nyelvű tartalomjegyzék. Ezután következik az eredeti francia szöveg, ezt követi az angol fordítás, majd a jegyzetek, két függelék: I. Gépi feldolgozás, II. Bizottságok és testületek. Ezután olvasható az orosz, német, végül a spanyol változat. Második forrásom egynyelvű (francia). Nem lehet meglepő, hogy 1975-től máig számos név kicserélődött a vezetésben. 1982 óta az ALE nemzetközi bizottságának elnöke Mario Alinei lett, de A. Weijnen megmaradt a szerkesztőbizottság elnökének.

Beszámolóm első részét a két említett kiadvány alapján vázolom. A kezdetek után a kérdőívek összeállításában vállaltam munkát, de csak 1982-ben kapcsolódtam be ismét. A Magyar Nemzeti Bizottság elnöke először Bárczi Géza volt, majd — az ő halála után — Imre Samu vette át örökét. A szerkesztőbizottság magyar tagja Deme László, én egyes térképek nyomdára való előkészítésén dolgozom. A kétévenként megtartott „közgyűléseken” és az évenkénti szerkesztőbizottsági üléseken 1982-ig csak az említett kollégáim vettek részt. Magam először a koppenhágai (1982) és a grenoble—aussoie-i (1984) „közgyűlésen” voltam jelen (1982-ben Deme Lászlóval együtt), majd 1985-ben a szerkesztőbizottság belgrádi tanácskozásán.

Az ALE magyar nyersanyagát Balogh Lajos és sokan mások állították össze. A kérdések jelentékeny része készen állt a MNyA.-ban, de még volt kiegészíteni való is. Ezt a különböző hazai egyetemek és főiskolák gyűjtötték fel utólag. Magam is részt vettem három szabolasz-szatmári és hajdú-bihari pót-gyűjtésben. Így legalább 20–30 körül van azoknak a magyar nyelvjáráskutatóknak száma, aki valamilyen módon közreműködtek az ALE magyar anyagának összegyűjtésében. A különböző pótgyűjtéseket az MTA Nyelvtudományi Intézetében egyesítették és küldték el az ALE szerkesztőségének. Mostani beszámolóm két részből áll.

1. Az ALE megalakulása és működése (nagy részt az említett források alapján).
2. Kommentár a 059 (poire) térképlaphoz, amely előreláthatólag a 2. kötetben jelenik meg szövegezésben.*

* Korrektúrajegyzet: azóta meg is jelent: ALE Volume I, 2e fascicule, Assen 1986. Ou. 059 poire. Commentaire p. 115–119.

1.1. Az ALE előzményei (vö. Intr. 3–6). Mióta az európai nyelv-atlaszok sorozata megindult (vö. Pop, Sever, *La Dialectologie. Aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques*, Louvain I–II, 1950 és Kálmán B., *Az MNyA elméleti-módszertani kérdései* [szerk. Deme L. és Imre S.] 1975, 51–65) a nemzeti nyelv-atlaszok nem egyszer feldolgoztak kisebbségi, vagy már külön nyelvnek is tekinthető, de az átmeneti nyelvjárások miatt nyelvhatárral alig elkülöníthető rokonnyelveket. Így már a Gilliéron–Edmond-féle (ALF) francia nyelv-atlaszban nagy számban találhatók okcitán és frankoprovenszál, sőt katalán kutatópontok is. Ugyanúgy a holland nyelv-atlasz közli a hollandiai fríz anyagot. A Pusçariu-szerkesztette román nyelv-atlasz is vett föl szórványosan nemzetiségi (magyar, szász, bolgár, ukrán és szerb) kutatópontokat. Széles skálájú a pireneusi nyelv-atlasz, mert három (spanyol, katalán, portugál, sőt ha a gallegot külön nyelvnek vesszük, akkor négy) újlatin nyelvre terjed ki.

Maga az ALE gondolata W. Pesslernél merült fel 1929-ben (*Donum Natalitium Schrijnen* 69–75). 1939-ben az osloei nemzetközi általános nyelvészeti kongresszuson Roman Jakobson már általános tervet dolgozott ki egy európai fonológiai nyelv-atlasz számára, de a második világháború évtizedekre eltemette megvalósulását. 1945 után is többször szóba került a kérdés (1956 K. Heeroma, 1959 R. Jakobson és E. Petrovici, 1965 Paiva Boléo).

Bizonyos hangtani, nyelvtani jelenségeket próbáltak már európai szinten megoldani egyes tudósok, sőt egyesek a világ minden nyelvére ki akarták terjeszteni a vizsgálatokat (az *ö* és *ü* fonéma európai elterjedését magam is tanulmányoztam: *Une isoglosse phonémique européenne*. *ALH XXIV* [1974] 197–203).

1965-ben a Marburgban (NSZK) tartott nemzetközi dialektológiai kongresszuson Mario Alinei vetette föl ismét az európai nyelv-atlasz gondolatát, amelyet az ICD (International Committee of Dialectologists) támogatott. A komité megbízásából M. Alinei, L.-E. Schmitt, A. Weijnen és J. Bélič ekkor fogtak hozzá az ALE munkálatainak megszervezéséhez.

1.2. Az ALE helye a nyelvtudományban (vö. Intr. 7–14). A 19. sz. második felében a történeti-összehasonlító nyelvtudomány az újgrammatikusokkal érte el aranykorát. A század végén csatlakozott hozzá a leíró módszer is, amely a nyelvföldrajz segítségével (Gilliéron) keresett magyarázatot bizonyos nyelvi tényekre, változásokra.

Újabb távlatokat nyitott az egymással rokon és nem rokon nyelvek egymásra hatásának vizsgálata (U. Weinreich, *Language in Contact*. 1968). Az ALE jellegzetessége, hogy lehetővé teszi rokon és nem rokon nyelvek szókinsének összehasonlító vizsgálatát. Fényt deríthet a nem rokon nyelvek közötti tipológiai hasonlóságokra, esetleg nyelvi univerzálékra is. Az ALE bizonyos areális jelenségek megállapítására is módot ad. Noha valószínűleg a második kérdőívvel gyűjtött anyag kiadására egyelőre nem kerül sor, fonológiai kutatásokban azonban segíthet.

Voltak, akik eredetileg indoeurópai atlaszt akartak, de ez kersztezte volna az ALE-elképzelést: egyrészt Európában számos nem-indoeurópai nyelv is él (baszk, finnugor, szamojéd, török, kalmük, kaukázusi, máltai-arab), másrészt az indoeurópai nyelveket beszélő népek egy jelentékeny része Ázsiában él (örmény, hindi, iráni, bengáli stb.). Azonkívül mit lehetne kezdeni az egykori gyarmatokkal, az észak-amerikai angollal és franciával, a dél-amerikai spanyollal és portugállal stb.?

Az ALE bizonyos fókig tükrözheti a nagy európai vándorlásokat, bizonyos technikák, termesztett növények, háziállatok elterjedési útját, a régi birodalmak (római) vagy akár újabbak (arabok a Pireneus félszigeten, törökök a Balkánon és Közép-Európában), sőt esetleg az Osztrák–Magyar Monarchia nyelvi hatása sem tűnt el nyelvileg nyomtalanul. Századunk végén már nem zárhatjuk ki a dialektológiából a nyelvészociológ-

giát sem, de e szempontnak következetes alkalmazása meghiúsíthatná egy ilyen vállalkozás elkerülhetetlen eklekticizmusát és további évtizedekre elodázná az ALE köteteinek megjelenését.

1.3. A szervezeti felépítés (vö. Intr. 15–18, Conv. 5) többször változott, de működését a Conv. (3–6) szerint foglalom össze. A Conv. rövidítéseit közlöm (zárójelben a magyar jelentés): BCA (a marburgi számítógépes feldolgozás), SG (titkárság), R (szerkesztőség), CN (nemzeti bizottság), D (szakértői csoport nyelvcsaládok szerint).

Hogy készül el egy térkép?

A) A CN-ek összegyűjtik és űrlap-cédulákra rögzítik az adatokat, megadják a hivatkozási alakot. Az SG ellenőrzi a CN-eket, elküld egy példányt a BCA-nak, az eredeti példányt irattárba helyezi. A BCA elvégzi a számítógépes munkát, és csoportosítja a hivatkozási alakok szerint valamennyi CN adatait.

B) A nyomólap kijavítása és az adatok nyelvcsaládok szerinti csoportosítása:

A BCA elkészíti az összegező (ún. zöld) listát (kb. 2500 adat) országonként és megküldi az SG-nek. Ez összehasonlítja az eredetivel és visszaküldi a BCA-nak. Az végrehajtja a nyomólapon a javításokat.

A BCA elkészíti a nyelvcsaládok szerinti csoportosítást. A szakértők elvégzik az etimologizálást és megküldik ellenőrzésre a CN-eknek, amelyek egyben összeállítják az etimológiai vagy tipológiai csoportokat, valamint megjegyzéseket fűznek az adatokhoz. Kétévenként üléseznek a szakértők bizottságai és megállapítják a végleges csoportosítást. Az SG egyesíti a különböző szakértői csoportok véleményét.

C) A szerző megkapja egy kérdésre (szóra) vonatkozó valamennyi adatot, elkészíti 1. a kommentárt (megindokolja rendszerezését), 2. a magyarázatot (légende), vagyis az adatok csoportosítását és szimbólumokkal való kapcsolatát (ez teszi majd lehetségessé a szimbólumok feloldását), 3. a térkép elkészítéséhez a gépi programot. Ezt megküldi az SG-nek, ez a szükséges technikai megjegyzésekkel kiegészíti és elküldi a BCA-nak.

1.4. A kérdőívek tartalma (vö. Intr. 18–25). Az első kérdőív kérdéseinek számát 500-ban állapították meg. Valamennyi szóföldrajzi (lexikológiai) természetű. Alapul a francia (ALF), Wenker és Mitzka német, a szláv (OLA) és az angol (SED) nyelvátlasz anyagát vették, ebből válogatták ki az Európában mindenütt fellelhető fogalmakat. Elhagyták tehát a tengerparti, magas hegységi és sarkvidéki életvitel szókincsét. Vigyázni kellett arra is, hogy gyakran egyes szavak jelentésköre nem teljesen azonos minden nyelvben. Egyesekben van *öcs* és *bátya*, ritka a közös elnevezés: *fiútestvér* (a *fivér* eleve kiesik, mert csinált szó, nyelvjárásainkban ismeretlen). A magyarban a 'fa mint anyag' és az 'élőfa' elnevezése közös (fa), de külön szó az *erdő*. A franciában a *bois* 'anyag' és 'erdő', de az 'élőfa' *arbre*. A németben három szó van a három fogalomra: *Holz* (anyag), *Baum* (élőfa), *Wald* (erdő).

1.5. Az alaptérkép és helység hálózata (Intr. 26–32, Conv. 7–14). Európa keleti határát az ALE Kujbisev délköréig számítja és a Kaukázus fő gerincét veszi alapul, így a legnépesebb kaukázusi nyelvek, az örmény, grúz, azerbajdzsáni már Ázsiához tartozik. A térképek a csonkakúp vetületét használják, mert Európa területén a Mercator már igen nagy torzulást okozna. Nem adatbeírások, hanem szimbólummal jelölik a szóalakokat.

Itt ki kell térnem az Intr. 27. lapján olvasható tévedésre. Igaz ugyan, hogy a francia és az okcitan, a spanyol és a katalán, az alnémet és a holland nem különül el éles határral egymástól, vannak átmeneti nyelvjárások. Ugyanez azonban nem érvényes az egymással nem, vagy csak távoli rokonságban levő nyelvekre. Indoeurópai nyelv a görög, és az albán is, de a nyelvhatár nem mosódik el átmeneti nyelvjárások miatt.

Ugyanígy éles az olasz—szlovén, az olasz—osztrák (német), a szerb—albán, a román—ukrán nyelvhatár, nem is szólva bolgár—török, ész—orosz, magyar—német, magyar—szlovák, magyar—román, magyar—délszláv nyelvhatárról. Csak azért mosódik el helyenként, mert vannak vegyes lakosságú községek a nyelvhatáron, de nincs átmeneti német—lengyel vagy magyar—szlovák nyelvjárás. Az alábbi (i. h.) mondat pedig annyira téves, hogy nem illik egy európai dialektológus tollára: „Nous ne croyons pas qu'il soit utile de marquer sur la carte de base l'extension des langues nationales; leurs frontières s'accordent en majeure partie avec les frontières politiques.” Abban egyetérttek, hogy nem szükséges az alaptérképen a nyelvhatárokat feltüntetni. Ha a „langue nationale” a hivatalos nyelvet jelenti, akkor a mondat második fele is igaz. Ha azonban nyelvhatárra vonatkozik, akkor téves, mert az európai határok nagyon ritkán esnek egybe a nyelvhatárokkal és alig van olyan országa Európának, amelynek ne volnának nemzeti (nyelvi) kisebbségei. Maga az a tény is, hogy Európa 30 országában (a törpeállamokat nem számítva) 104 nyelvet tart számon az ALE, azt mutatja, hogy az európai népek többségének nincs országa, sőt még nyelvi autonómiája sem (pl. gaél, baszk, fríz, szárd, lapp, karaim, a kisebb kaukázusi nyelvek stb.). Az albán és a magyar nyelvhatár jelentősen túlnyúlik a politikai határokon.

Egy-egy jel (szimbólum) mintegy kétezer km² terület nyelvjárását fogja egybe, tehát valamivel kisebb területet, mint Luxemburgé. Mivel egyes országok túlságosan is sok kutatópontot kaptak, önkéntesen csökkentették kutatópontjaik számát. Így alakult ki végül a mai arány. A 30 országon kívül külön sorszámot kapott az autonóm Fär-ör és a szórványban élő cigányság (zárójelben feltüntetem a kisebbségi kutatópontokat):

Ausztria 48 német (+ 1 szlovén + 1 horvát)

Belgium 9 vallon + 10 flamand (+ 1 német)

Bulgária 32 bolgár

Ciprus 5 görög

Csehszlovákia 12 cseh + 11 szlovák (+ 1 magyar + 1 ukrán)

Dánia 20 dán

Fär-ör 4 färöri

Finnország 24 finn + 17 svéd (+ 5 lapp)

Franciaország 290 francia (+ 7 olasz + 1 görög + 6 breton + 2 baszk + 1 flamand + 7 alemann)

Görögország 71 görög

Hollandia 34 holland (+ 5 fríz)

Írország 6 ír + 13 angol

Izland 1 izlandi

Jugoszlávia 33 szerb-horvát + 7 macedon + 7 szlovén (+ 3 albán + 1 román + 1 magyar + 1 olasz)

Lengyelország 38 lengyel

Luxemburg 2 német

Magyarország 37 magyar (+ 1 német + 1 szlovák + 1 szerb)

Málta 1 máltai-arab

Nagy-Britannia 59 angol (+ 4 velszi + 2 gael)

NDK 60 német (+ 2 szorb)

NSZK 132 német (+ 4 fríz + 1 dán)

Norvégia 149 norvég (+ 3 finn + 15 lapp)

Olaszország 60 olasz (+ 4 szárd + 2 francia + 2 görög + 1 szlovén + 1 horvát + 2 albán + 5 német)

Portugália 53 portugál

Románia 77 román (+ 3 magyar + 2 német + 1 szerb + 1 ukrán)

Spanyolország 114 spanyol (+ 25 katalán + 5 baszk)

Svájc 10 alemann + 7 francia + 3 olasz + 3 rétoromán

Svédország 178 svéd (+ 11 finn + 16 lapp)

Szovjetunió 77 orosz + 29 belorusz + 68 ukrán | + 28 észt + 23 karjalai + 6 vep-sze + 5 finn + 3 izzsór + 2 vót + 2 lív + 5 lapp | + 42 litván + 36 lett | + 21 votják + 12 cseremis + 26 zürjén + 7 permják + 4 magyar + 14 moksa + 21 erza + 3 nyenyec | + 18 moldován | + 3 oszét + 1 tat | + 5 kabard + 5 adige + 2 csecsenc + 2 ingus + 1 – 1 godoberi, csamalal, hvarsi, botlik, bagulala, ginuh, dido (csez), andi, karata, avar, ahvah, tindis, gunzib, begita, dargwa, lak, aresi, cahur, tabaszaran, rutul és lezg | + 2 abaza + 10 csuvas + 2 karacsevo-bal-kar + 2 nogaj + 10 baskír + 8 tatár + 3 kalmük + 2 karaïm + 1 kumik

Törökország 6 török

(cigány) 6

Ugyanez a táblázat közli még nyelvcsaládonként az európai nyelveket. A szakértői csoportok is ezek szerint alakultak: 1. újlatin, 2–3. germán, 4. szláv és balti, 5. uráli, 6. egyéb (nyugati) albán, kelta, görög, arab, cigány, 7. egyéb (keleti) európai török, mongol, iráni és kaukázusi nyelvek.

A könnyebb térképezés miatt javasolja a szerkesztőség lehetőleg az irodalmi nyelvre átirított formát (forme de référence).

1.6. Fonetikus írás (Intr. 37–42 és Conv. 25–37). Az ALE fonetikus átirása az API-n alapul, szükség esetén mellékjelekkel kiegészítve. A hivatkozási formák latin betűsek, a cirill és görög betűk átirásának a rendszere is ugyanitt található meg. A fonetikus alakokban a hangsúlyt, hanglejtést és hosszúságot is jelölni kell.

1.7. Minden szerzőnek három írásművet kell készítenie a térképhez: 1. kommentár (commentaire), 2. rendszerezés (légende) és 3. számítógépes program a térképhez (carte).

1.7.1. A kommentár megindokolja a csoportosítást, felhasználván a szakcsoportok nyelvcsaládok szerinti írásos anyagát. Esetleg néprajzi, művelődéstörténeti megjegyzéseket is tesz. L. a 3. részt, amely a 059. kérdés térképének a kommentárja. Van olyan térkép, amelyben a csoportok csak etimologikusak. Így pl. a 059. (körte) adatai három nagy és egy „egyéb” csoportra bomlanak. Az újlatin és germán nyelvekben a latin *pirum* (vagy ennek eredeti többséből keletkezett és nőneművé vált *pīra*) alakjaira vezethető vissza. A *pirum* valószínűleg mediterrán örökség. A germán *bīre*, *birne*, *pāron* a latinból való régi germán átvétel. A szláv nyelvek *gruša*, *hruša* szava iráni eredetű. A magyar *körte* (rég *körtvél*) ótörök jövevény. Megvan a volgai török nyelvekben, a Kaukázusban és a magyarban. Az oszmán-török a perzsából vette át.

1.7.2. A rendszerezés etimológiai és/vagy tipológiai csoportokba sorolja a mintegy 2 1/2 ezer adatot. Például a 'nőstény kutya' térképéhez a különböző adatokból több csoport rajzolódik ki: a) külön szó pl. m. *szuka* (< szláv), ang *bitch*; b) indoeurópai nyelvekben gyakori, hogy a hímnemű 'kutya' szóból alkotnak nőnemű alakot pl. fr. *chienne* (chien), ném. *Hündin* (Hund), gör. *skila* (skili); c) egyes germán nyelvekben nőnemű személynévmást tesznek a 'kutya' szó elé vagy mögé: ang. *she-dog*, dán *hunhund*, svéd *hunhona*; d) nőstény (anya) + kutya: ném. *hundsweibel*, fi. *naaraskoira* ~ *emäkoira*, md. *avaka kiska*, vtj. *mumi kučapi*, m. *szukakutya*; e) csak 'nőstény': holl. *wijffe*, fi. *naara*, md. *avaka*, trk. *kandzyk*. f) egyéb (hívogató, hangutánzó, ismeretlen er.).

A rendszerezés tartalmazza a fogalmat (franciául) és számát, a sorszámot, a szimbólum számát, a típus számát, a szimbólumot, a nyelvet és az azonos szimbólum alá tartozó nyelvi adatokat, pl.

Chienne 091 Légende

181	07025—0	72.1.1.	+	oss.	<i>gadza, gacca</i>
sorszám	szimb. sz.	típus	szimb.	osztét	adatok

1.7.3. A program (carte) tartalmazza a fogalom francia nevét, sorszámát, a jelmagyarázat sorszámát, a szimbólum, az ország és típus kódját és az azonos szimbólum alá tartozó adatok kódszámait:

Chienne 091 Carte

181	07025—0	28.7—72.1.1.	58010101, 58010102
sorszám	szimb. sz.	ország típus	azonos adatok

1.8. A Conv. tartalmazza még az európai nyelvek nevének rövidítéseit franciául, angolul és németül; egy mutatóvanylapot a magyarázathoz (légende 44—50) és a szimbólumok jegyzékét (51—54).

1.9. Az 1985-ben Belgrádban tartott szerkesztőségi ülésen a már Grenoble-ban is hallott rossz híreket megerősítették. Az USA kilépése az UNESCO-ból takarékosagra kényszeríti az ALE-t is. A mintegy 500 kérdésből a megjelent első és a megjelenendő további 4 kötet összesen 100 térképet és hozzátartozó szövegekötetet tud csak kiadni. 1986-ra megszűnik a titkárság, 1987-re pedig — az 5. kötet megjelenése után — maga az ALE szervezete is. Csak az archívum marad meg, és ha valahol folytatódhat a kiadás, ez a kutatók rendelkezésére áll, hivatkozással felhasználható.

Mutatóban közlök egy kommentárt némileg kiegészítve, mivel a szóanyag rendszerezését (légende) nem mellékelem.

059. kérdés POIRE

Kommentár*

A pomológusok szerint a körte, amelyet már az ókorban oltottak (nemesítettek), a Kaukázus déli lejtőin volt őshonos. Onnan terjedt el először Ázsiában az iráni népeknél, de aztán a fekete-tengeri ógörög telepeken át a Balkánra is eljutott, végül a Földközi-tenger partvidékén is meghonosodott. Észak-Skandináviában és a Szovjetunió északi részén ez a gyümölcsfa nem él meg. A gyümölcsöt csak századunkban ismerték itt meg a kereskedelem útján. (A norvég nemzeti bizottság a termővidékén kívüleső, tehát a hegyi és északi vidékekről is feljegyezte a megnevezéseket, a finn és a svéd bizottság azonban csak ott jelezte a gyümölcs nevét, ahol megterem. Ezért nincs a térképen a kései svéd eredetű finn *päärynä*, valamint a kései — norvégból átvett — finnországi lapp változatok).

A körte elnevezései a következő etimológiai csoportokba oszthatók: 1—2. Négy-szöggel jelölöm egy ismeretlen eredetű mediterrán műveltségi szó (H. Berger, Münchner Studien zur Sprachw. 9 [1956], 15; a hivatkozást M. Mayrhofernek köszönöm).

1. a gör. *apidi* az ógör. *ἀπιδι* kicsinyítő *ἀπιδιον* alakjából származik egy ógör. prefixummal és ugyanabból az ismeretlen mediterrán nyelvből, mint a lat. *pirum*, *pirus* (Frisk).

2. Ez a csoport felöleli a lat. *pirum* fejleményeit: van néhány hímnemű alak (2.1.1), a széles körben elterjedt *pira*, *pera* végső soron a semleges *pirum* többes számú alakja, de egyes számú nőneműként ragozva (2.1.2). A 2.1.3 k bővült az *-ucium*, a 2.1.4 pedig az *-eola* képzős alakok fejleményeivel. A baszk *pera* (2.2), a velszi *peren* és a breton *perenn* (2.3) a latinból való átvétel.

* Köszönöm N. Árhammar, T. Itkonen, V. V. Ivanov, P. Ivić, J. Koivulehto, J. Le Dü, W. Putschke és G. Tuailon szíves kiegészítéseit, tanácsait.

2.4. A germán elnevezések is latin jövevényszavak. Legkorábban az északi-tengeri országokban jelentkeznek (vulg. lat. *pīra* > óang. *peru*, *pere*, ebből óész. *pāra*; 2.4.1). A svéd köznyelvi *päron* (2.4.2) a bogyókra jellemző *-on* képzőt kapta meg (vö *hallon* 'málna', *nypon* 'csipkebogyó' és *plommon* 'szilva'). Ófn. *pīra*, *bīra* és ószász *bīru-bom* valószínűleg a kolostori latin *pīra* átvétele (2.4.3), míg az *-n* a *bīrn* (a 17. sz. óta feln. *bīrne*) szóban a tárgyragra és többesjelre megy vissza (2.4.4, vö. Beck, H. *Birne* c. a. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde III, 29–30, az adatokat E. Palomenak köszönöm).

2.7. A lett *bumbieris*, *bumbiere* talán egy feltett alnémet *boom-beere* összetételből keletkezett (fán termő körte vagy bogyó). A balti német *bumbeere* Mühlenbachs – Endzelin szótára szerint a fr. *pomme-poire* > ang. *pompear*-ból származik.

3. A legtöbb balti és szláv 'körte'-adat keleti (kurd?) eredetű. A fontosabb változatok:

3.1. *gruša* 3.1.1 és változatai, amelyek azonos alakban az oroszból átkerültek finnugor és török nyelvekbe is (3.1.6) üres vagy majdnem üres háromszöggel vannak jelölve.

3.2. *kruša* 3.2.1 és 3.3.2 háromszög kettős függőleges vonallal. E két (3.1 és 3.2) alapalakból vezethetők le a képzett alakok:

3.3. *gruška* vastag alapú háromszög.

3.4. *kruška* függőleges vonallal; a szorb *kšuška* a *kruška* alakból a szabályos *kr* > *kš* hangváltozásból keletkezett. A szhv. és szlovén *hruška* (3.5) elválasztandó a cseh- és szlovák *g-s* kezdetű és *hruška* alakoktól (P. Ivić szíves közlése). A csehben és a szlovákban *g* > *h*, míg a délszlávban egy (harmadik) *h*-kezdetű alapszóval van dolgunk (fordított háromszög).

3.6. A szorb és a szhv. *krušva* egy *-va* képzőt tartalmaz.

3.7. Az or. *grušina*, belor. *grušyna* az *-ina* képző változataival van ellátva.

3.8. A gör. *gorco*, *gorca* (E. Hamp szerint) albán jövevényszó északgörög mgh. kieséssel: < alb. *gorricë* 'vadkörte' < szláv.

4. Körrel jelölöm egy ótörök szó fejleményeit, amelyek egyes európai török nyelvekben is megvannak (karacsevo-balkar, karaim és nogaj). 4.1. A magyar változatok egy ótörök *kirtmel*-re vezethetők vissza. A magyar szó 1055-ből mutatható ki *kurtuel* alakban (olv. *kürtfel*). A török nyelvekben a *b~β~m* váltakozás gyakori. Az oszétban, kalmükben és több kaukázusi nyelvben előforduló tarka alakok új átvételek török nyelvekből. Lehetséges, hogy a törög *garmu* (4.4) az iránból átvett 5.5.1-es (tör. *armut* stb.) szóval van kapcsolatban (G. A. Klimov szíves közlése).

5. A tör. *armut* és néhány kaukázusi adat perzsa jövevényszó (< *āmrud*, Teničev szerint); a cigány *ambrol* stb. közvetett vagy közvetlen átvétel az iránból.

6–17. Az utolsó csoportba etimológiailag különböző és részben ismeretlen eredetű szavak tartoznak, amelyek csak egy-két nyelvben fordulnak elő. Csak az albánban találjuk meg a *dardhë* szót (7, I. Pokorný 446). Az orosz *dulja* (6.1.1) a md. *du'la* (6.1.2 < or), a bellor. *dulina* (8.2) más szláv nyelvekben is előfordul (blg., szh., le., cseh) 'birs' jelentésben. Vasmer szerint a szó az ógör. *κιδάνια* (*μαλα*) 'krétai gyümölcs' (alma), akárcsak a német *Quitte*.

A blg. *prisad* (9.1) jelentése tulajdonképpen 'oltott', a mold. *prăsadă* (9.2) bolgár jövevényszó. A dagesztáni nyelvekben elterjedt *hihu* és változatai (10.1–2), a gör. *azladi* (11), kaukázusi *kužy* stb. (13.1–2), *geni* (14.1–2) baszk *madari* (15) és *udare* (16) ismeretlen eredetű. A kelta *gellyg* (12) eredeti jelentése 'sárga'. Egyetlen adatként fordul elő a gör. *mundruna*, kauk. *mahaho*, ezek ismeretlen eredetűek, az olasz *frutto* tulajdonképpen 'gyümölcs', a máltai *langasa* arab eredetű szó.

Kálmán Béla

Nyelvi divatok. Tanulmánygyűjtemény. Írta: Bíró Ágnes, Felde Györgyi, Huszár Ágnes, Kemény Gábor, Tolcsvai Nagy Gábor. Szerkesztette: Bíró Ágnes, Tolcsvai Nagy Gábor. Gondolat, Budapest, 1985. 287 oldal.

Mint a legtöbb közösségi megnyilvánulásban, a nyelv életében is vannak divatjelenségek, szélesebb körben érvényesülő, általában külsőségekben mutatkozó, időnként változó ízlésáramlatok. Kialakulásukban különféle tényezők játszanak szerepet: történelmi-társadalmi viszonyok; osztály- és műveltségi rétegeződés, nemzedéki tagolódás; az esztétikumnak vagy praktikumnak — néha ideológiát is kifejező — új formákhoz kötődése, egyszóval az ízlés, a „szépségideál” megváltozása, sokszor idegenből jövő, rendszerint nemzetközi hatásra (korunkban ez egyre jelentősebb, világméreteken s a műhold-információk sebességével ható tényező); s végül: nem utolsósorban az utánzás ösztöne.

A nyelvi divat — a fentiekkel bizonyos azonosságok mellett — sajátos vonásokat mutató jelenség, a nyelv lényegének megfelelően, amely lélektani-társadalmi gyökértől képződmény, sokrétű, szétágazó összefüggések hálózataival. Voltaképp többes számban, nyelvi d i v a t o k ról kell beszélnünk, mert szó lehet a nyelv egyes jelenségeiben, elemeinek alkalmazásában uralkodó, a nyelvhasználat különféle területein jellegzetes vonásként megnyilvánuló sajátosságokról és a nyelvet beszélő társadalom rétegeiben, csoportjaiban szokásos kifejezőmódról, -formákról is. Tápláló gyökereik: külsőséges, „à jour”-népszerűsítésre törekvés; feltűnés, szereplés vágya, jópofáskodás; szakmai nagyképűség, „kivagyiság”, a tájékozottság fitogtatása; idegen nyelvek hatása; utánzás: főleg a nyilvánosság előtt (televízió!) szereplő közéleti tekintélyek és népszerű személyiségek (színészek, énekesek stb.) beszédmodorának, kifejezőmódjának követése. A következő pedig: az egyéni nyelvhasználat színének elhalványulása, nyelvi uniformizálódás, egy valóban k ö z-nyelv létrejötte.

A könyv bevezetője érinti a divat fogalmának általános kérdéseit és nyelvi vonatkozásait, holott ez is megérdemelne bővebb elemzést. A fiatal szerzők tanulmányai tárgyi fejezetekbe csoportosítva veszik szemügyre a nyelv jó néhány divatjelenségét — vagy amit annak tekintenek —, mert például a köszönés — megszólítás zavarai, visszásságai inkább társadalmi gondjaink, mint a divat körébe tartoznak; hasonlóképp csak egy-két vonatkozása okán vehetők ide a szó értelmét fejreállító jelentésváltozások, a szóképek és képzavarok, de a beszédkapcsolatok torzulását, a szószátyárság ártalmait tárgyaló cikk, az ismétlés stilisztikai szerepéről és a nyelvi humorról szóló fejezet is csak lazán érintkezik a nyelvi divattal.

Bőven akad azonban a tárgykör lényegéhez tartozó kérdés is. A köszönés — megszólítás bonyodalmainak megoldásra váró problémái közt különösen a magázás — önözés kényességére, a nyilvános nem-köszönés szokásának a társadalmi közönyt kifejező voltára s a mind általánosabb tegezésre hívja föl a figyelmet az első fejezet, hangsúlyozva azonban, hogy az utóbbi, látszólag kényelmes forma sem old meg minden gondot.

Összefügg a divatszavak és az idegen szók használata: mindkettő nemcsak a nyelv eleven gazdagságát, színeit sorvasztja, hanem szellemi tartalmainkat és nyelvrészünkét is szegényíti, gyengíti; a „mindenes” divatszók szinonimák sorát szorítják ki tudatunkból, s mint a pontatlanul, lazán használt idegen szók is, szellemi restségre, a gondolkodás kényelmességére, a közléstartalom elnagyolására, felhígítására, tehát felületességre, sőt felelőtlenségre szoktatnak bennünket. A divatszók veszélyére rövid tündöklésük és gyors bukásuk is figyelmeztet; az anyanyelvi oktatásnak a szinonimák következetes tudatosításával és állandó gyakoroltatással kell védekezni meggyökerezésük ellen. Az idegen szók magyarítását pedig rögtön a fogalom feltűnésekor meg kell kísérelni (ennek sikerét példázza az úrkutatás műszókészlete; a számítástechnika magyar nyelv-

vének megalkotásával, sajnos, késtünk); az utólagos szópályázatok eredményessége kétesnek bizonyult.

„Őssznépi gügyögés”-nek nevezi az egyik cikk a szórővidítés divatját (*sztu, pulcsi, fini*), amely gyermekded női kezdeményből válhatott ma már általános, köznyelvi, sőt szótározott „fejeménnyé”. A közvetlen hangú társalgásnak, a könnyed csevegésnek e jellegzetességével rokon az a megszólítási mód, amely vadidegenekkel szemben is élmélygősen kedveskedő vagy sértőn bizalmas, de mindenképp stílustalan és modortalan (*angyalom, papuska*). Rikító ellentéte viszont a közismert autósstílus „természetessége”.

Az előszónak és az írott szövegnek lényegesen eltérő sajátosságai, más szerkesztési szabályai és követelményei vannak, a hallgatók, ill. az olvasó befogadásfolyamatának megfelelően. Erre mutat rá az egyik tanulmány a fölolvastott előadások, előre megírt hozzászólások, papírról elharsogott szónoklatok kapcsán, figyelmeztetve az érdektelenség és hatástalanság veszélyére.

Terjedelmes fejezet foglalkozik a közhelyekkel, lélektani megokolását adva évszázados használatuk hasznosságának, sőt szükségyszerűségének, de rámutatva a szentenciózus semmitmondásnak egyéniségilányító és nyelvszürkítő-szegényítő voltára. A közhelyek sok forrásból áradnak a társalgási köznyelvbe; ma különösen a sajtó és a sportnyelv szerepe jelentős, mert állandóan ismétlődő fogalmak megnevezésére, azonos helyzetek, jelenségek, esetek kifejezésére van szükségük. Az újságíró viszont a változatoság ösztönéből és stíluskényszeréből új meg új formákat keres: ezzel jár a publicisztika és a sportsajtó közhelyeinek sűrű váltakozása. Az irodalmi eredetű, szállóigeszerű közhelyek pedig egyrészt a pesti humor eszközüvé válnak, másrészt a slágerszövegekben jutnak méltatlan sorsra.

„Kis magyar káromkodástörténet” a nyelvi durvaságról szóló fejezet bevezetője, s szerzője megokolja, miért adja — nyelvészeti munkában szokatlan merészséggel — a divatozó trágárságok bő gyűjteményét: „Olyasmiről nem lehet nyíltan beszlni, amit nem nevezünk a nevén”. Lényegi megállapítása, hogy a helyzet és indulat szülte káromkodás helyében az ok nélküli és öncélú, a megszokás folytán gépies trágárkodás burjánzik. Ennek általános volta pedig társadalmi gyökerű és méretű járványt jelez. Elhatalmasodásáért s az így kialakult közszellemért, melyet „kulturális” hatások is táplálnak, a család és a nevelés is felelős; visszaszorítása csak a negatív példák megritkulásával lehetséges, ide értve az eredetiségükkel vonzó, szalonképes trágárságokat.

A képi ábrázolás mellett fontos eszköze a reklámnak a nyelvi kifejezés. De hiába kap a hírverés tudományos segítséget, a reklámszövegek néha leszállnak a maszek zöldseges kirakati verselményeinek színvonalára. A gyermeteg ritmus, az erőltetett rímelés éppúgy visszatetszést kelt, mint a szójátékos szellemeskedés, a közmondások kifacsarás és a bőbeszédű hivatalosság vagy a száraz szakszerűsködés. Az ilyen antireklámok szakmai és nyelvészeti elemzése hasznos és tanulságos volna.

A slágerek, táncdalok szövegei is a nyelvi divat körébe tartoznak. Nehézségek és zavarok két vonatkozásban adódnak: az idegen, többnyire angol eredeti fordításából és a magyar szövegnek a rockzenére való alkalmazásából. Nemcsak a ritmizálás zökkenői jelzik ezt: a szöveg nyelvi és tartalmi igénytelensége, néha alpári közvetlensége, sőt durvasága a közízlést is rontja; mindehhez járul az énekesek érthetetlenül torzító hatásnysága és elfajult előadói modora.

A névdivatról szóló fejezet vág talán leginkább a kötet tárgykörébe. Kiemeljük az érdekes összevetéseket és statisztikákat adó keresztnév-tanulmány lényeges megállapításait: névdivat mindig volt, de változása ma különösen gyors; társadalmi határai elmosódnak; visszaszorult a névöröklés hagyománya; főleg az alsó rétegek látnak státuszimbólumot a ritka, feltűnő névben, amely azonban szokásossá válva éppen különleges-

ségét veszti el; a névanyag újkeletű nemzetközisége mellett népszerűek a magyarkodó nevek is; a sok divatnév gyakorisága a látszat ellenére elmarad a hagyományos nevek mögött.

Az áru- és márkanév kérdés szintén a nyelvi divat vetülete, s összefügg a reklámmal. Ezért gyakoriak a túlzó jelzők (*szuper, ultra*), az idegen elnevezések és a rövid, jól megjegyezhető mozaiknevek. A fantázianevek hátránya azonban a csekély vagy hiányzó informatív érték. Az ötlet gyakran túl is lő a célon: a — főként női — keresztnévek párosítása némely áruval visszás.

Szorgos anyaggyűjtés tárja föl az üzletek, az újonnan alakult gmk-k és a zenekari együttesek névválasztásának jellegzetességeit. Az új kistársulások követik a „nagyok” rossz példáját: az idegenszerű vagy terjengős, végül mozaiknévvé kényszerülő megoldást; a zenekarok pedig meghökkentő, kihívó megnevezésekkel tüntetnek, bár akad jó néhány izes magyar nevű együttes is.

Viszonylag sovány a nyelvi humor fejezete: kevés korjellemző anyag mellett inkább általános fejtegetést kapunk a vicc típusokról és a humor nyelvi formáiról. Hasznosabb lett volna további, valóban divatszerű nyelvi jelenségeket sorra venni, pl. a címadás mai divatját, a mozaikszók és nevek, rövidítések mértéktelen elszaporodását, az intézménynevek fontoskodó zsúfoltságát, bizonyos szak- és csoportnyelvek (technika, sport, közlekedés, játék stb.) feltűnő hatását a köznyelvi kifejezőkészletre, a kiejtés torzulását, különösen a fiatalok körében.

A főbb tárgykörök ismertetése is mutatja, hogy a szerzők hátat fordítanak a nyelv-művelés „örökzöld” témáinak; korunk gyermekei lévén s otthonosan mozogva a változó szokások-divatok, a technika, sport és rockzene világában is, napjaink nyelvi tünetei iránt érdeklődnek. Friss szemmel-füllel figyelnek föl új jelenségekre, s az előző nemzedék örökölt vagy megrögzött előítéletei, elfogultságai nélkül, de tudományos tárgyilagosságú kritikával értékeli őket, figyelmeztetve a nyelvi és az emberi-társadalmi magatartás kölcsönhatására s tudatosítva a nyelvfejlődés alaptényét, a folytonos változást. Méltányolják tehát a szükséges és hasznos fejleményeket, s elítéli a visszasságokat. Társadalomlélektani, nyelvpszichológiai és szociolingvisztikai magyarázatot kapunk, de a megértés nem jelent engedékenységet a divatjelenségekkel szemben; állásfoglalásukban ott a társadalmi felelősség, a közösségnevelő szándék: a nyelvi divat se hasson a lefelé való kiegyenlítődes irányába.

Hogy a szerzők alaposan felkészültek tárgyukból, bizonyítja az érdekes, találó irodalmi és publicisztikai szemelvények sora s a szemfülesen gyűjtött, jól tált, „naprakész”, csattanós példaanyag; a benne való tájékozódást és a visszakeresést segíti a szó- és tárgymutató. Szakirodalomra nemigen hivatkoznak, nyilván az olvasmányosság érdekében, amely vonzóvá teszi a könyvet, de a fontosabb munkák, közlemények jegyzékét közölhatték volna. A cikkek kereszatalásai hasznosak, bár lapszám is kíváncznék melléjük.

Ha már bíráló megjegyzéseknél tartunk, nyelvművelő könyvben lehetőleg kerüljük az olvasók érzékenységet esetleg sértő idegengyanús szavakat (*kiváltani, túlsúlyban*). S úgy vélem, sajtóhibából ered néhány értelmi zavar: a hivatalos *megszólítások* nyelvvezete (*jel-*, 122), a *célszerűség* hajhászása (*nép-*, 126), *tréfálkozás* — *találkozás* helyett (269). Az irodalomból stb. a köznyelvbe kerülő kifejezések példáiban inkább fordított irányú az átvétel (pl. 130: *nem fenéig tejfel*, 133: *rátész egy lapáttal*). Lehet, hogy a *felveszi a kesztyűt* szólásról ma „önkéntelenül az öklölvására asszociálunk” (189), de eredete egy lovagi szokáshoz kapcsolódik.

Azért említjük meg e néhány elírást, mert lényegi észrevétel alig akad. A könyv valóban korunk sokszínű tükörképét adja; nemcsak kordokumentum tehát, hanem minta és ösztönző lehet a nyelvi divatok történeti vizsgálatához, azoknak a jelenségesoportok-

nak a számbavételére és elemzésére, amelyekben gyakoriak a divatszerűen hullámzó változások, a tágabb értelemben vett ízlés- és stílusáramlatokkal összefüggésben. Néhány év múlva érdemes és tanulságos lenne megjelentetni újabb időszériú anyaggal bővített, átdolgozott kiadását, forrásul a későbbi kutatás számára.

Kovalovszky Miklós

Komárom megye földrajzi nevei. Körmendi Géza és Túri Róbert vezetésével gyűjtötték pedagógusok, középiskolás diákok és más önkéntes munkatársak. Tudományos irányító Ördög Ferenc és Végh József. Közzétette Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körmendi Géza, Túri Róbert, Vitányi Borbála. Szerkesztette Balogh Lajos és Ördög Ferenc. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest 1985. 496 oldal. Megjelent a Komárom megyei Tanács, a Magyar Tudományos Akadémia és a Művelődési Minisztérium támogatásával. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 169. szám.)

Zala, Somogy, Tolna, Vas és Baranya megye földrajzi neveinek önálló kötet(ek)ben való közzététele után egy további dunántúli megyénk is megjelentette a maga földrajzi-név-gyűjteményét. Komárom megye földrajzi neveinek összegyűjtésére 1962-ben készült el az első tervezet. A gyűjtés 1963-ban meg is indult, de hamarosan elakadt, majd 1977-től 1979-ig újra folytatódott és sikeresen lezárult. A munkálatok tudományos irányítását az MTA Nyelvtudományi Intézete részéről kezdetben Végh József, majd 1977-től Ördög Ferenc irányította. A gyűjtést, az ellenőrzést a tatai és a dorogi járásban Körmendi Géza, a komáromi járásban pedig Túri Róbert irányította. A közzététellel kapcsolatos munkákat az egész megyében Körmendi Géza vezette.

A gyűjtés és közzététel megtervezésében gondot jelentett az a körülmény, hogy Komárom megyében — Tolna, Baranya és Vas megyéhez hasonlóan — a magyarságon kívül nemzetiségek is részt vettek a ma élő névanyag kialakításában. A törököknek 1683—86. évi kiűzését követően a megfogyatkozott lakosságú megyébe tömegesen érkeztek német és szlovák telepesek. A német telepítettek legnagyobb része a nyugati és dél-nyugati katolikus német országokból, kisebb részben pedig Magyarország nyugati vármegyéiből származott. A nagy német telepítési mozgalom 1789-ben Kirva (ma Máriahalom) újratelepítésével ért véget, s azt eredményezte, hogy a mai Komárom megye területén levő 77 községből 21-ben a lakosság jelentős hányada német lett. Ezeket a török hódoltság elmúltával különböző vidékekről betelepült, más-más nyelvjárású németeket közönségesen *sváb*-oknak szokták hívni, noha korántsem jöttek mindnyájan a Svábföldről. 1944-ben jobbára németek lakták a következő Komárom megyei községeket: *Dorogi járás*: Süttő, Nyergesújfalu, Tát, Dorog, Csolnok, Leányvár, Dág, Máriahalom. *Tatai járás*: Dunaszentmiklós, Agostyán, Baj, Vértestolna, Tarján, Szomor, Kecskéd, Vértessomló, Várgesztes. *Komáromi járás*: Bakonyszombat-hely, Bakonysárkány, Ácsteszer, Aka. A második világháborút követően a németiség száma a felénél is kevesebbre csökkent. Az 1945. évi potsdami háromhatalmi (Nagy-Britannia, Szovjetunió, USA) értekezlet ugyanis határozatot hozott a Magyarországon maradt német lakosságnak Németországba való rendezett áttelepítéséről. Az áttelepítés 1946-tól 1948-ig folyt. Néhány községbe az áttelepített németek helyére felvidéki magyarok költöztek. — A Komárom megye földrajzi nevei (a továbbiakban: KMFN.) című kötetbe felvett német földrajzi neveket Gerstner Károly és Rieder Edina ellenőrizte, illetőleg lektorálta.

Szlovákok főleg Nyitra, Pozsony és Trencsén vármegye területéről húzódtak le az elnéptelenedett Komárom megyei falvakba. Római katolikusokon kívül voltak közöttük evangélikus vallásúak is. A szlovákokkal való újratelepítés elsőnek Oroszlányban ment végbe, mégpedig 1701-ben. 1944-ben tíz Komárom megyei községben volt szlovák lakosság: *D o r o g i j á r á s*: Mogyorósbánya, Keszthely, Pilisszentlélek, Sárísáp, Piliscsév. *T a t a i j á r á s*: Tardosbánya, Vértesszőlős, Tatabánya, Oroszlány. *K o m á r o m i j á r á s*: Szák. A szlovák lakosság egy része az 1946-ban kötött magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezmény alapján 1946-ban áttelepült Szlovákiába. — A KMFN.-ben közzétett szlovák földrajzi névanyagot Danis József és Zsilák Mária ellenőrizte, illetőleg lektorálta.

A Bevezetésben Körmendi Géza és Ördög Ferenc számszerű adatokat közöl a gyűjtött nevekről: „A megye területe 225 010 hektár, a névcek száma 13 001. Átlagban ezer hektárra 58 névcekk jut, amely inkább alacsonynak mondható a Vas megyei 75-ös, az egri járás 94-es, a füzesabonyi járás 67-es, a hevesi járás 63-as névgyakoriságával szemben” (KMFN. 9). Érdemes elgondolkodnunk ezeken az összehasonlító adatokon. Az egri járás kiugróan magas névsűrűsége a tagolt, hegyes felszínnel hozható összefüggésbe. De hát a viszonylag alacsony névsűrűségű Komárom megye területének nem csekély részét is hegyvidék alkotja: a Bakony, a Vértes, a Gerecse, a Pilis, a Visegrádi-hegység egészben vagy részben Komárom megyéhez tartozik. Nyilvánvaló tehát, hogy a földrajzinév-gyűjteményekben mutatkozó névsűrűséget illetően — számos egyéb körülményen kívül — figyelembe kell vennünk az emberi tényező szerepét, a gyűjtők egyéniségét is.

A KMFN. anyaga módot nyújt arra, hogy tisztázzuk néhány elpusztult középkori helység pontos fekvését. Bemutatok három példát. — Csánki (3: 494) szerint az 1448-ból adatolt *Berczel* Tata vidékén feküdt. A KMFN. (153) alapján pontosabban is lokalizálhatjuk: Tata belterületétől délre található a *Bercéli-dűlő* és a *Bercéli-fődek* nevű határ-rész. Itt terület el a régi Bercel. A KMFN. adatközlőjének az a vélekedése, hogy a *Bercéli-dűlő* tulajdonosáról kapta nevét, tudományos szempontból értéktelen. — Az 1235 körül felbukkanó *Chichov* (= *Csicsó*) falut Csánki (3: 497) nem tudta pontosan helyhez kötni, s csak azt derítette ki róla, hogy „A Héderváriaké volt s a Nagy-Igmánd, Mocsá és Tömörd (utóbbi ma pusztá) közti vidéken feküdt”. Nos, a KMFN. alapján az egykori *Csicsó* falu helyét szabatosan rögzíthetjük. Nagyigmánd belterületétől délkeletre, a *Csicsói-ér* (KMFN. 260, 263; hivatalosan: *Kocs—Kisigmándi-ér*) és a Szendi-ér között terül el a *Csicsó* (KMFN. 264) nevű dombos szántó, amely az egykori falu nevét fenntartotta. Tőle északra, a Csicsói-ér mentén fekszik a *Csicsói-legelő*-nek (KMFN. 263) hívott dombos szántó, egykor legelő. E határrésznek az a nevezetessége, hogy a környéken 1862-ben egy komáromi gyógyszerész keserűvízforrásra bukkant, amelynek palackozott vize Igmándi keserűvíz néven ma is országszerte ismert. — Az 1455-ből adatolt *Kayand*-ot Csánki (3: 502) nem lokalizálta, de megjegyezte, hogy „A Bábónai, Kovácsi sat. családoké volt”. A KMFN. (258) alapján megtudhatjuk, hogy a Bábólnáról Nagyigmándra vezetett úttól délre épült baromfitelep és környéke ma is a *Kajánd* nevet viseli.

Valósággal meghökkentő a Bábólna belterületétől északra található *Födémés-kut* (KMFN. 257), amelyet a közzétéveők ezzel a magyarázattal látták el: „Egy elpusztult méhészház — födemes ház — mellett levő kút.” Mi itt a meghökkentő? Az, hogy ebben az összetett helynévben és az ezt értelmező szövegben olyan szóval találkozzunk, amelyet mindeddig csupán helynévi használatból ismertünk, s amelynek ’kaptáros, mézzel adózó’ jelentését a következő oklevélrészletből lehetett csak kikövetkeztetni: 1264/1466: „Villam fedemus, in magna insula, cum omnibus populis mellidatoribus nostris” (Mon-Strig. 1: 511). Összesen tíz *Födemes* ~ *Fedemes* helység volt vagy van a történelmi Magyarország területén (Györffy: TörtSz. 15: 290; Heckenast: FejSzolg. 101–2 még

csak kilencet, az EtSz. 2: 166 pedig hetet tartott nyilván). Különös művelődéstörténeti jelentőséget az ad ezeknek a helységneveknek, hogy ők számíthatók a finnugor ősiségű méhészet egyetlen fennmaradt magyar nyelvi emlékének (MSzFgrE. 1: 187). Szóképzési, névadási szempontból a következő fejlődési sorba illeszthetők be: *fed ~ föld 'takar'* :> **fedém ~ *födém 'méhlikás, kaptár'* :> **fedemes ~ *födemes 'kaptáros, mézzel adózó'* > *Fedemes ~ Födemes* helységnév. — Lehetséges volna, hogy a köznévi **fedemes ~ *födemes* az évszázadok hosszú során át bűvópatak módjára a nyelvjárások mélyén rejtőzött, s most, 1985-ben a bábolnai *Födémös-kut*-ban váratlanul a felszínre tört? Ha ez csakugyan lehetséges, ha — bízunk benne — a bábolnai *Födémös-kut*-hoz a nyelvészeti misztifikáció, archaizáló buzgalom gyanújának az árnyéka sem férhet, akkor igen becses nyelvi tényt vonhatunk be vizsgálódásainkba, és elelmélkedhetünk arról, hogy a szavaknak is megvan a maguk sorsa.

Bábolna anyagába becsúszott egy sajnálatos sajtóhiba. A KMFN. (275) szerint Bábolnán „a ménest 1879-ben alapították”. Az évszám helyesen: 1789.

S hogy ismertetésemnek legyen valami személyes mozzanata is, amellyel érzékelhetem, milyen odaadással, lelkes érdeklődéssel felejtkeztem bele apám szülőföldjének s az én gyermekkori nyári vakációim színhelyének, Komárom megyének a földrajzinév-gyűjteményébe, kiemelem Nagyigmánd belterületi nevei közül a *Móric-ház* (KMFN. 261) épületnevet, amelyhez az a felvilágosítás van fűzve, hogy „Kiss Móric hentes és kocsmáros tulajdona volt”. Való igaz: a szóban forgó emeletes házat a Tárkányon született és Nagyigmándról nősült Kiss Móricról (1887–1944) nevezték el, akit közvetlen természete, társas érintkezésre való kivételes hajlama miatt jóformán mindenki a keresztnévén emlegetett. A nagybátyám volt.

Komárom megye pedagógusai és más önkéntes munkatársai s a munkálatokat irányító nyelvészek értékes új művel gazdagították a magyar földrajzinév-gyűjtemények szépen gyarapodó sorát. Átvették a korábbi helynévgyűjtemények hagyományait (pl. a földrajzi köznevek kiválogatását a földrajzi tulajdonnevek tömegéből), gondot fordítottak a német és szlovák földrajzi nevekre is. Elismerés illeti meg őket.

Kiss Lajos

Ferenc Fabricius-Kovács Bibliography. Compiled by Miklós Kontra. Bloomington, Indiana, 1984. 41 oldal. (Arcadia Bibliographica Virorum Eru-ditorum. Editor: Gyula Décsy. Fasciculus 7.)

Nemsokára kilenc éve lesz annak, hogy idő előtt, váratlanul elhunyt Fabricius-Kovács Ferenc (1919–1977) nyelvész kollégánk, akit mi *Feri*-nek szoktunk szólítani és emlegetni. S most egy ízlésesen kiállított, gondosan szerkesztett angol nyelvű füzetben láthatjuk viszont arcának jól ismert vonásait, és olvashatjuk — kitűnő szakemberek tollából — publikációinak teljességre törekvő, pontos jegyzékét, valamint részletes életrajzát, tudományos tevékenységének szakterületek szerinti, biztos ítéletű értékelését.

A személyi bibliográfiák összeállítása nagyon munka- és időigényes feladat. Az igazi bibliográfus ugyanis nem dolgozhat másodkézből, és nem lehet nagyvonalú; neki aprólékosnak és aggályoskodónak kell lennie, mert minden adatot, minden lap-számot ellenőriznie kell, minden közleményt látnia kell saját szemével. Nem végezheti munkáját sebtében, hanem csak módszeresen és megfontoltan, hiszen a leggeriférikusabb folyóirat, akta, évkönyv stb. is tartogathat számára meglepetést. Nos, Kontra Miklós személyében ilyen megbízható, alapos, kegyeletes érzésű bibliográfus vette számba Fabricius-Kovács Ferenc nyomtatott munkáit (1–14). E munkák a következőképpen

oszlanak meg: könyv (szerzői, társszerzői vagy szerkesztői munka eredményeként) 9 db, cikk 41 db, miszcclánea 10 db, fordítás 12 db, recenzió 30 db. Mindez összesen 102 címet tesz ki 4988 oldal terjedelemben. Ehhez veendő még a technikai szerkesztői tevékenység a *Studia Slavica* 1955 és 1965 közötti évfolyamaiban (mintegy 4000 oldal).

A szoros értelemben vett személyi bibliográfiát hét mellékletszerű összeállítás egészíti ki. Kontra Miklós hozzáértő kézzel rajzolja meg Fabricius-Kovács Ferenc rövidre szabott, de változatos, mozgalmas életútját a debreceni családi háttértől és Alma Mater-től egészen a Budapesten bekövetkezett hirtelen halálig (15–8). Olyan részletek ragadják itt meg az olvasó figyelmét, mint az, hogy Fabricius-Kovács Ferenc már hetedik gimnazista korában gyakorolta magát a finn társalgásban a debreceni Nyári Egyetem finn hallgatóival, egyetemista korában földrajzi neveket gyűjtött három Bihar megyei faluban (Zsáka, Furta, Darvas), az erdei favágók szókészletét vizsgálta Alsójózsán, nyelvészeti és néprajzi terepkutatókat folytatott Kárpátalján, nyelvi és népköltészeti anyagot gyűjtött a Bukovinából áttelepült székelyek körében. 1945-ben ő indította meg a debreceni egyetem a rendszeres orosz tanulmányokat. Nyelvtudása igen széles volt: gördülékenyen beszélt oroszul, finnül, angolul és németül, de jó ismeretei voltak a latin és a görög nyelv, valamint több finnugor és szláv nyelv terén is; egy kicsit románul is értett. A verstanulásra alapozott nyelvelsajátításban nagy segítségére volt kitűnő emlékezőtehetsége.

Hadrovics László arról tudósít, mit teljesített Fabricius-Kovács Ferenc a szlavisztikában, elsősorban a russisztikában (18–20). Tudományszervezői és szerkesztői érdemein kívül különösen nevezetes „A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés problematikája a szláv nyelveknek az értelmi tevékenységre vonatkozó szóanyaga alapján” (NytudÉrt. 61. sz.) című monográfiája, amelyben tíz szláv szócsoporthoz dolgozott fel tüzetesen, etimológiája és jelentésfejlődése szempontjából.

Szépe György azt vizsgálja, mivel járult hozzá Fabricius-Kovács Ferenc a magyar anyanyelvi neveléshez (20–6). Mesterének, Karácsony Sándornak (1891–1952) nyomdokain haladva Fabricius-Kovács Ferenc az iskolai anyanyelvi nevelést társaslélektani alapokra kívánta helyezni. Véleménye szerint szilárd anyanyelvi ismeretek birtokában eredményes lehet egy-egy idegen nyelv elsajátítása is. Iskolás kor előtt azonban ezt még nem helyes célul tűzni. — Fabricius-Kovács Ferenc nyelvpedagógiai dolgozataiból barátai válogatták ki egy kötetre valót, már a szerző halála után: „Kommunikáció és anyanyelvi nevelés” (Budapest, 1980. 96 oldal. Az Országos Pedagógiai Intézet Pedagógus továbbképzés könyvtára).

Hajdú Péter uralisztikai tekintetben méri fel Fabricius-Kovács Ferenc tudományos működését (27–38). Fabricius-Kovács főleg az uráli számnevekre összpontosította figyelmét (*húsz, egy*), de más szavakat illetően is ajánlott újszerű etimológiai magyarázatot (*savanyú, savó, köcsög, jaggyal*). Hajdú Péter sorra veszi és fontos kritikai észrevételekkel kíséri őket. Megjegyzéseit nem hagyhatja figyelmen kívül e szavak egyetlen további kutatója sem.

A mellékletek sorát a Fabricius-Kovács Ferencről közzétett nekrológok (38), a róla szóló egyéb írások bibliográfiai adatai (38–9) és a bibliográfiai füzetben szereplő folyóiratok és kiadók konkordanciaszerűen egybegyűjtött előfordulási helyei (39–40) zárják le.

Minden tudománytörténeti vizsgálathoz elengedhetetlenül szükséges az érintett kutatók személyi bibliográfiája. Kontra Miklós és munkatársai mintaszerűen oldották meg vállalt feladatukat. Fabricius-Kovács Ferenc lelkiismeretesen feltárt életműve beilleszthetővé vált a jövő nyelvtudomány-történeti szintéziseibe.

Kiss Lajos

Grundlagen der Sprachkultur. Beiträge der Prager Linguistik zur Sprachtheorie und Sprachpflege. Teil 2. Akademie-Verlag, Berlin, 1982. 356 oldal.

A Magyar Nyelvőr hasábjain megjelenése után ismertettem annak idején a *Grundlagen der Sprachkultur* első kötetét (Nyr. 105: 113–7). Most kezünkbe vehetjük a második kötet is.

Mint annak idején hírül adtuk, az első kötet legnagyobb érdeme az, hogy korrekt német fordításban hozzáférhetővé tette a prágai iskola tagjainak részben csak cseh nyelven olvasható főbb elméleti tanulmányait. (Az 1967-ben a *Nauka* Kiadónál megjelent orosz nyelvű válogatás ma már szinte hozzáférhetetlen.) Az első kötetben olvashattuk a prágai kör téziseit a nyelvművelésről és a nyelvi normáról, valamint Havrának, Mathesius, Vachek és mások írásait az irodalmi nyelv elméletéről és a nyelvművelésről, az írott nyelv főbb szabályairól és törvényszerűségeiről.

A most megjelent második kötet új írásokat tartalmaz a mai cseh nyelvművelés elméletéről és gyakorlatáról. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a csehszlovákiai nyelvművelés korántsem egységes. A szlovák nyelvművelés a csehétől eltérő elméletet dolgozott ki és gyakorlatában más elveket követ.

A kötet bevezető tanulmánya Karel Horálek tollából a két könyv tartalma közti benső összefüggéseket mutatja ki, s hidat alkot a két válogatás írásai között. Horálek elsősorban a prágai nyelvész kör alapítójának és fő elméleti teoretikusának, Mathesiusnak munkásságát elemzi bő citátumokkal. Elsősorban a prágai iskola funkciófelfogását taglalja, s megmutatja ennek a fő kategóriának történeti és tudományelméleti összefüggéseit.

A kötet tizenegy tanulmánya a nyelvi kultúra olyan egymástól távol álló részterületeivel foglalkozik, mint a lexikográfia, helyesírás vagy az anyanyelvi nevelés. A tematikájukban és színvonalukban oly különböző írásokat az irodalmi nyelv és a norma majdnem teljesen egységes felfogása köti össze.

Alois Jedlička tanulmánya (Az irodalmi nyelv elmélete) az irodalmi nyelv legfőbb elméleti kérdéseivel foglalkozik. A szerző áttekinti a témával kapcsolatos álláspontokat. Mivel azonban nem képvisel saját, jól elhatárolható koncepciót, az olvasó számára még az sem válik világossá, hogy a tárgyalt és egymással ellentétes álláspontok közül a szerző melyikkel rokonszenvez.

František Daneš két tanulmánya (Dialektikus tendenciák az irodalmi nyelvek fejlődésében, A nyelvi jelrendszer elméletéhez) a kötet legjelentősebb írásai közé tartozik.

Különösen érdekesek Daneš fejtegetései a nyelvhasználóknak a nyelvhez való viszonyában végbemenő változásokról. Az embereknek anyanyelvükhöz való viszonyában a következő beállítódásokat különbözteti meg: 1. instrumentális (pragmatikus), 2. erkölcsi, 3. érzelmi és 4. hagyományos. Egyetérthetünk a szerzőnek a következő megállapításaival: „Mindezidáig a nyelvi közösség viszonya a nemzeti nyelvekhez gyakran nagyon kevésbé racionális alapokon nyugodott [...] Okosabb lenne, ha bizonyos jelenségeket, amennyire ez célszerűnek látszik, leegyszerűsíténénk, racionalizálnánk, a ballaszttól (akkor is, ha a tradíció által megszentelt ballasztról van is szó) megszabadulnánk és bizonyos folyamatokat automatizálnánk avégett, hogy értékes emberi energiákat olyan új, fontos feladatok és szituációk számára nyerjük meg, melyek nagy szellemi és alkotó erőket kívánnak” (111–2).

Daneš kutatói kvalitásait más oldalról tárja föl a nyelvi jelrendszer elméletéről írott tanulmánya. A *centrum*, *átmenet*, *periféria* kategóriák bevezetése lehetővé teszi egy olyan rugalmas jelrendszer kiépítését, amely jobban megfelel a nyelv jellegének, mint az elemek oppozicionális rendszerbe szervezése. A magyar nyelvből vett példákkal is

igazolhatjuk Danešnek azt a megállapítását, hogy nem minden elem viseli magán osztályának minden jellemző jegyét. A határozói igenév *-va*, *-ve* képzője pl. más szófajú lexémát hoz létre (mint a képzők), de tovább már nem jelezhető (mint a jelek) és lezárja a szóalakot (mint a ragok). Az átmeneti kategóriák éppen a nyelv lényeges tulajdonságai közé tartozó változást jelzik. A kategóriák a nyelv története során nem maradnak stabilak, számtalan átmenet jön létre köztük. Daneš cikke — bár tematikailag kevésbé illik bele a kötetbe — kétségtől annak legértékesebb darabja, mely sok továbbgondolásra érdemes megállapítást tartalmaz.

Miloš Dokulil és Jaroslav Kuchař közös tanulmánya (Az irodalmi nyelvi norma és kodifikáció) a nyelvművelés központi kategóriáival foglalkozik. Bár ezek elemzésével már a prágai iskola klasszikusai is sokat foglalkoztak (lásd az első kötet megfelelő tanulmányait), napjainkban sem haszon nélkül való ezek elméleti tisztázása. Hogy az irodalmi nyelv „rugalmas stabilitása” (Mathesius kifejezése) létrejőjön, a nyelvművelők megfelelő kodifikáló tevékenységére van szükség. A kodifikáló tevékenységnek nem szabad gátat vetni a nyelv természetes változásainak. Nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy mint a szerzők megállapítják: „A kodifikáció sosem tudja a nyelvi normát egészen pontosan és tökéletesen megragadni, így ennek mindig csak tökéletlen képmása marad” (121).

A nyelvi norma és kodifikáció különféle részterületeivel foglalkoznak a következő írások: Josef Filipec (Nyelvművelés és lexikográfia), Milan Romportl (Beszélt nyelv és beékszdkultúra), Miloš Dokulil (A nagybetűk alkalmazása a helyesírási rendszerben). Ezek a tanulmányok elsősorban gyakorlati érdekességgel bírnak. A lexikográfia és a helyesírás művelőinek nyilván érdekesek lehetnek az egynyelvű szótárak írása közben gyűjtött tapasztalatok és a helyesírási rendszer változtatásával kapcsolatos gondolatok, de egy elsősorban nemzetközi olvasóközönség számára összeállított kötetbe való beavogatásuk nem látszik különösebben indokoltnak.

Jiří Kraus tanulmánya (A csehszlovákiai nyelvművelés szociolingvisztikai aspektusaihoz) a szociolingvisztikai módszerek alkalmazási lehetőségeit vizsgálja a nyelvművelésben. A tanulmány pusztán elméleti, sőt némileg spekulatív jellegének magyarázata az a körülmény, hogy Csehszlovákiában említésre méltó szociolingvisztikai kutatások nem folytak, így Kraus csak külföldi (NDK- és szovjetunióbeli) tapasztalatokra támaszkodhatott.

Az Antonín Tejnor és munkatársai által írott tanulmány érdekes kísérletről számol be (Szociolingvisztikai vizsgálatok a nyelvművelés területén. A cseh helyesírás és idegen-szó-használat problémái a közvélemény tükrében).

Csehszlovákiában éppúgy, mint Magyarországon a közvélemény élénk érdeklődést tanúsít a helyesírás és a nyelvi kultúra kérdései iránt. A nyelvészek által végzett közvéleménykutatás eredményei azt mutatták, hogy az emberek többsége a helyesírás kérdésében maradi nézeteket vall. Arra a kérdésre, hogy helyeselnének-e egy átfogó helyesírási reformot, a megkérdezettek 46%-a igennel válaszolt. Amikor viszont konkrét változtatásokról volt szó, a megkérdezettek túlnyomó többsége a régi alak mellett szavazott. Tejnorék tapasztalatai arra intenek bennünket, hogy a helyesírási reformok tekintetében a nyelvészek nem várhatnak a közvélemény igényeinek megnyilvánulására, hanem mint szakemberek éppen a közvélemény alakításáért felelősek.

A kötet írásai lehetőséget adnak arra, hogy a cseh nyelvművelés elméletével és gyakorlatával konfrontálódva saját tevékenységünk javítására is törekedjünk. Másrészt felvillantja a nemzetközi tapasztalatcsere lehetőségét és szükségességét. Ezen a téren példaként szolgálhat a prágai Ústav pro jazyk český CSAV és a berlini Zentralinstitut der AdW együttműködése, melynek egyik eredménye ez a kötet.

Huszár Agnes

Décsy Gyula: *Hamburger for America and the World.* [Hamburger Amerikának és az egész világnak.] Bloomington, Indiana 1984. 133 oldal

Az alcímben kötetét a szerző „A hamburger-világkultúra kézikönyvének” nevezi, ezzel is jelezve, hogy munkája jelentős — tematikai és szemléleti — részben a nyelvészet területén kívül a néprajz, a „kultúrantropológia” illetékességére is kiterjed. Arról az enni-valóról van egyébként szó, amelyet a nyolevanes évek eleje óta úgy árulnak nálunk is „utcán át”, mint évtizedek óta a fagyaltot, egyenszabású bódékban, gyorsbüfékben, sorállás és a közös étkezések hagyományához tartozó kedélyesség nélkül. Azt lehet tehát mondani, hogy a szerző ihletése szoros kötődéssel kapcsolódik az etno- és a szociolingvisztikához, másfelől egy, az amerikai terminológiában globális antropológiának nevezett ágazathoz.

A fentieknek megfelelően mindenekelőtt az ételfajtáról olvashatunk. L. Szathmary bevezetőjéből (3 — 7) rögtön megtudjuk, milyen hagyományok, illetve körülmények hozták magukkal a hamburger megszületését (a marha feldarabolásának és felhasználásának sajátosan amerikai módja, valamint az a körülmény, hogy az amerikai népesség összetételében a nők aránya mindig kedvezőtlen volt, ami egyebek mellett a „gyorsételek” divatjához vezetett). Décsy Gyula a hamburger elterjedésének okai között az amerikai életformának a Zilbergeld által kifejtett „mindent egy perc alatt” elvét hangsúlyozza a hamburgernek jellegzetesen amerikai voltát magyarázó fejezetben (21).

A nyelvészeti vonatkozások mindvégig a kulturális vonatkozásoknak alárendelve szerepelnek a műben. (Így például a hamburger fogalmáról szóló fejezet — természetesen — hosszabban beszél a gasztronómiáról, mint az idevágó jelentéstani kérdésekről.) Az előbbieket közül kiemelésre kívánczik a név eredetmagyarázata: az, hogy a Hamburg városnévből képzett melléknév ebben az alakjában 'húsgombóc' jelentésben a múlt század végén bevándorlók ajkán került Amerikába, ahol azután gyors változáson esett át. Mégpedig kettős értelemben. Egyrészt a szó alá tartozó fogalom jegyeinek összetételében, magyarul: ugyanaz a szó mindinkább egy másik ételfajtát kezdett jelenteni, ti. azt, amit már mi ismerünk hamburgernek. Másrészt, a sokirányú szóalak-módosulások és -bővülések olyan tömege jelent meg főként a rövidült *burger* körül, amilyen csak sokkal hosszabb történeti szakaszban és többnyire csak az alapszókincshez tartozó elemek esetében tapasztalható. Elsősorban a szóösszetételek, játékos képzési formák mutatnak tarka képet. Közöttük úgyszólván minden előfordul: cégnevek, keresztnévek, anyagnévek, emfatikus elemvariánsok, és így tovább. A szerző a hamburgerhez tapadó szólás-szerű kapcsolatokból is mutatóványt ad a „hamburgeres metaforák” fejezetben (26 — 7). Olyanokról van szó, mint a 'hamburgerré ver valakit' vagy a 'hamburger helper' annak a személynek a megjelölésére, aki kábítószert tud szerezni stb. Megtaláljuk a könyvben az idegen nyelvű hamburger-alakváltozatok egy fontosabb részét is (33). A kötet nagyobbik fele (41 — 127) a hamburger lexémikus változatainak jegyzéke, pontos forrásmegjelöléssel és szóelemzésekkel. A szerző sok magyar adatot is hoz (a 'lángburger' kivételével az általam ismert összeset).

A könyvből részletgazdag, mozgalmas képet kapunk arról, hogyan tükrözi kicsiben egyetlen alapszó terjedése és morfológiai burjánzása a jelenkor kultúrájának felszíni mozgásformáját. Kézenfekvő és kíváncsot gerjesztett volna, hogy Décsy hatalmas anyagát mélyre hatoló lexikológiai elemzésnek is alávetse. Úgy látszik azonban, hogy ihletőként a kultúrmorfológus Leo Frobenius szelleme erősebb volt, mint a jelentéstané. Ez a szellem mindazonáltal egészségesen bővítette a nyolevanes évek nyelvészetének lát-határát.

Szende Tamás

A Nyelvőr postája

Nagy gyakoriságú magyar nevek az Egyesült Államokban. Elsdon C. Smith csikágói kutató egy 1969-ben megjelent könyvében (American Surnames. Chilton Book Company. Philadelphia—New York—London, 370 o.) közölte hosszú évek munkásságának eredményeként a nagy gyakoriságú amerikai (USA) családnevek listáját. A lista az első kétezer leggyakoribb amerikai családnevet fogó elrendezésben tartalmazza, minden esetben megadva a névviselők számát a hatvanas években (személyekre, nem családokra vonatkoztatva). Első helyen a Smith áll 2 238 400 személy nevéként, a kétezredik (utolsó) helyen a Ricks (14 201 személy nevéként). Feltűnő, hogy a listában három magyar családnév előkelő helyezést kapott:

pozíciószám	név	személyek száma
1350.	<i>Toth</i> (sic)	20 950
1645.	<i>Horvath</i> (sic)	17 238
1814.	<i>Nagy</i>	15 653

E három magyar családnév tehát nagy gyakoriságú amerikai családnévnek számít. Ez azért feltűnő, mert az írtól, skóttól és a némettől eltekintve európai eredetű úgynevezett „kisebbségi nyelvek” nevei alig vannak képviselve Elsdon C. Smith listáján. A nagy gyakoriságú magyar Kiss valószínű azért nem került be a listába, mert e nevek viselői nevük írásmódját angol nyelvterületen gyakran megváltoztatják (*Kish*, *Gish* kedvelt amerikai formák *Kiss* helyett, mely az angolban kellemes, bár nem mindig kívánatos asszociációkat kelthet). Némi magyar vonatkozása lehet a német *Unger* névnek, amely Elsdon C. Smith listáján 1824-es besorolással 15 538 amerikai személy nevéként van listázva. Megjegyzendő, hogy kanadai, valamint közép- és dél-amerikai névanyagot Smith nem vett tekintetbe listája összeállításában.

Décsy Gyula

Kiegészítés. A⁷ Nyr. 1984. évi 4. számában jelent meg A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadásáról szóló közlemény. Ez érinti a szakmai helyesírási szabályzatoknak és szótáraknak az AkH.-hoz való viszonyát is, és felsorolja a Helyesírási Bizottsággal összhangban kidolgozott ilyen munkákat. A tőlem származó összeállításból két mű ki-maradt. Ezek:

A magyar kémiai elnevezés és helyesírás szabályai (a Kémiai Tudományok Osztályának Közleményei 17. évf. 1—4. szám, 1962.)

Az afrikai szavak és nevek, főképpen nyelv- és népnevek magyar írásmódja (kidolgozta Fodor István; a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei 25. évf. 251—65., 1968.)

Fábián Pál

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1985. november 30. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív
87.15106 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hasi György

Szemle

<i>Kálmán Béla: Az Európai Nyelvatlasz</i>	111
Nyelvi divatok (Ismerteti: <i>Kovalovszky Miklós</i>)	118
Komárom megye földrajzi nevei (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>)	121
Kontra Miklós: Ferenc Fabricius-Kovács Bibliography (Ismerteti: <i>Kiss Lajos</i>) ..	123
Grundlagen der Sprachkultur (Ismerteti: <i>Huszár Ágnes</i>)	125
Décsy Gyula: Hamburger for America and the World (Ismerteti: <i>Szende Tamás</i>)	127

A Nyelvőr postája

<i>Décsy Gyula: Nagy gyakoriságú magyar nevek az Egyesült Államokban</i>	128
<i>Fábián Pál: Kiegészítés</i>	128

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (1052 Budapest V. Gerlőczy u. 7. Tel.: 188-633). Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149 és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (Bp. V., Gerlőczy u. 7.)

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. <i>Bárczi Géza: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen</i>	1 Ft
3. <i>Farkas Vilmos: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról</i>	1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: <i>Deme László: Magyarázata helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások jegyzékével)</i>	4 Ft
4. <i>Bárczi Géza: Anyanyelvünk magyarsága</i>	1 Ft
5. <i>Vértess O. András: A beszédhibákról</i>	1 Ft
6. <i>Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője</i>	3 Ft
7. <i>Bencédy József—Deme László: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai</i>	2 Ft
8. <i>Grétsy László—Wachu Imre: A műszaki nyelv művelése</i>	5 Ft
9. <i>Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája</i>	5 Ft
10. <i>Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz: O. Nagy Gábor emlékének</i>	2 Ft
11. <i>Kemény Gábor: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában</i>	2 Ft
12. <i>Beszédkultúránk időszertű kérdései</i>	

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árufuttja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezeteként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165 l. 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der slowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des uogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antai: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.) 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 8
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deine László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching*. International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages*. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zslika János: *A jelentés szerkezete. A jelentés mozgásegysége*. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8